

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 23: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1985

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/4793be45-62a4-45ba-93dc-413f9b9ccc51>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

YU ISSN-0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XXIII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
Knjiga 21

Redakcioni odbor:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOŠLAV KATIČIĆ
i FANULA PAPAZOGLU

Sekretar Redakcije
EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik
ENES EKIĆ

SARAJEVO
1985

ANNUAIRE

TOME XXIII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 21

Comité de Rédaction:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
et FANOULA PAPAZOGLU

Secrétaire de la Rédaction

EDINA ALIREJSOVIĆ

Rédacteur en chef

ALOJZ BENAC,

membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

Rédacteur technique

ENES EKIĆ

SARAJEVO

1985

P IV 13 / XXIII-21
3775

SADRŽAJ

Strana

1. <i>Julijan Medini:</i> Cognationes salonitanae	5
2. <i>Živko Mikić — Sead Čerkez:</i> Prilog morfologiji veštački deformisanih lobanja iz perioda velike seobe naroda — Contribution à la morphologie des crânes déformés artificiellement provenant de la grande migration des peuples	45
3. <i>Živko Mikić:</i> Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji — Contribution à la structure anthropologique des squelettes provenant des nécropoles avec les stèles funéraires-stećci en Yougoslavie	55
4. <i>Rade Uhlik:</i> Gramatička kategorija prijedloga u romskom jeziku	71
5. <i>Rastko Vasić:</i> Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji — A contribution to the study of „scharnier” fibulae in Yugoslavia	121
6. <i>Vladimir Leković:</i> The Starčevo mortuary practices — New perspectives — Način sahranjivanja u starčevačkoj kulturi	157
7. <i>Hronika — Chronique</i> — Zaključci sa XXII sjednice stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održane 10. maja 1984. godine u Sarajevu	173
— Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1983.	179

JULIJAN MEDINI

COGNATIONES SALONITANAE

Pojam *cognatio* je u rimskom pravu i društvu u najopćenitijem smislu označavao krvnu vezu, a zatim i rodbinstvo uopće. Rimski su pravници tim pravnim pojmom definirali krvno srodstvo za razliku od pojma *agnatio* (*agnatio*), kojim se označavalo zakonsko rodbinstvo, tj. skup osoba koje su bile pod *potestas* istog *pater familias*-a¹. Kod niza pravnika, međutim, taj pojam ima i preciznije određenje, jer je on označava srodstva po majčinskoj liniji. Tako, npr., u Digestama (38, 10, 10, 2): *qui autem per feminas coniunguntur, cognati tantum nominantur cognationis origo et per feminas solas contingit*². Srodnici po majčinskoj liniji su kod većine rimskih pravnika *naturali iure cognati*³.

Riječ *cognatio* nalazi se i u tekstovima epigrafičkih spomenika na latinskom jeziku, a i tada označava srodnike⁴. Na 8 natpisa iz provincije Dalmacije taj je pojam uklesan u tekstovima različitih sadržaja i osobina: 6 natpisa iz Salone, jedan iz Bijača (*Siculi*)⁵ i jedan iz Burnuma. Na poznatom natpisu iz Burnuma pojam *cognatio*, prema dosadašnjim tumačenjima, označava pleme⁶, odnosno pleme matrilinearne osnove⁷.

¹ M. Kaser, *Römisches Privatrecht* 2, München 1962, str. 54, 200 i dalje; F. Baudry, s.v. *cognatio* u Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, I, 2, col. 1283; Leonhard, s.v. *cognatio* u Pauly Wissowa Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft (RE) IV, 1, coll. 204—206.

² Digeste 38, 10, 10, 2; Iustinianus, Inst. 3, 5, 4: *agnatio a patre cognatio sit matre*; Digeste 38, 194: *naturalis cognatio per se sine civili cognatione inteligitur quae per feminas descendit*.

³ Gaius, *Institutiones* I, 156.

⁴ Usp CIL I 198, CIL II 5438, CIL VII 1887.

⁵ CIL III 9708: *D(is) [M(anibus)] Novellia . . . / sibi et L(ucio) Iul(io) . . .] / marito op[timo] v[et(erano) / coh(ortis) (octavae) [vol(untariorum)] / et cognationi s[u] / ae et lib(ertabus) liberis eorum*.

⁶ D. Rendić-Miočević, *Živa antika* (ŽA) 10 (1960) str. 165 i dalje.

⁷ G. Alföldy, *Cognatio Nantania* (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner), *Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (AAASH) 11 (1963), fasc. 1—2, str. 84.

Zbog epigrafičkog i sadržajnog konteksta u kojem se nalazi na salonitanskim natpisima pojam *cognatio* je pobudio izvjestan interes istraživača antičke prošlosti naših krajeva. Taj je, međutim, interes bio parcijalnog karaktera, jer se analize o značenju i sadržaju pojma *cognatio* nisu oslanjale na sve tada otkrivene spomenike. Zbog toga, a i zbog oskudnosti šireg epigrafičkog konteksta i komparativnog materijala, pitanje vrijednosti, značenja i sadržaja koji je taj pojam imao u salonitanskom društvu još uvijek nije riješeno. U međuvremenu, tj. od posljednje rasprave o salonitanskim kognacijama, novi nalazi su uvećali neveliki broj tih spomenika i tako omogućiti temeljitiji prilaz rješavanju tog problema, značajnog koliko za proučavanje organizacije antičkog društva toliko i za otkrivanje nekih aspekata razvoja duhovne kulture i svijesti u tom antičkom gradu na istočnom Jadranu.

Preduvjet i osnova analize pojma *cognatio* na salonitanskim natpisima jest temeljita epigrafička i s tim u vezi kronološka analiza svih natpisa s tim pojmom u Saloni.

1. Ulomak natpisne ploče od bijelog vapnenca. Mjesto nalaza nije poznato.

.....

.... *mīles leg(ionis) VI/I* ...

Veneri don[um ob

magisteriu]m cognation[is ...

... *Cl[odior(um) cui* ...⁸

Natpis se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, br. inv. A 1365 Lit.: Bull. dalm. 10. (1887), 154, br. 172; CIL III 8687; Revue archéologique 1929, str. 217.

Rekonstrukcija teksta natpisa argumentirano uključuje ime Sedme legije⁹. Prema tome, na temelju Mommsenove rekonstrukcije utvrđen je i relativno uzak vremenski okvir nastanka natpisa. To je razdoblje od 9. godine n. e. do 45, odnosno 56. godine¹⁰.

2. Ploča od bijelog vapnenca nađena 1908. godine na položaju Kuline, čestica 3253/1 u blizini sjevernog gradskog zida istočnog dijela grada (urbs orientalis).

Matrib(us) Mag(nis)

sacrum P(ublius) Safinius Filuci

nus Terentiae sacerdotis f(ilius) arm supstituit idem ampliavit sibi et cognatio(ni) permissu C(ai) Clodi Gracilis

Natpis se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu.

Lit.: Bull. dalm. 32 (1909) str. 67.

⁸ Prema Hirschfeldu u Corpusu (komentar uz natpis), Mommsen je predložio sljedeće čitanje drugog i trećeg retka: *Veneri (aut centurio Veneri) don[um / no]m[ine] cognation[is] / Cl[odior(um) qui]*.

⁹ Ta se rekonstrukcija temelji na brojnim potvrdama u Tiluriju i u Saloni imena vojnika i veterana Sedme legije. Teoretski bi bilo moguće pretpostaviti da je taj vojnik bio iz sastava Osme legije (*leg. VIII Augusta*). Međutim, samo jedan natpis, koji se uz to dugo smatrao nesigurnim (usp. A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden bei Wien 1936, str. 50, posebno bilj. 120. str. 72, br. 225) s obzirom na njegovu pripadnost toj legiji, potvrđuje prisusvo te legije u Saloni i tom dijelu Dalmacije.

¹⁰ J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str. 96; o vremenu odlaska Sedme legije iz Dalmacije.

S obzirom na onomastičke osobine dedikanta, natpis se datira u I—II stoljeće¹¹.

3. Natpisna ploča od bijelog vapnenca. Nađena je nedaleko izvora na desnoj obali Jadra. Natpisno polje, uokvireno jednostavnom profilacijom, udubljeno je za oko 5 mm. Natpis je uklesan u sedam redaka nejednake širine.

Matri Magnae

Cognitionis

C(aius) Turranius Cronius

(sex) vir august(alis)

voto suscepto aedem et

et aram d(e) s(ua) p(ecunia) [f]ecit expol(iv)it

idemqu(e) dedicavit

Arheološki muzej u Splitu, br. inv. A 311.

Lit.: Bull. dalm. 6 (1883), str. 98; Bull. dalm. 19 (1896), str. 88;

CIL III 8675; H. Graillot, Cybèle, str. 282, 492—3.

Vrijeme: I—II stoljeće¹².

(Tabla I, sl. 1.)

4. Ulomak žrtvenika od bijelog vapnenca. Mjesto nalaza nije poznato.

M[(atri) M(agnae)]

C(aius) Agri[us ...

et Agria

templu[m]

vetusta[te corruptum (vel simile)

item Mat[ris imagines

duas cognat[i]oni

p(ecunia?) l — easde[m

sumptu su[o

]restituerunt (vel simile)

Arheološki muzej u Splitu, br. inv. 5510.

Lit.: Vjesnik dalm. 55 (1953), str. 261.

Vrijeme: I—II stoljeće¹³.

5. Natpisna ploča od bijelog vapnenca. Natpis je uokviren pravilnom profilacijom u polju udubljenom za oko 5 mm. Nađena je u antičkom bunaru na Trišćenici u blizini crkve sv. Lovre skupa s drugim predmetima antičke provenijencije¹⁴.

M(atri) M(agnae)

cognatio

fanum d(e) s(ua) v(ota)

ampliarit

¹¹ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 117, stavlja ga u razdoblje ranog Carstva (Frühprinzipatszeit), tj. do oko 160. godine.

¹² G. Alföldy, *sp. dj.*, str. 130, 183, datira ga u vrijeme ranog Carstva; H. Graillot, *Le culte de Cybèle mère des dieux à Rome et dans l'Empire romaine*, Paris 1912 (dalje, Cybèle), str. 282, interpretirajući podatke natpisa, posredno ga datira u sredinu, odnosno drugu polovinu I stoljeća.

¹³ G. Alföldy, *sp. dj.*, stavlja ga u vrijeme ranog Carstva.

¹⁴ F. Bulić, VAHD 44 (1923) str. 83—84. U bunaru je nađen reljef s prikazom Dijane u lovu, oštećena statua Kibeale na tronu i jedna kasnoantička fibula.

Arheološki muzej u Splitu.

Lit.: Vjesnik dalm. 46 (1923), str. 83—84; J. Zeiller, *Revue archéologique* 1929, str. 211.

(Tabla I, sl. 2)

Vrijeme: s obzirom na osobine slova, a dijelom i na predmete s kojima je ploča nađena, pretpostavlja se II—III stoljeće.

6. Žrtvenik od bijelog vapnenca otkriven prilikom arheoloških istraživanja na Manastirinama kod crkvice sv. Dujma. Po sredini je prelomljen.

V(iribus) V(alentibus) B(onis) s(acrum) vel V(eneri) V(ictrici)

B(onae) s(acrum)

M(arcus) Ulp(ius) At

talus

collector

cognatio

nis ex p(ecunia) m(ultatitia)

Arheološki muzej u Splitu, br. inv. A 322.

Lit.: Mitth. Zent. Komm. 6 (1882), str. 157; Bull. dalm. 4 (1881), str. 97; CIL III 8676; H. Graillet, *Cybèle*, str. 282, bilj. 1; J. Zeiller, *Rev. arch.* 1929, str. 210, 211.

(Tabla II)

Vrijeme: II—III stoljeće¹⁵.

Jedna od osnovnih karakteristika natpisa na kojima se nalazi termin *cognatio* jest da su svi, osim možda natpisa br. 1, zavjetnog karaktera. To bi, s obzirom da je ta kategorija epigrafičkih spomenika u Saloni a i drugdje veoma brojna mogla biti slučajnost. Međutim, neobično je da među nadgrobnim natpisima, kojih i u Saloni ima najviše, nema niti jednog natpisa s terminom *cognatio*¹⁶. Štoviše, i za fragmentarni natpis koji je naveden pod brojem 1 s mnogo se osnova pretpostavlja da je zavjetnog karaktera, jer se i u njemu najvjerojatnije navodi ime božanstva (*Venus*). Prema tome, božanstva kojima su zavjetovani žrtvenici i gradnje ili proširivanja svetišta i žrtvenika u čijim se natpisima nalazi pojam *cognatio* jesu *Magna Mater* (br. 3, 4, 5), *Matres Magnae* (br. 2) i *Venus* u tekstu natpisa br. 1. Na natpisu br. 3. *Magna Mater* ima epitet koji se nigdje drugdje u epigrafičkom materijalu, kao ni u drugim pisanim izvorima, ne nalazi na teritoriju Rimskog Carstva. Na tom natpisu Kibela je *Magna Mater Cognationis*, što tu frigijsku božicu dovodi u najužu vezu s pojmom *cognatio*.

O naslovu dedikanda u prvom retku natpisa br. 6 definirane su dvije teze. Naime, na tom natpisu ime božanstva je uklesano u skraćenom obliku, tj. samo s prvim slovima *VVB*. Sudeći na temelju posljednjeg slova u tom retku *S(acrum)*, kao i stilizacije i sadržaja teksta u ostalim brazdama natpisa, sigurno je da je zavjet bio posvećen nekom božanstvu ili polubožanstvu. Izdavači CILa predložili su razrešenje u *V(iribus) V(alen-*

¹⁵ G. Alföldy, *sp. dj.*, str. 42, datira natpis u kasni principat (Spätprinzipatszeit), tj. od sredine II do kraja III stoljeća.

¹⁶ Toj kategoriji pripada natpis CIL III 9708 iz Bijača, naveden u bilješci 5.

tibus) *B(onis) S(acrum)*. Zeiller je donekle prihvatio to tumačenje, jer je o natpisu raspravljao skupa s drugim salonitanskim spomenicima s pojmom *cognatio* u epigrafičkim tekstovima za koje je držao da su metroačkog karaktera, naglašavajući, međutim, da „on trouvera peut-être mieux que l'interprétation viribus valentibus bonis du Corpus”¹⁷. Na taj su način, premda veoma oprezno, posveta i nastanak spomenika dovedeni u vezu s *vires*¹⁸, kultom genitalija žrtvovanog bika što čini značajno mjesto u metroačkom mitu i doktrini¹⁹.

Međutim, mišljenje izdavača CILa uglavnom nije prihvaćeno. Tako Kubitschek Atalov natpis nije uvrstio u svoju zbirku epigrafičkih tekstova metroačkog karaktera iz Salone²⁰. Graillot ga također nije držao met-

¹⁷ J. Zeiller, *Sur les cultes de Cybèle et de Mithra à propos de quelques inscriptions de Dalmatie*, *Revue archéologique* 1929, 210—11.

¹⁸ CIL III komentar uz natpis: l lectio certa, cum collegium sive cognatio ad cultum Matris Magnae pertineat (cf. n 8675), titulus fortasse V(iribus), epithetis qualia sunt v(alentes, et b(ona)e) adiectis dedicatus est.

¹⁹ Šire o problemu usp. R. Duthoy, *Taurobolium, its Evolution and Terminology*, *EPRO* 10, Leiden 1969, str. 73 i dalje. U znanosti se mnogo diskutiralo u vezi s tumačenjem pojma *vires*, a posebno u kontekstu taurobolijskog obreda i Kibelina kulta uopće. Međutim, analizu karaktera ta dva ritusa (ceremoniju s *vires* i *taurobolium*, otežava činjenica što se jedini podaci o *vires* nalaze samo na malom broju taurobolijskih natpisa, što znači da se obred s *vires* nije obavljao prilikom taurobolije (između 128 taurobolijskih natpisa samo 8, od kojih svi i nisu sasvim pouzdani, u tekstu imaju i pojam *vires*, Duthoy, *sp. dj.*, str. 72, bilj. 3, str. 74, 106 za sedam natpisa). Natpisi, a dijelom i podaci literarnih vrela, dali su osnova za tumačenje tog termina u značenju genitalija žrtvovanog bika. Bikovi genitalni organi bili su povrnuti posebnom postupku, pri čemu bi se izvadili (*vires exceperit*), zatim bi se posvetili (*vires consecrare*) i na kraju bi se zakopali (*vires condere*), a na tom mjestu bi se postavio zavjetni žrtvenik (usp. M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis, the Mith and the Cult*, London 1977, str. 105). Mjesto gdje su *vires* bile zakopane bilo je sveto: ono se na nekim natpisima izričito spominje nakon navoda o tauroboliji, što upućuje na vezu između tog obreda i taurobolije same. Naime, spomenici s taurobolijskim natpisima u nekoliko su navrata postavljeni na mjestima gdje su *vires* bile zakopane (*loco vires conditae* — CIL XII 1567 iz Die, *Dea Augusta Vocontiorum*). Jedna od bitnih osobina natpisa s podacima o *vires* jest da su to najvećim dijelom zavjeti *Magnae Matri*, a neki su zavjeti postavljeni *ex imperio Matri deum*. Ako pak u početku nema posvete Velikoj Majci, onda je u tekstu navedena taurobolija, što takve natpise opet dovodi u vezu s metroačkom religijom i kultom (samo se jedan natpis kompozicijom zavjeta izdvaja iz te sheme. Ta se posveta odnosi na *Viribus natalici*, a u tekstu se ne navodi *taurobolium* — CIL XIII 573, R. Duthoy, *sp. dj.*, br. 123). Kulturna ceremonija s *vires* bila je, prema tome, posvećena Kibeli a ne Atisu, premda ima pouzdanih indicija o bliskoj vezi i s Atisovim kultom (najraniji spomen Atisova imena na taurobolijskim natpisima datiran je tek u 228. godinu, a tek nakon 295 godine Atisovo ime se češće nalazi na taurobolijskim natpisima, usp. R. Duthoy, *sp. dj.*, 65 i bilj. 12, s natpisom iz Beneventa). Naime, nastanak tog obreda s genitalijama žrtvovanog bika nalazi se u veoma velikoj ulozi koju je u metroačkom mitu, doktrini i kultu imala samokastracija gala. Na toj osnovi se pretpostavlja da je obred s *vires* mogao biti zamjena za (neizvršenu) samokastraciju gala (J. Lagrange, *Attis et le christianisme*, *Revue biblique* 16/1916, str. 467; M. J. Vermaseren, *sp. dj.*, str. 105; R. Duthoy, *sp. dj.*, str. 73). Žrtvovanjem generativnih organa kulturne životinje Velikoj Majci, osoba koja je izvršila zavjet (žene su kao dedikandi češće od muškaraca) nadala se od božice dobiti sličnu (generativnu) snagu i njenu posebnu zaštitu (J. Lagrange, *sp. dj.*, str. 467; M. J. Vermaseren, *sp. dj.*, str. 106).

²⁰ G. Kubitschek, *Il culto della Mater Magna in Salona*, *Bull. dalm.* 19 (1896), str. 87—89.

roačkim²¹, a natpisa nema niti u citiranom Duthoyjevu djelu gdje su sakupljeni i iscrpno komentirani svi taurobolijski (kriobolijski) natpisi, u čijem su sastavu i oni s podacima o *vires*. Hula je prvi, a na temelju djelomične analogije u tekstu jednog natpisa (CIL X 3692), protumačio prvi redak kao zavjet Veneri (*Veneri Victorici Bonae sacrum*)²², što je na navedenom mjestu prihvatio Graillot.

Natpis kolektora Atala razlikuje se od najvećeg broja ostalih natpisa s podacima o *vires* po tome što nije posvećen Velikoj Majci (*Magnae Matri*) i što u tekstu nema spomena taurobolije. Te netipične osobine sadržaja natpisa u odnosu na ostale epigrafičke potvrde o ritualu s *vires tauri*, a većim dijelom i u odnosu na ostale podatke o tom obredu, na prvi pogled znatno suzuju opravdanost dovođenja u vezu imena božanstva na tom natpisu s metroačkom obrednom ceremonijom s *vires tauri*, koja se obavljala u Laktori i nekim drugim gradovima u zapadnom dijelu Imperija. Stilizacija, naime, natpisa, odnosno njegove prve brazde, koja završava s rječju *sacrum* „posvećeno”, pokazuje da je zavjet bio upućen božanstvu ili polubožanstvu, što znači da pojam *vires* na tom natpisu i u tom zavjetu nije označavao jednostavnu ceremoniju s genitalijama žrtvovane životinje. Da li se, međutim, na temelju toga može pretpostaviti da je kulturna ceremonija s *vires tauri* poslužila kao ishodište kulta božanstva *Vires valentes et bonae* i pri tome u višem smislu izmijenila ne samo formu nego dijelom i sadržaj?

Atalov se, naime, natpis može dovesti u vezu s grupom epigrafičkih podataka koju čine četiri natpisa zavjeta *Viribus*: dva iz Taurinuma s posvetom *Viribus aeterni* te jedan iz Rima i jedan iz Burdigale s posvetom *Viribus natalici*²³. Na natpisima iz antičkog Torina u tekstu su navedene i taurobolije, što upućuje na tumačenje pojma *Vires* na tim natpisima kao genitalija u taurobolijama žrtvovanih životinja (*vires tauri*), ali tretiranih kao božanstva ili polubožanstva. Međutim, situacija u pogledu tumačenja tih natpisa nije sasvim jasna, što pokazuju i sasvim različiti stavovi o tom problemu. Tako Duthoy, iako je te natpise uvrstio među taurobolijske, tj. metroačke, po karakteru, ipak nije kategoričan da li taj pojam označava genitalije žrtvovanog bika ili pak *Iunones*, božanstva koja su bila ženski pendant *Genius*-u²⁴. Vermaseren ih je također uvrstio u zbirku metroačkih spomenika²⁵, a Pascal drži da se te posvete zaista odnose na posvećene i sahranjene bikove genitalije, koje su dobile ublaženo eufemističko ime *Vires*, napominjući da to ipak nisu božanstva jer se

²¹ H. Graillot, *Cybèle*, str. 282, bilj. 1; „Les nos 8676, 8687 se rapportent à une autre cognatio, consacrée à Venus”.

²² E. Hula, *Epigraphisches aus Spalato*, *Archeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn XIII* (1890), str. 99.

²³ M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) III Italia-Latium*, Leiden 1977, EPRO 50, br. 313 (*Viribus sacrum*); CIL V 6961 (*Viribus aeterni taurobolio Sempronia Eudocia*; CIL V 6965 (*Viribus aeterni taurobolio P. Ullatius Priscus*); CIL XIII 573 (*Natalici Viribus Valeria Iullina et Iulia Sancta*).

²⁴ R. Duthoy, *sp. dj.*, str. 74, 107, bilj. 1. Usp. također i A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell' Impero romano*, Diss. Pann. ser. I fasc. 7, Budapest 1937, str. 432.

²⁵ M. J. Vermaseren, *CCCA III*, br. 313, *CCCA IV*, br. 271, 272.

njima ne prinosе darovi²⁶. Pascal također ukazuje na različita tumačenja božanstava kojima su upućena ta dva zavjeta počevši od njihove veze s frigijskim božanskim parom Kibelom i Atisom, preko Dolichena (Cumontovo mišljenje), do Mitre (Noackova teza)²⁷. S intepretacijom natpisa iz Burdigale situacija je još složenija, jer u tom tekstu uopće nema spomena taurobolije. Natpis se ipak može dovesti u vezu s tim obredom, jer potvrđe da se *taurobolium* izvodio ob *natalicium* donose drugi taurobolijski natpisi²⁸.

Treća mogućnost tumačenja imena dedikanda na Atalovu natpisu odnosi se na kult *Vires*, božanstva koja personificiraju tjelesne snage (Körperkräfte). Kult tih *Vires*, o čijem karakteru i osobinama također postoje različita mišljenja, bio je poznat samo u sjevernoj Italiji i Cisalpinskoj Galiji, pa se pretpostavlja u njemu postojanje i nekih autohtonih religijskih osnova (vjerojatno keltskih)²⁹.

No, osim epigrafičke situacije i argumenata per analogiam što upućuju na mogućnost tumačenja imena dedikanda u navedena tri mišljenja (*Venus*, *Vires* — dio metroačke doktrine čija je osnova obred s *vires tauri* i sjevernoitalske *Vires*) Atalov natpis sadrži još nekoliko podataka korisnih za rješavanje pitanja imena dedikanda. To su osobine imena zavjetodavca te činjenica da je on bio *collector cognationis*. Ime *M. Ulpus Atalus* u cjelini ukazuje na orijentalno podrijetlo zavjetodavca³⁰, dok je *cognomen* izrazito teoforan, i to metroačkog karaktera, jer je i nastao od imena Kibelinog paredra Atisa³¹. Ta činjenica kao dodatni argument može utjecati na zaključak da je Atal bio metroački vjernik, što bi pružilo više oslonca tumačenju natpisa kao zavjeta *Viribus*, polubožanstvima koja su bila sastavni dio metroačke teologije. U prilog takvog tumačenja govorilo bi i to što se najveći broj podataka s pojmom *cognatio*, a Atal je bio *collector cognationis*, nalazi na natpisima—zavjetima *Magnae Matris*, što svakako upućuje na postojanje nekih veza i odnosa između kulta frigijske božice i onog sadržaja koji je taj pojam imao u Saloni. No, pojam *cognatio*, kako pokazuje fragmentarni natpis br. 1, po svojoj prilici nalazi u nekom sadržajnom kontekstu i s Venerinim kultom, što daje osnova, premda u znatno manjoj mjeri, i za tumačenje Atalova natpisa kao zavjeta Veneri. Zbog navedenih razloga očigledno najmanje

²⁶ C. B. Pascal, *The Cults of Cisalpine Gaul*, Bruxelles-Berchem 1964. (coll. Latomus vol. 75), str. 33.

²⁷ C. B. Pascal, *sp. dj.*, str. 51, bilj. 7.

²⁸ CIL XIII 11352 — Durodurum, CIL II 5260 — *aram tauroboli sui natalici* iz Emerite Auguste.

²⁹ W. Eisehuth, RE XVII Halbband (Zweterreihe), col. 311 i dalje, obrađujući sve natpise s posvetama *Viribus*, smatra da su u pitanju božanstva, personifikacije božanskih snaga (Körperkräfte) u čijem je nastajanju i štovanju samo su tri natpisa izvan Cisalpinske Galije) bile prisutne i galske religijske osnove (božanstva rječnih tokova i izvora). R. Duthoy, *sp. dj.*, istr. 107, bilj. 3, navodi mišljenje profesora Sandersa, temeljeno na podacima izvora (*Servius*), o značenju *Vis* kao *Iuno* (ženski pendant *Geniusa* tj. Genija ženskih osoba). C. B. Pascal, *sp. dj.*, str. 34, zbog toga što su zavjeti uglavnom koncentrirani u Cisalpinsku Galiju, usvaja prijedlog A. Calderinija, *Aquileia romana*, str. 170, i u tim personifikacijama nalazi autohtone predrimске osnove.

³⁰ Za gentilicij usp. G. Alföldy, *Personennamen*, str. 42—43.

³¹ M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 25.

osnova ima teza o sjevernim italiskim Vires kao dedikandu na Atalovu natpisu³².

Za dio salonitanskih natpisa s pojmom *cognatio*, na žalost, nema preciznih podataka o mjestu i okolnostima nalaza. Za tri se natpisa sigurno zna da su nađeni u salonitanskom ageru: br. 3 na desnoj obali Jadrana nedaleko izvora, br. 5 u antičkom bunaru u blizini crkve sv. Lovre na Trišćenici, a br. 6 kod crkvice sv. Dujma na Manastirinama. Jedini natpis koji je otkriven unutar urbanog areala Salone, i to u onom dijelu koji je u znanosti dobio ime *urbs orientalis*, jest natpis br. 2. Taj je natpis nađen na zemljišnoj čestici udaljenoj cca 200 metara istočno od bazilike urbane i episkopija, na položaju Kuline gotovo neposredno pod sjevernim zidom Salone.

Zavjetodavci na salonitanskim spomenicima s pojmom *cognatio* su bili najvećim dijelom pripadnici nižih društvenih slojeva. To su jedan vojnik (natpis br. 1), jedan sevir augustal, najvjerojatnije oslobođenik (natpis br. 3), oslobođenici su i bračni par *Agrii* sa natpisa br. 4, a tom je sloju najvjerojatnije pripadao i M. Ulpus Atalus, *collector cognationis* sa natpisa br. 6. S obzirom na te činjenice, vjerojatno su nižim društvenim slojevima pripadale i neke osobe sa natpisa broj 2, iako je sigurno da one nisu bile oslobođenici (svećenica *Terentia*, njen sin *P. Safinius Filucinus*, *C. Clodius Gracilis*).

Na natpisima s pojmom *cognatio* u Saloni uglavnom nema preciznijih kronoloških oslonaca. S obzirom na osobine onomastičkih formula zavjetodavaca i drugih osoba koje se na nekim natpisima navode, a s tim nije u suprotnosti ni epigrafičko stanje natpisa, 3 se natpisa datiraju u razdoblje I—II stoljeće (br. 2, 3, 4), dva natpisa u vrijeme II—III stoljeće (br. 5, 6), ali se to vrijeme na temelju osobina upotrebe *praenomena* u provinciji može suziti do sredine III stoljeća. Najraniji zavjet jest fragmentarni natpis br. 1 s dedikandom nepoznatog imena, vojnikom Sedme legije. Zbog toga se pouzdano može zaključiti da je u prvoj polovini I stoljeća n.e. ili najkasnije sredinom istog stoljeća pojam *cognatio* bio u upotrebi u Saloni i od tog vremena pa do sredine odnosno kraja III stoljeća stalno korišten. Koje je, međutim, bilo njegovo značenje i sadržaj?

U analizi značenja tog pojma u Saloni polazilo se i od grčkog pandana latinskoj riječi *cognatio*, *singeneia* (*singeneis*), koji označava srodnike po majčinskoj i očinskoj liniji³³. Na tom su temelju, a koristeći se i saznanjima o značenju pojma *cognatio* u latinskom jeziku i pravu, neki autori zaključili da ta riječ u Saloni definira udruženje srodnika³⁴. Prema tim mišljenjima, salonitanske kognacije su bile nalik grčkim *singe-*

³² Posvete *Viribus* su nađene i u Akvileji (CIL V 8247, 8248) što, s obzirom na postojanje trgovačkih, ekonomskih, ali i kulturnih veza između Akvileje i Salone, pruža osnova i za pretpostavku o prenošenju kulta tih „Snaga” posredstvom trgovaca, robova i oslobođenika iz Akvileje u Salonu.

³³ Digeste 38, 10, 10, 2: *nomen cognationis a Graeca voce videtur: singeneis enim illi vocant, quos nos cognatos appellamus.*

³⁴ E. Hulla, *sp. dj.*, str. 99, a to su mišljenje prihvatili i izdavači CILa (Hirschfeld) u okviru interpretacije natpisa br. 8675, odnosno br. 3 u našem katalogu. H. Graillot, *Cybèle*, str. 282.

nejama, koje su, prema epigrafičkim vrelima, postojale u Smirni, Halikarnasasu, Kyanaei (Lidija), Kosu, Teri i na Kreti, a neke su živjele i u carsko vrijeme³⁵. U njima su ljudi bili povezani srodničkom vezom po ocu ili po majci, a zajednički su se brinuli o nekim obiteljskim poslovima (čuvanje i briga oko grobova umrlih, izvršenje oporuka umrlih iz svojih redova, kult heroiziranih pokojnika iz svoje zajednice i dr.)³⁶. Ta su udruženja često bila pod zaštitom raznih božanstava. Prema tim mišljenjima, salonitanske kognacije su bile organizirane kao *collegia*, koja su, za razliku od drugih udruženja karaktera *collegia*, okupljala samo srodnike³⁷.

Međutim, na temelju činjenice što na tri kognacijska natpisa nema nikakvih indicija o srodničkoj vezi kao osnovi okupljanja u te zajednice, Zeiller je posumnjao u srodnički karakter salonitanskih kognacija³⁸. Naime, na jednom natpisu — zavjetu *Magnae Matri* kognacija je zavjetnim priložima (*vota*) proširila svetište (natpis br. 5) na Trišćenici (*fanum ampliavit*), na drugom (br. 3) Kibela ima naslov *Magna Mater Cognationis*, dok je treći zavjet *Viribus valentis bonis* ili *Veneri Victrici bonae* podigao *M. Ulpus Atalus*, blagajnik jedne kognacije (br. 6). Ni na jednom od navedenih natpisa kognacija nema uz sam pojam posvojni pridjev ili ime (kao, npr., *cognatio Nantania* na burnumskom natpisu), što bi bilo logično da se radi o udruženju srodničkog karaktera. Budući da su dva od tri podatka o kognacijama koje je Zeiller koristio u analizi zabilježeni u tekstovima zavjetima Velikoj Majci, taj je autor pretpostavio da je termin *cognatio* upotrijebljen u prenesenom značenju te da označava duhovno

³⁵ Tako, npr., onu na Kreti, čije postojanje dokumentira natpis CIG 2562.

³⁶ J. Zeiller, *sp. dj.*, str. 211, gdje je u bilješci br. 3 navedena i prethodna literatura o tom problemu (Ziebarth, Poland).

³⁷ E. Hula *sp. mj.*: „Das wichtigste Ergebnis ist die Constantierung von Collegien, die auf Grund der Blutsverwandtschaft gebildet und danach cognationes benannt sind.“ Taj su stav prihvatili i izdavači CILa. Na strani 100—101 rasprave Hula navodi, prema Rossiju i Schiessu, 4 natpisa (CIL III 4779, CIL V 801, CIL V 884, CIL V 4871), u kojima se nalazi pojam *gentiles*, koji, prema većini mišljenja, označava pripadnost specifičnim funerarnim kolegijima. Dva, a možda i tri, od tih natpisa su nadgrobnog karaktera. Hula je, izostavljajući iz analize kronološka fakta i indicije o vremenu nastanka svih tada poznatih salonitanskih natpisa s pojmom *cognatio*, a samo na temelju datiranja natpisa br. 1, te smatrajući salonitanske kognacije funerarnim kolegijima (kao singeneje), zaključio da je pojam *cognatio* označavao prvu fazu u razvoju takvih funerarnih kolegija, nakon kojih su uslijedila udruženja s naslovom *gentiles*, a sve utemeljeno na krvnim vezama i srodstvu. Str. 101: „in den frühesten Zeugnissen der strenger Begriff der cognatio, dann das laxere gentiles, das namentlich in gentiles Argentinæ die letzte Gruppe nahe bringt, endlich wirkliche Cognomina und solche, die nur um der guten Vorbedeutung willen als Bezeichnung der Vereinigung gewählte wurden“. Karakteristično je, međutim, da niti jedan od srodničkih kolegija tipa *gentiles* nije imao ime prema nekom gentiliciju.

³⁸ Također nema osnova tumačiti epitet *Cognitionis* koji *Magna Mater* ima na natpisu br. 3 u smislu božanske zaštite nad jednom zajednicom (*cognatio*), kako to radi Graillot, *Cybèle*, str. 282, koja je bila organizirana u blizini izvora rijeke Jadrana, a ne svih tako organiziranih zajednica koje su postojale u Saloni, iako takav zaključak u prvi mah sugerira činjenica što je božanski epitet nastao od singulara imenice *cognatio*, a ne plurala. Da se radi o božanskom epitetu, koji se dakle odnosi na opće zaštitništvo božanstva nad svim takvim zajednicama, upućuju i epigrafički argumenti, tj. dimenzije slova, položaj pojma na natpisnom polju i unutar imena božanstva i u tekstu natpisa gdje zauzima čitav redak. Up. T I, sl. 1.

srodstvo i time religijski karakter okupljanja u kognacije. *Cognatio*, po Zeillerovu mišljenju, jest grupa osoba koje su okupljene oko metroačkog kulta činile svojevrstne bratovštine. Dakle, religijska ideja a ne srodnička veza bila je osnova okupljanja i uzrok nastajanja kognacija.

Zeillerove pretpostavke o nesrodničkom karakteru salonitanskih kognacija nisu osporili niti podaci posljednjeg nađenog natpisa kognacijskog karaktera, u čijem se fragmentarnom tekstu pojam *cognatio* navodi uz dva slova *P. L.* (natpis br. 4). Po svemu, ta slova se odnose na neke poslove u vezi s financiranjem izvršenja zavjeta o kojem je riječ, a ne označavaju ime kognacije. Na takav zaključak upućuje položaj tih slova pri kraju teksta natpisa, a i slova sama po sebi (*pecunia l.*). I na tom natpisu nema indicija koje bi ukazivale da je krvna veza bila osnova okupljanja u kognacije, što u kontekstu činjenice da je i ta kognacija bila pod božanskom zaštitom Velike Majke (kojoj je natpis posvećen), predstavlja još jedan argument u prilog Zeillerove teze. Krvna veza nije bila osnova okupljanja. Prema Zeillerovu gledištu, članovi kognacija su bili duhovni srodnici, ljudi koje je okupljala jedna religijska vizija: oni su bili Kibelini vjernici. Članovi su kognacija, po svoj prilici, među sobom bili „braća“, „sestre“, „očevi“ i „majke“, kao što su to bili i mitristi, o čemu postoje brojni podaci na mitričkim natpisima³⁹. Prema mišljenju autora, u tome i leži uzrok nastanka imena tog vjerskog udruženja: na taj se način htjelo naglasiti ženski princip, bitan u naravi božanstva, koji je bio osnova okupljanja i nastanka zajednice⁴⁰.

Raspravljajući o značenju pojma *cognatio Nantania*, G. Alföldy je analizirao salonitanske natpise kao pojmovne analogije najbliže Liburniji te zaključio da pojam *cognatio* na salonitanskim natpisima označava udruženje Kibelinih, a možda i Venerinih vjernika, i da po sadržaju i karakteru odgovara zajednicama koje su imale naziv *collegium*⁴¹. Taj je autor, dakle, prihvatio prijedlog Bormanna što se tiče forme (*cognatio* ima karakter i organizacijski oblik kolegija), a što se tiče sadržaja Zeillerovo mišljenje (udruženje duhovnih srodnika)⁴². Prema Alföldyju svi su članovi kognacija bili fiktivni srodnici jer su nalazili svoje podrijetlo u istom korijenu, a to je bila Velika Majka. U tom je smislu posebno značajna činjenica što je Kibela na natpisu br. 3 označena kao *Magna Mater Cognationis*, to jest kao pramajka osoba koje su bile njeni štovatelji i sebe smatrali njenim potomcima. Zbog toga se u nazivu udruženja Kibelinih vjernika posebno insistiralo na pojmu *cognatio*, koji i po pravnim odredbama označava krvnu vezu po majci a ne po ocu. Potvrdu za to mišljenje Alföldy je našao i u matrilinearnoj filijaciji dedikanda na natpisu br. 2.: on je *Terentiae sacerdotis filius*, što upućuje da „diese fiktiven *cognati* ihre Verwandtschaft auf matrilineare Weise bis zur Grossen Mutter zurückführten“⁴³.

³⁹ F. Cumont, *Textes et monument figurés relatifs aux mystères de Mithra* I, Bruxelles 1899, str. 318, bilj. 4, str. 339, bilj. 3.

⁴⁰ J. Zeiller, *sp. dj.*, str. 211–212.

⁴¹ G. Alföldy, *Cognatio Nantania*, str. 86.

⁴² G. Alföldy, *sp. mj.* Izgleda da Zeillerovi rezultati nisu bili poznati Alföldyju, jer u znanstvenom aparatu nema spomena Zeillerove rasprave u *Revue archéologique*.

⁴³ G. Alföldy, *sp. mj.*

Međutim, postavlja se pitanje: kako Zeillerova teza o duhovnoj osnovi kao temelju okupljanja u salonitanske kognacije, razrađena u nekim detaljima od strane Alföldyja, stoji u svjetlu činjenice da su na dva natpisa kognacije bile pod božanskom zaštitom Venere odnosno Velikih Majki? Iznoseći argumente u prilog svoje teze, Zeiller je analizirao natpis br. 1, na kojem je pojam *cognatio* naveden u drugom religijskom kontekstu (posveta Veneri). Na temelju činjenice što je prva taurobolija u zapadnom dijelu rimske države bila posveta *Veneri Caelesti* (a ne Kibeli), čije su osobine, prema Cumontu bile izmiješane s osobinama Kibeline naravi⁴⁴, Zeiller je pretpostavio da bi se i ta posveta mogla odnositi na Veneru orijentalnih osobina (*Caelestis*, odnosno *Anahita*), a ne klasičnu rimsku Veneru⁴⁵. Posredan argument za tu tezu bilo je značajno prisustvo orijentalaca u Saloni. Na taj je način i podatak o jednoj salonitanskoj kognaciji koja je bila pod zaštitom Venere taj autor doveo u vezu s metroačkom religijom. Međutim, Zeiller je uočio da se taj podatak o kognaciji razlikuje od ostalih njemu poznatih kognacijskih natpisa u Saloni po tome što je naveden u kontekstu koji upućuje na drugačiji karakter te kognacije⁴⁶. Naime, za razliku od ostalih, kognacija u tom tekstu ima ime kognacije (*cognatio Clodiorum*), što pokazuje da je okupljanje u njoj bilo temeljeno na srodstvu. Prema tome, ta bi se kognacija bitno razlikovala od onih koje su bile pod božanskom zaštitom Kibele⁴⁷.

Natpis br. 2, s podatkom o kognaciji koja je bila pod zaštitom Velikih Majki (*Matres Magnae*) Zeiller nije uključio u svoju analizu, premda je bio poznat u vrijeme kada je on pisao o salonitanskim kognacijama. *Publius Saffinius Filucinus*, sin svećenice Terencije, zamijenio je stari žrtvenik nekim novim, koji je bio veći od ranijeg u svetištu⁴⁸, da bi

⁴⁴ Suprotno mišljenje ima H. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Geissen 1903 (1967), str. 201 i dalje, gdje su navedeni Cumontovi radovi o tome problemu.

⁴⁵ J. Zeiller, *sp. dj.*, str. 217–218.

⁴⁶ J. Zeiller, *sp. dj.*, str. 218, poslužio se u raspravi i Momsenovim alternativnim prijedlogom rekonstrukcije teksta natpisa br. 1 (usp. bilj. 8), tj. tumačenjem imena u drugom retku *Veneri* kao mogućeg imena centuriona u čijoj je centuriji služio vojnik čije se ime nalazilo u prvom retku natpisa. U tom slučaju, pretpostavio je Zeiller, i taj natpis je mogao biti zavjetovan *Magnae Matri*, a ne *Veneri*. Njeno ime bi se nalazilo na izgubljenom početku natpisa. Međutim, taj alternativni prijedlog Momsena i zbog epigrafičkih razloga ima manje osnova od prepoznavanja imena božice u sačuvanom tragu *Veneri*.

⁴⁷ J. Zeiller, *sp. dj.*, str. 218.

⁴⁸ Koji su bili razlozi tom zavjetu? Da li je stari žrtvenik bio oštećen upotrebom ili vremenom (što nije naglašeno u tekstu — sintagmom *vetustate conlapsum* npr.) ili se jednostavno htjelo napraviti većim i ljepšim jedan žrtvenik u svetištu, što je vjerojatnije. Može se stoga opravdano pretpostaviti da se radi o glavnom žrtveniku u svetištu, ili jednom od glavnih žrtvenika. Posebno svjetlo na čitav problem daje činjenica što natpis nije uklesan na zavjetnom žrtveniku, nego na ploči (*tabula*) koja je bila postavljena negdje u tom svetištu. No, možda se čitava municijencija odnosila na specifično žrveno mjesto, koje je također moglo imati karakter i nositi ime *ara*, konstruirano od miza građevinskih i dekorativnih elemenata. U tom bi slučaju ploča s Filucinovim natpisom bila uzidana u okviru takvog većeg i kompleksnijeg žrtvenika.

osigurao božansku zaštitu Velikih Majki sebi i kognaciji⁴⁹. Izraz *sibi et cognationi*, kojim je dedikant posebno naglasio da se traženje božanske zaštite odnosi na njega i kognaciju umnogome podsjeća na sintagmu *sibi et suis*, tako često korištenu na zavjetnim i nadgrobnim spomenicima. To bi na prvi pogled moglo sugerirati srodnički sadržaj pojma *cognatio*, iako *cognatio* i na tom natpisu nema imena (kao što to ima *cognatio Clodiorum*). No, moglo bi se, također, postaviti pitanje: zašto dedikant nije tradicionalnim i na epigrafičkim spomenicima najčešćim izrazom *sibi et suis* označio da traži božansku protekciju za sebe i svoje srodnike? Uostalom, to je mogao učiniti i upotrebom pojma *cognatus*, odnosno *cognati*, koji se također nalazi na salonitanskim spomenicima i obavezno s rodbinskim sadržajem⁵⁰. Da li je tome razlog što je pojam *cognatio*, i kada je označavao skup srodnika, bio širi od izraza *suis* (koji bi u tom pogledu označavao samo najbliže srodnike, odnosno članove obitelji), ili je pak htio označiti znatno širi skup i krug osoba koje je želio uključiti u zavjet, a koje mu svi i nisu bile srodnici? Karakteristično je, također, da se uz pojam *cognatio* na tom natpisu ne nalazi posvojna zamjenica *sua*. Sintagmu *cognatio sua* u dativu naći ćemo na prethodno navedenom natpisu iz Bijaća (bilj. 5), koji je *Novellia* podigla sebi et *L(ucia) Iul(io) marito op[timo] vet(erano) coh(ortis) (octavae) voluntariorum et cognationi su[ae] et lib(ertabus) liberisque eorum*. Pojam *cognatio* na ovom natpisu upotrijebljen je u srodničkom značenju, tj. on označava krug bližih srodnika bračnog para koji, čini se, nije imao vlastitih potomaka, ali se iz njega izuzimaju članovi šire obitelji, tj. oslobođeni robovi, robinje i njihove obitelji, iako su i oni imali pravo pokopa u grobnoj arei Novelije i njenog supruga. Ova teritorijalno najbliža analogija u korištenju pojma *cognatio* kao oznake za srodstvo, u određenoj mjeri upućuje na zaključak da taj pojam na Filucinovu natpisu nije imao takvo rodbinsko značenje i karakter. Detaljna, pak analiza drugih elemenata sadržaja Filucinova natpisa i, naročito, međusobnog odnosa osoba koje se u njemu navode, pruža još više podataka o veoma specifičnoj upotrebi i značenju pojma *cognatio* na tom natpisu. Ta se analiza, prije svega, odnosi na traženje odgovora na pitanje gdje je to zavjetodavac postavio žrtvenik i ispunio svoj zavjet i zbog čega mu je za to bila potrebna dozvola osobe čije ime ne pokazuje da mu je bila srodnik (*permissu Cai Clodi Gracilis*). Nesumnjivo je, naime, da je Filucin mogao postaviti svoj žrtvenik tek s dopuštenjem te osobe.

Formulom *permissu* se ponekad u tekstovima nadgrobnihi natpisa označava dozvola da se u grobu, odnosno u grobnoj arei pokopa osoba koja nije pripadala obitelji vlasnika groba i parcele. Kako Filucinov natpis nije nadgrobnog karaktera, takvo tumačenje ne dolazi u obzir. Možda bi se moglo pomišljati na postavljanje žrtvenika na grobnoj parceli, ali to bi bilo sasvim neuobičajeni postupak. Očigledno je da je Filucinov zavjetni žrtvenik bio postavljen u svetištu ili nekom svetom mjestu koje je bilo pod zaštitom božanstva na koje se odnosi zavjet (*Matres Magnae*) ili nekog božanstva (ili božanstava) srodnih naravi. Stoga bi se moglo

⁴⁹ G. Alföldy, *Cognatio Nantania*, str. 86, drži pluralni oblik imena dedikanda greškom nastalom u pisanju teksta spomenika te ga ne tumači kao *Matres Magnae*, nego implicito *Magna Mater*.

⁵⁰ Salona CIL III 2392 (8627), 9063; Narona CIL III 8418.

pretpostaviti da se to dopuštenje odnosilo na postavljanje žrtvenika i izvršenja zavjeta u privatnom svetištu Gaja Klodija Gracila, koje je bilo, prije svega, namijenjeno kultu Velikih Majki ili nekim njima srodnim božanstvima. Međutim, takvih dozvola vlasnika svetišta nekoj osobi izvan obiteljskog kruga nema u Saloni i uopće u provinciji Dalmaciji, što, po svoj prilici, nije slučajnost nego rezultat shvaćanja da bi privatno svetište u takvim slučajevima izgubilo svoj privatni (obiteljski) karakter i svrhu.

Kult Velikih Majki (*Magnae Matres*) u Saloni nije uopće poznat, pa se i ne znaju osobine njihovih svetišta, karakter, dimenzije i dr. te u tom pogledu nedostaju analogije, što sve umanjuje mogućnosti analize odnosa vlasništva i kultne prakse u svetištim tih božanstava. Od božanstava bliskih po osobinama naravi i imenu galsko-germanskim *Matres*, na prvom je mjestu frigijska Kibela, o čemu će biti posebno govora, pa bi u metroačkom relevantnom materijalu bilo potrebno potražiti moguće analogije. Međutim, od mnogobrojnih natpisa s privatnih svetišta (*aedes, templa, fana*) iz Salone posvećenih Kibeli niti jedan u sadržaju ne donosi podatke koji bi dovodili u sumnju njihov privatni karakter, jer su ta svetišta pojedinca ili užih i širih obitelji gotovo obavezno zavjetni darovi u koje nisu bile uključene osobe izvan obiteljskog kruga⁵¹. Na tim natpisima nema traga pojmu *cognatio*, što je za otkrivanje značenja pojma *cognatio* na salonitanskim natpisima posebno značajno, premda se na njima često navode članovi obitelji u užem i širem smislu tog pojma (od bračnih drugova i djece do oslobođenika i njihovih obitelji). S druge pak strane, natpis br. 5, koji obavještava da je kognacija (koja nije imala ime) Kibeli *de sua vota fanum ampliavit*, nesumnjivo dokazuje da su kognacije kao asocijacije same gradile i proširivale postojeća svetišta, koja su očigledno bila u njihovom, a ne privatnom vlasništvu⁵². Zbog toga navođenje kognacije u tekstu natpisa br. 2 (koja također nema ime) daje mnogo osnova za zaključak da žrtvenik Publija Safinija Filucina nije bio postavljen u privatnom nego u svetištu jedne kognacije.

Taj zaključak još više osnažuje analiza odnosa između pojedinih osoba navedenih u tekstu zavjeta. Naime, na tom se natpisu nalazi jedna, kada se na umu ima epigrafički materijal iz provincije Dalmacije i Ilirika, epigrafička i onomastička netipičnost. To je navođenje matronimije umjesto patronimika: *P. Safinius Filucinus Terentiae sacerdotis f(ilius)*. G. Alföldy, koji je prvi uočio tu netipičnost, drži da se je filijacijom po majci htjelo naglasiti „dass diese fiktiven *cognati* ihre Verwandtschaft auf matrilineare Weise bis zur Grossen Mutter zurückführten“⁵³. Čini se,

⁵¹ G. Kubitschek, *sp. dj.*, str. 87—89.

⁵² Zavjet bračnog para *Agrii* (natpis br. 9) bio je munificencija, tj. obnavljanje kognacijskog hrama i njegova inventara njihovim sredstvima. Međutim, zavjet Gaja Turanija Kronija (br. 3) odnosi se na gradnju i opremanje privatnog svetišta posvećenog *Magnae Matri Cognationis*, jer ništa u tekstu ne potvrđuje Graillotovu pretpostavku (*sp. dj.*, str. 282) da je ono bilo kognacijskog karaktera. Taj autor, naime, drži da je tu, oko svetišta, bila osnovana jedna *cognatio* shvaćena kao udruženje srodničkog karaktera. Za takav zaključak navedeni natpis ima samo posrednu vrijednost jer, iako ne pripada direktno jednoj kognaciji, on dokazuje postojanje prakse i duhovne klime u tom dijelu salonitanskog agera, koja se iskazivala u osnivanju kognacija.

⁵³ G. Alföldy, *sp. mj.*

međutim, da se može naći argumentiranije objašnjenje. Očigledno je, naime, da je Publije Safinije Filucin navođenjem matronimika htio naglasiti ne toliko činjenicu da je sin Terencije koliko da je sin svećenice Terencije. Sudeći po njegovu gentilnom imenu, on je dobio i nosio gentilicij po normama rimskog prava, tj. po ocu a ne po majci. Naglašavanjem filijacije po majci, koja je uz to data na neuobičajenom mjestu, tj. na mjestu *cursusa honorum* (iza cognomena, a ne između gentilnog imena i cognomena)⁵⁴ dedikand je htio iskazati rodbinsku vezu sa svećenicom, jer je ta činjenica po svoj prilici utjecala na dobijanje dozvole za izvršenje zavjeta i postavljanje žrtvenika na određeno mjesto. Iz toga se, nadalje, s dosta osnova može pretpostaviti veza između mjesta gdje je Filucin izvršio svoj zavjet i Terencijine funkcije, odnosno mjesta gdje je ona obavljala svoju svećeničku službu. Naime, za nenavođenje imena božanstva uz sacerdotalnu funkciju Terencije na natpisu mogu se naći dva objašnjenja: ili je ona bila svećenica u svetištu Velikih Majki, kojima je bila posvećena i Filucinova zavjetna ara, pa stoga nije bilo potrebno posebno navoditi uz ime svećenice i oznaku službe (*sacerdos*) i ime božanstva, ili je pak Terencija bila svećenica u svetištu koje je bilo posvećeno i nekom drugom božanstvu ili božanstvima čije su osobine naravi u nekim bitnim elementima bile srodne naravima Velikih Majki. Činjenica, međutim, da je svetište, bez obzira kojem je božanstvu ili božanstvima bilo posvećeno, bilo pod sacerdotalnom kompetencijom posebno odabrane osobe, pokazuje njegov javni, odnosno grupni, a ne privatni karakter. Jer, samo su javna svetišta imala svećenike i svećenice, premda ne treba isključivati mogućnost vođenja u određenoj mjeri nadzora svećeničkih kolegija i institucija i nad privatnim svetištima. Taj podatak u ostalom sadržajnom kontekstu natpisa je još jedan argument u prilog zaključka da je svetište u kojem je Filucin zamijenio stari žrtvenik novim i većim bilo svetište kognacije kojoj je on pripadao i za koju je tražio božansku naklonost Velikih Majki.

Kakav je bio karakter te zajednice i osnova okupljanja na temelju podataka i obrade Filucinova natpisa? S dosta se osnove može zaključiti da je kognacija imala svetište oko kojega su se okupljali njeni članovi organizirani u zajednicu s hijerarhijom i funkcijama među kojima su one sacerdotalne bile samo jedan veoma važan dio. Na temelju činjenice što je kulturnu službu obavljala ženska osoba sigurno je da je to svetište bilo pod dominantnom zaštitom nekog ženskog božanstva, iako nije sasvim sigurno da li su to bile Majke ili ne samo Velike Majke. Ne treba, naime, sasvim isključivati mogućnost vrhovne zaštite nekog drugog ženskog božanstva, posebno s obzirom na veoma slabo poznavanje i štovanje kulta *Matres* u Saloni.

Da li se, međutim, na temelju činjenice što je kognacija imala svetište može zaključiti da je okupljanje njenih članova bilo uvjetovano nekim religijskim potrebama, koje su u krajnjoj liniji i bile osnova nastanka te zajednice? Indicije koje u tom pogledu pruža Filucinov natpis nikako ne treba zanemariti, tim više što se s njima u dosadašnjim analizama nije raspolagalo ili su bez razloga ostavljane po strani. U

⁵⁴ To bi moglo upućivati na zaključak da je zavjet bio izvršen u vrijeme kada se u imenu više nije navodila filijacija, a to znači nakon sredine II stoljeća.

sadržaju teksta tog natpisa nema nikavih podataka, pa čak niti indicija, koji bi upućivali na zaključak da su tu kognaciju činili srodnici, jer ništa ne pokazuje da su Filucin i njegova majka Terencija bili srodnici Gaja Klodija Gracila, osobe bez čijeg dopuštenja Filucin nije mogao postaviti zavjet u svetištu gdje je njegova majka bila svećenica. Stoga je sigurno da osnova okupljanja u tu kognaciju u vrijeme kada je Filucin izvršio svoj zavjet nije bila srodničkog karaktera. Međutim, neizvjesnim ostaje pitanje druge, eventualno religijske, osnove okupljanja u tu kognaciju. Taj se problem ne može uspješno riješiti samo na temelju podataka sa Filucinova natpisa nego u kontekstu analize svih ostalih kognacijskih natpisa.

Što je mogao biti Gaj Klodije Gracil unutar jedne takve asocijacije, nesrodničke po osnovi okupljanja (kao što je bila i ona, također bez imena, na Trišćenici, o kojoj obavještava natpis br. 5), ako ne jedan od najuglednijih i po položaju u toj zajednici najvažnijih ljudi, premda naziv funkcije koju je on obnašao nije naveden u tekstu natpisa. Budući da su kognacije, kako pokazuje natpis br. 6, imale i druge funkcionere (*collector*), očigledno je da su na čelu čitave organizacije, koja se sastojala od profanih i sacerdotalnih kompetencija, bili vodeći ljudi. Vjerojatno je da su, po uzoru na kultne kolegije, to bili *magistri*. U svakom slučaju, očigledno je da je Gaj Klodije Gracil imao utjecaja u organizaciji života i djelovanju kognacijskog svetišta, pa je iz takvih njegovih kompetencija rezultirala i dozvola koju je dao Filucinu za postavljanje novog žrtvenika.

Ime tog čelnog čovjeka kognacije omogućuje da se dublje pronikne u razvoj te, a slijedom toga, i u razvoj i strukturu ostalih salonitanskih kognacija, te da se naslute etape u razvoju tih asocijacija od I do III stoljeća nove ere. Naime, zar nije karakteristično da se i na tom natpisu, kao i na natpisu br. 1, koji je posvećen Veneri, u određenoj vezi s kognacijom pojavljuje gentilno ime *Clodius*? Na natpisu br. 1 to je gentilno ime eponim kognacije (*cognatio Clodiorum*)⁵⁵, na natpisu br. 2 njega pak nosi osoba koja je bila na čelu kognacije. Ne treba li razloge što je Gaj Klodije Gracil bio na čelu te kognacije naslutiti i tražiti u činjenici da je bio pripadnik gensa *Clodii* u Saloni? Ne upućuje li, međutim, povezivanje karaktera i položaja gentilnog imena *Clodius* sa natpisa br. 1 (eponim kognacije) s imenom vodećeg čovjeka kognacije, koja se navodi u natpisu br. 2 (*C. Clodius Gracilis*), na prisutnost srodničke, a ne duhovne osnove u nastanku i razvoju kognacija, pa bi ta činjenica bila argument za Bormann-Hula-Graillotovu, a protuargument za Zeiller-Alföldyjev tezu? To je samo površan dojam, jer podaci natpisa br. 2 pokazuju da su u kognaciji, na čijem je čelu jedan Klodijevac, bile i osobe koje ne samo što nisu nosile to gentilno ime, nego i nisu bile u srodničkim vezama. U istom smislu govore i rezultati analize natpisa br. 1 o *cognatio Clodiorum*. Taj je podatak nastao najkasnije u vremenu od 42. do 56. godine, kada je Sedma legija boravila u Tiluriju, a jedan njen detašman u Sa-

⁵⁵ Rekonstrukcija tog fragmentarnog gentilicija na natpisu br. 1 u *[Cl]odiorum* sasvim je pouzdana, jer je to gentilno ime na tlu provincije Dalmacije koje zadovoljava epigrafičku situaciju na spomeniku. Usp. popis imena kod G. Alföldyja, *Personennamen*, str. 54—139.

loni⁵⁶. Ništa, međutim, ne dokazuje, iako je vjerojatno, da je taj vojnik bio *Clodius*, premda je bio u klodijevskoj kognaciji. Naime, gentilicij *Clodius* nije u Saloni potvrđen u imenima vojnika i veterana, a i u Tiluriju je nađena samo jedna potvrda tog imena, i to iz vremena prije 42. godine⁵⁷. S druge pak strane, u Saloni je, skupa s imenom Gaja Klodija Gracila, nađeno 8 potvrda tog imena koje se datiraju do sredine II st.⁵⁸ Sigurno je da se, unatoč istog imena, međusobno srodstvo može pretpostaviti samo za manji dio nosilaca tog imena, jer su se neki od tih Klodijevaca doselili u Salonu iz raznih dijelova Imperije (i s Istoka i s Zapada), gdje su tijekom romanizacije njihovi preci ili oni sami dobili to ime. Najveći dio potvrda odnosi se na osobe iz robovsko-oslobođeničkog sloja, pa iako je moguće da su neke među njima dobile slobodu u Saloni (što bi pretpostavljalo i postojanje određenih rodbinskih veza s drugim salonitanskim Klodijevcima), ipak je većinu tih oslobođenika opravdano smatrati doseljenicima u Salonu.

Kronološki aspekt problema etničko-regionalnog opredjeljenja salonitanskih Klodijevaca je veoma značajan, jer je sigurno da je u vrijeme boravka Sedme legije u Tiluriju (i njenog odjela u Saloni) broj nosilaca tog imena bio još manji, što znači da i u vrijeme nastanka natpisa o *cognatio Clodiorum* ta *cognatio*, a pod pretpostavkom da je obuhvaćala sve salonitanske Klodijevce, nije bila udruženje srodnika, ili ne samo udruženje srodnika. Osobe s tim gentilnim imenom koje su se zbog raznih razloga doselile u Salonu u prvoj polovini i sredinom I stoljeća n.e. nisu imale vremena da razviju šire rodbinske veze.

Međutim, na temelju svih dostupnih elemenata epigrafičkog i historijskog značaja, o kojima je bilo riječi, ipak se mora zaključiti da je *cognatio Clodiorum* nastala na srodničkim osnovama. Logičnijeg i prihvatljivijeg tumačenja imena te kognacije nije moguće naći. Upotreba pojma *cognatio*, a po svoj prilici i sadržaja tog pojma, preuzeta je iz grčkih oblasti kao direktna analogija singeneje. I tu su tekovinu društvene organizacije i grčke kulture, kao i niz drugih, u Salonu unijeli doseljeni Grci iz egejskih i maloazijskih oblasti grčkog svijeta. Neke indicije upućuju na pretpostavku da su i salonitanske kognacije, kao i grčke singeneje bile skupovi srodnika ne samo po majčinskoj nego i po očinskoj liniji srodstva⁵⁹. To je, u prvom redu, ime kognacije (*cognatio Clodiorum*) koje pokazuje da unatoč toga što je kognacija bila pod protekcijom ženskog božanstva (*Venus*) u njenom imenu nije bio naglašen ženski nego muški princip (skup srodnika Klodijevaca, ili skup nasilaca gentilnog imena *Clodii*). Prema tome, u vrijeme nastanka *cognatio Clodiorum* je

⁵⁶ A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte*, str. 9. S obzirom na mjesto oštećenja i činjenicu da je najveći dio natpisa vojnika i veterana Sedme legije nastao prije 42. godine, moguće je da je natpis br. 1 iz tog vremena, tj. prije 42. godine.

⁵⁷ CIL III 13976: *Sex(tus) Clodius C(ai) f(ilius) Pub(lilia) Verona mil(es) leg(ionis) (septimae)*.

⁵⁸ G. Alföldy, *Personennamen*, str. 76.

⁵⁹ Podatak natpisa br. 1 o *cognatio Clodiorum* pokazuje da su kognacije imale imena koja, barem u vrijeme nastanka te kognacije, nisu proistekla iz matrilinearne osnove, kako je to smatrao G. Alföldy, *Cognatio Nantania*, str. 86, jer se imenom naglašava upravo srodnička veza po ocu odnosno muškom pretku.

kao skup kognatskih i agnatskih srodnika obuhvaćala samo dio nosilaca gentilnog imena *Clodius* u Saloni. Ukoliko se pak prihvati pretpostavka da su već u to vrijeme u njoj bili okupljeni svi ili barem veći dio salonitanskih Klodijevaca, to bi značilo da se u *cognatio Clodiorum* ubrzo po njenom osnutku počelo gubiti značenje srodničke osnove kao jedinog kriterija okupljanja. Razlozi tome vjerojatno leže u drugačijim osnovama i pravcima razvoja salonitanskog društva u odnosu na one u kojima su nastale i trajale singeneje u grčkim oblastima, pa je unatoč velike i značajne uloge Grka (i Orijentalaca) u životu Salone taj oblik društvene organizacije bio prihvaćen, ali su se njegova suština i sadržaj ubrzo izmijenili.

Na promjenu karaktera osnove okupljanja u kognacije, odnosno gubljenje srodničkih kriterija, posebno upućuje kronološki aspekt kognacijskih natpisa. Jedini podatak o imenu kognacije (*cognatio Clodiorum*) ujedno je i najstariji spomen kognacija u Saloni. Na svim ostalim, tj. kasnijim, natpisima kognacije nemaju imena. Na postupnost gubljenja srodničkih osnova u razvoju kognacija kao isključivog i jedinog kriterija okupljanja i razvoja tog oblika udruživanja (a što je bio u početku) ukazuje položaj gentilicija *Clodius* na natpisu br. 2 u imenu osobe koja je imala vodeći položaj u kognaciji (*C. Clodius Gracilis*). Budući da gentilno ime *Clodius* nije često u Saloni niti u kasnom principatu, posebno ako se isključe osobe robovsko-oslobođeničkog podrijetla i položaja⁶⁰, može se pretpostaviti da je taj ugledni vodeći položaj te osobe u kognaciji nastao kao rezultat zadržavanja pozicija koje su imali nosioci imena *Clodius*, osnivači prve poznate salonitanske kognacije (*cognatio Clodiorum*). To znači da se podaci o Filucinovoj i Gracilovoj kognaciji na natpisu-zavjetu Velikim Majkama najvjerojatnije odnose na onu istu kognaciju koja je postojala već sredinom I st. n.e. (*cognatio Clodiorum*). U međuvremenu, tj. do sredine II stoljeća, ta je kognacija u procesu slabljenja i gubljenja srodničke osnove integracije izgubila svoje ime, ali su neki Klodijevci, zbog tradicije i drugih razloga koji se mogu pretpostavljati u njoj, zadržali vodeće pozicije⁶¹.

Povezujući podatke natpisa br. 1 i natpisa br. 2, odnosno tumačeći ih kao dokumente o postojanju iste kognacije, dobijena je osnova za spoznavanje kako socijalno-kronoloških aspekata problema tako i za analizu pretpostavljenih duhovnih osnova okupljanja u razvoju salonitanskih kognacija. Nesrodnički karakter osnove integracije u kognacije u II i u III stoljeću u izvjesnoj mjeri dokazuje i analiza natpisa o kognacijskim svetištima u salonitanskom ageru. U tom su smislu veoma indikativni podaci natpisa br. 5, u kojem se navodi akcija kognacije u vezi s proširivanjem fanuma. Zar činjenica što ta kognacija nema ime, osim što ima značenje argumenta za utvrđivanje nesrodničke osnove okupljanja

⁶⁰ G. Alföldy, *Personennamen*, str. 76.

⁶¹ Osim tradicije, tu je mogao biti prisutan i ekonomski faktor. Gaj Klodije Gracil je kao pripadnik neke stare obitelji bio ne samo ugledniji nego i bogatiji od onih koji su kasnije postajali članovi kognacije, a nisu pripadali toj obitelji. U tom smislu govori i relativno velik broj oslobođenika Klodijevaca u Saloni. Sjedište te kognacije treba tražiti negdje u blizini mjesta nalaza natpisa br. 2 u urbs orijentalisu na oko 200 metara istočno od bazilike urbane i episkopija ispod sjevernog gradskog zida. Tu je bilo njeno svetište.

u kognacije u vrijeme nastanka natpisa, ne daje osnova za pretpostavku da je ta zajednica bila jedino udruženje takvog imena i karaktera u tom dijelu salonitanskog agera, koje je na temelju određenih kriterija (ali ne srodničkih) okupljalo ljude u tom dijelu agera? Kada je usljed razvoja novih osnova kohezije izgubila gentilno ime, kognacija više i nije morala imati poseban naziv (ime), jer je svatko znao o kojoj se kognaciji radi, budući da druge i nije bilo u tom dijelu agera.

Mišljenje o kognacijama kao udruženjima dijelova pučanstva Salone potvrđuju i neki elementi teksta natpisa oslobođenika *Agrii* (natpis br. 4) koji su obnovili kognacijski hram. Taj je bračni par, veoma vjerojatno, stekao slobodu u Saloni (odatle isti gentilicij u imenu muža i žene), a tom su prilikom postali članovi one kognacije koja im je u teritorijalnom pogledu bila najbliža. Moguće je da su ti oslobođenici obnovili kognacijski hram (*templum*) upravo prilikom prijema u kognaciju. Međutim, i taj epigrafički tekst upućuje na nesrodnički karakter kognacije u vrijeme nje-gova nastanka. Teško je, naime, vjerovati u mogućnost da su oslobođeni robovi imali u Saloni srodnike, posebno ne onih agnatske osnove, da bi na toj osnovi postali članovi kognacije⁶². Stoga je vjerojatno da su oslobođenici *Agrii* postali članovi jedne salonitanske kognacije u II stoljeću n. e. ne po srodničkom nego po nekom drugom kriteriju.

Navedena tumačenja tekstova kognacijskih i ostalih natpisa metro-ačkog karaktera, u arheološko-povijesnom kontekstu definiraju kognacije kao udruženja dijelova i grupa salonitanskog pučanstva u pojedinim pred-jelima agera i grada, dokazujući pri tom da je samo u početku njihova postojanja u njima bila prisutna srodnička osnova. Taj rezultat ukazuje na relativnu opravdanost onih mišljenja koja su osnovu okupljanja nalazila u drugim, a ne srodničkim vezama. Koje su to osnove mogle biti? Da li su one bile ekonomskog, socijalnog ili duhovnog karaktera, odnosno: ako su bile duhovnog karaktera, da li su zaista imale onakvu suštinu kako su to pretpostavljali Zeiller i Alföldy, analizirajući uglavnom samo one epigrafičke spomenike koji su potvrđivali odnos *cognatio-Magna Mater*, odnosno nalazeći u osobinama drugih istu osnovu (*cognatio-Venus Anahi-ta-Magna Mater*)?

Činjenice koje je uočio Zeiller, a tiču se dimenzija štovanja Kibe-le u kognacijama, u kontekstu novonađenog natpisa br. 4 predstavljaju značajne indicije za utvrđivanje karaktera osnove okupljanja u kognacije nakon I stoljeća. Nesumnjivo je, naime, s obzirom na broj posveta *Magnae Matri* na kognacijskim natpisima, a posebno na tretman Kibe-le kao zaštitnice srodstva (*Magna Mater Cognationis* — natpis br. 3), da je od svih božanstava koja se kao dedikandi navode u tekstovima kogn-

⁶² Kao što izvanredno pokazuju podaci prethodno citiranog natpisa iz Bijača (CIL III 9708 — usp. bilj. 5), i u Siculima i u Saloni i drugdje oslobođeni robovi nisu bili smatrani članovima srodničke kognacije, odnosno srodnicima. Po oslobođenju robovi su postajali *adgnati*, članovi obitelji po pravnoj, a ne prirodnoj osnovi. Kao takvi oni su i nadalje imali obveza prema gospodarima pa su, ukoliko patron nije drugčije odredio, i nastavljali život u istom mjestu i okolini gdje su prije živjeli. Natpis br. 4 dokumentira prisustvo oslobođenika u kognacijama, što, s obzirom na sadržaj srodničke kognacije na natpisu CIL III 9708, govori o drugačijem, tj. nesrodničkom karakteru kognacije kojoj su pripadali *Agrii*. O prisustvu robova u kognaciji u Saloni nema podataka.

cijskih natpisa, Kibela imala najznačajnije mjesto i ulogu. Stoga se daje zaključiti da su u kognacijama najvećim dijelom bili metroački vjernici. No, kakvu je duhovnu osnovu imalo ono udruženje koje je također nosilo naziv *cognatio*, a prema istom kriteriju, tj. imenima dedikanada, nije bilo pod zaštitom Kibele nego drugih božica (*Venus, Magna Mater*)? Prema tom kriteriju zavjetodavci očigledno nisu bili metroački vjernici, pa bi u tom slučaju otpalo i razmišljanje da je metroačka religija bila osnov okupljanja u tu kognaciju.

Međutim, rezultati analize razvoja jedne salonitanske kognacije, do kojih se došlo analizom imena *Clodius* na natpisima br. 1 i br. 2, čine pogodnu osnovu i za spoznavanje razvoja i karaktera okupljanja u kognacije u drugom i trećem stoljeću. Karakteristično je da je, ukoliko je predložena rekonstrukcija natpisa br. 1 ispravna, u prvoj fazi postojanja kognacija s imenom *cognatio Clodiorum*, kada je bila pod zaštitom Venere, bila udruženje srodnika ili nosilaca istog gentilicija. Već najkasnije u prvoj polovini II stoljeća ista kognacija je dobila drugog zaštitnika, odnosno povećala broj protektorskih božanstava (*Magnae Matres*). Da li je to moguće tumačiti u smislu potpunog zanemarivanja Venerinog kulta u toj kognaciji? U načelu, moglo bi se pretpostaviti da su kognacije, kao i neka *collegia* (posebno stručna), mogla uživati i zaštitništvo nekoliko božanstava, koja su, međutim, u osobinama naravi ili u svom mitu morala imati nekih sličnih i dodirnih elemenata. S tim u vezi se kao problem postavlja pitanje kako su relativno minorna božanstva, kao što su to bile *Matres* u Saloni, mogla s mjesta zaštitnika istisnuti božicu iz vrha rimskog panteona (*Venus*) i ujedno kult najvišeg oficijelnog ranga u rimskoj državi carskog razdoblja?

O otkrivanju mogućih razloga toj promjeni zaštitnika, odnosno povećanju broja zaštitnika, kao i značenju te promjene u daljem razvoju te i ostalih kognacija, potrebno je poći od činjenice da se ona dogodila, odnosno događala, usporedo s procesom gubljenja srodničke osnove okupljanja i nastanka te kognacije. Naime, u vrijeme kada je Filucin izvršio svoj zavjet, kognacija na čijem je čelu bio Gaj Klodije Gracil (a u kognacijskom svetištu se o kultu brinula svećenica Terencija) nije srodnička organizacija, jer su je činile i osobe koje nisu bile u međusobnom srodstvu, pa čak nisu ni imale isti gentilicij (*Clodius, Safinius, Terentius*). Prema tome, Zeillerova teza o duhovnoj, tj. metroačkoj osnovi kao načelu nastanka i razvoja kognacija nema vrijednosti za prvu fazu razvoja tih udruženja. No, da li su te dvije činjenice (promjena srodničke u nesrodničku osnovu okupljanja — promjena božanstva zaštitnika ili u najmanju ruku proširivanje kruga protektorskih božanstava) međusobno uzročno povezane i da li se mogu smatrati rezultatima jednog te istog procesa koji se odvijao u razdoblju od sredine I do sredine II stoljeća? Mogu li se analizom osobina naravi i s tim u vezi funkcijom božica zaštitnica kognacija i osnovnih namjena kognacija u salonitanskom društvu otkriti uzroci i suština tog procesa? Da bi se proniknulo u razvoj kognacija u II i u III stoljeću i rasvijetlilo karakter i dimenzije pretpostavljene duhovne osnove okupljanja u ta udruženja, potrebno je per analogiam pokušati utvrditi funkciju kognacija u vrijeme nastanka prve poznate salonitanske kognacije (*cognatio Clodiorum*).

Kako je navedeno, nastanak udruženja srodnika u Saloni je bio u nekoj mjeri inspiriran grčkim singenejama. Stoga je i logično da je i osnovni sadržaj salonitanskih kognacija u mnogim elementima morao odgovarati sadržaju i namjeni udruženja srodnika u grčkom svijetu. A jedna od osnovnih funkcija singeneja bila je briga o zajedničkim poslovima pogrebnog karaktera (pokopu i grobovima umrlih članova zajednice, kultu heroiziranih pokojnika). Da li su funerarne funkcije imale i salonitanske kognacije? O tome nema podataka u tekstovima kognacijskih natpisa, a ukoliko su postojale arheološke indicije, o njima nema nikakvih podataka u literaturi i inventarima. Ta bi se funkcija mogla samo pretpostaviti na temelju činjenice što su svi položaji gde su nađeni kognacijski natpisi izvan urbanog areala Salone, osim natpisa br. 2, koji je nađen u urbs orientalis ispod sjevernog gradskog zida. Ostaje, međutim, mogućnost da se korištenjem podataka o udruženjima sličnog karaktera otkriju i razlozi nastanka salonitanskih kognacija u I st. n.e. Tim je putem krenuo Graillot, pretpostavljajući na temelju naziva udruženja (*cognatio*) da su se u njima svetkovali zajedničke svečanosti, pa među njima i jedna koja se odnosila na srodnništvo (*Cara Cognatio*), a padala je 22. veljače⁶³. Raspravljajući o karakteru kognacija, koje je držao srodničko-religijskim udruženjima, Graillot je o toj svečanosti napisao sljedeće: „Mais cette fête des vivants suivait immédiatement l'autre les Parentalies, fête des morts. On célébrait sans doute l'une et l'autre, selon la tradition des collèges funéraires; car il est probable que la confrérie de Salone avait sa sepulture commune.” Zajedničko je groblje, prema mišljenju istog autora, imala i izrazito religijska asocijacija (bratovština) koja je okupljala Kibeline vjernike u trećem stoljeću u Rimu (*cultores Matris Magnae*)⁶⁴. Graillot je potpuno poistovetio sadržaj i funkciju tog udruženja i salonitanskih kognacija⁶⁵. Iako se to mišljenje ne može kao cjelina prihvatiti, jer će mnogo toga iz sadržaja i života salonitanskih kognacija, zbog nedostatka nalaza i podataka, i nadalje ostati nepoznato, ipak, na temelju dosada provedene analize kognacijskih natpisa, nema sumnje da je mnogo toga što je karakteriziralo život Kibelinih *cultores* pod Aventinom u III stoljeću bilo prisutno i u salonitanskim kognacijama: okupljanje oko jednog svetišta koje je bilo sagrađeno i opremljeno sredstvima članova udruženja ili udruženja kao cjeline (*fanum* u Trišćenici i munificencija u obliku obnavljanja hrama od strane oslobođenika Agrii — natpisi br. 4 i 5, odnosno Filucinovo zamjenjivanje starog novim i većim žrtvenikom — natpis br. 2), okupljanje vjernika iz jednog gradskog predjela, održavanje svetišta, prisustvo članova oba spola u kognaciji.

⁶³ H. Graillot, *Cybèle*, str. 282.

⁶⁴ H. Graillot, *sp. dj.*, str. 68—69.

⁶⁵ Graillotovo mišljenje (*sp. dj.*, str. 182: „À Salone, dès la première moitié du Ier siècle, il existait des *cultores Matris Magnae Cognationis*”) temelji se isključivo na podacima Turanijeva natpisa, koji je nastao ipak bliže kraju I stoljeća i prvoj pol. II st., ako ne i kasnije, nego prvoj polovini I stoljeća. U tom kronološkom kontekstu epiklesis *Cognationis* u imenu Velike Majke znači da je već u vrijeme njegova nastanka, a sasvim sigurno i nešto ranije, *Magna Mater* bila zaštitnica obitelji i srodnika. To znači da je najkasnije za nekoliko desetaka godina od potvrđenog postojanja prve salonitanske kognacije (*cognatio Clodiorum*) *Magna Mater* bila prihvaćena za zaštitnicu udruženja koja su nosila imena *cognationes*.

Vjerojatno je, također, da su i na čelu salonitanskih kognacija stajali *magistri*, kao što je to bilo kod *cultores* u Rimu. Posebno je karakteristično da udruženje *cultores Magnae Matris* nije bilo zasnovano na krvnoj nego na teritorijalnoj osnovi (tu su bratovštinu u rimskoj luci, naime, sačinjavali mornari i lučki trgovci), a na teritorijalni princip udruživanja u kognacije ukazuje niz prethodno navedenih arheološko-topografskih indicija.

Iako sve sličnosti između sadržaja *cultores* i *cognationes* nisu dovoljne da se kognacije potpuno poistovete s tim udruženjem Kibelinih vjernika u Rimu, ipak navedene sličnosti te usporedbe elemenata sadržaja rimskih *cultores* i grčkih singeneja, imajući na umu do sada stečena saznanja o osobinama kognacija, upućuju na mišljenje da je važan dio djelatnosti i u kognacijama bila briga oko pokopa i kulta mrtvih iz njihove sredine. Po tome su salonitanske kognacije bile nalik pogrebnim udruženjima (*collegia funeraticia*), inače veoma brojnim asocijacijama u svim regijama rimske države. Upravo u okviru takvih osobina dijela sadržaja salonitanskih kognacija moguće je sagledati i razloge koji su doveli do izbora kognacijskih božanskih zaštitnika. Naime, logično je pretpostaviti da je u udruženjima koja su imala takve (funerarne) sadržaje za patrona bilo odabrano božanstvo koje je u naravi imalo izrazite elemente htoničnog karaktera. Na tom je temelju potrebno izvršiti analizu osobina naravi svih božanskih zaštitnika kognacija (*Venus, Magna Mater, Magnae Matres*) i pokušati riješiti problem nastanka, postojanja i karaktera pretpostavljene duhovne osnove okupljanja u kognacije. Složenost problema potenciraju činjenice što niti jedna od božica zaštitnica nije, u punom smislu riječi, htonično božanstvo, a zatim da se kao prvi zaštitnik udruženja srodnika koje je nastalo po uzoru na grčke singeneje (*cognatio Clodiorum*) nalazi Venera, a ne neko rimsko ili orijentalno božanstvo tipično htoničnih osobina. Kako, naime a da se bitno ne ospori Zeillerova teza, objasniti činjenicu da se Kibela nalazi u funkciji zaštitne kognacije tek u II i III stoljeću?

Razmišljanja o tome kreću se u dva pravca. Prvi je onaj put o kojem je raspravio Zeiller u okviru teze o duhovnom karakteru osnove integracije u kognacija: pod imenom Venere je skrivena božanska narav orijentalne božice nebeskih osobina (Anahita), koja je u kontaminaciji s Venerom dobila ime *Venus Caelestis*. Kako je Anahita, prema Cumontovu mišljenju na koje se oslanja Zeiller, u mnogim elementima naravi bila slična Kibeli, Zeiller je u izvjesnoj mjeri poistovetio Veneru s kognacijskog natpisa (br. 1) s Kibelom.

Osnova drugog pravca razmišljanja o faktorima koji su uvjetovali izbor Venere za patrona prve salonitanske kognacije ima dva aspekta. Prvi se odnosi na vezu između najvažnijeg dijela suštine Venerine naravi i sadržaja i funkcije kognacija u prvoj fazi njihova postojanja kada su bile zajednice srodnika. A osnovni aspekt Venerine naravi jest plodnost i s time u vezi ljubav. Srodničkim organizacijama, kakve su bile kognacije u prvoj fazi postojanja, protekcija božanstva plodnosti (i ljubavi) značila je osiguravanje božanske zaštite nad napretkom i rastom obitelji koje su se u njima okupljale. Nema sumnje da je i ime udruženja, koje je upućivalo na materinsko načelo i izvor srodnštva, u tome moglo odigrati

značajnu ulogu, jer je Venera (Afrodita) bila „la personification du principe de la maternité”⁶⁶. Drugi aspekt ove teze temelji se na zaključku da su kognacije, analogno grčkim singenejama i rimskim *cultores* imale i osobine funerarnih kolegija. Nije li Venera mogla postati zaštitnica Klotidjevske kognacije ne samo kao božica plodnosti i rodnosti (ljubavi) nego i zbog toga što je u njenoj naravi od najstarijih vremena bilo i aspekata htoničnog božanstva? Naime, prema nekim mišljenjima, *Venus Libitina* odraz je sinkretizma Venere i Libitine, božice smrti i sprovoda, a u tom sinkretističkom procesu bile su prisutne i komponente Turana, etrurskog pandana rimskoj Veneri⁶⁷. Značajan argument za tu tezu jest i postojanje jednog od najstarijih Venerinih hramova u Rimu u *lucus Libitinensis* u neposrednoj blizini jedne nekropole iz kraljevskih vremena⁶⁸. Htonični aspekt Venerine naravi nije u suprotnosti s njenim tradicionalnim osnovnim vrijednostima (božanstvo plodnosti, seksualnosti i ljubavi). Dapače, kao i u naravima svih Božica Majki tako je i kod Venere htonični i niz drugih aspekata proizašao iz osnovnih vrijednosti: „elle était essentiellement la productrice de la vie et celle qui fait revivre, d'elle dépendait la naissance de l'au-delà”⁶⁹.

Funerarna uloga Venere Libitine bila je, međutim, zaboravljena tokom kasne Republike. Pučka, a i učena etimologija sve su više dovodile u vezu pojam *Libitina* s pojmom *libido*, tumačeći na taj način klasični sadržaj božičine naravi (ljubav i seksualnost). Za problem o kojem raspravljamo značajno je da se Venera ponovno pojavljuje kao funerarno božanstvo „à partir du IIe siècle de notre ère à la faveur d'un renouveau des influences orientales”⁷⁰, ali nije sigurno da li te orijentalne utjecaje, ili pak stare tradicije rimske religije u kojima se sačuvao trag o vezi između Venere i Libitine, treba dovesti u vezu s razmišljanjima Laktancija Placida, koji komentira Pitagoru. Bogovi i božice su prema osobinama svojih naravi podijeljeni u dvije grupe, jedni pripadaju gornjoj, a drugi donjoj sferi. Međutim, za razliku od svih ostalih bogova i božica, Venera je božica i gornje i donje sfere⁷¹, odnosno postoje dvije Venere: jedna nebeska, a druga asimilirana s Libitinom, božicom pogreba⁷². Bitno je, međutim, da ta vijest povezuje rimsku Veneru Libitinu s grčkom Afroditom, koja je, kao i rimska Venera, u najstarije vrijeme također imala dva značajna aspekta. Ona je bila Urania, Kraljica planina, ali i „Boginja smrti u Životu”⁷³. Kao takva ona ima epitet Skotija („Tamna”) i,

⁶⁶ E. O. James, *Le culte de la Déesse Mère dans l'histoire des religions*, Paris 1960 (prevod s engleskog), str. 162.

⁶⁷ R. Schilling, *La religion romaine de Venus depuis les origines jusqu' à temps d'Auguste*, Paris 1964, str. 205—206. Dijelom suprotno mišljenje imaju G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912 (1971), str. 245, i K. Latte, RE XIII col 113 i dalje, s. v. *Libitina*.

⁶⁸ G. Wissowa, *sp. dj.*, str. 289.

⁶⁹ E. O. James, *sp. dj.*, str. 164.

⁷⁰ R. Schilling, *sp. dj.*, str. 167.

⁷¹ Lactantius, *Comm. in Statii Theb.* IV 527: *Pythagoras dicit.... esse.... et duas Veneras, unam supernam et alternam Libitinam.*

⁷² F. Cumont, *Recherches sur symbolisme funéraires des Romains*, Paris 1966, str. 43.

⁷³ R. Graves, *Grčki mitovi*, Beograd 196, (prevod s engleskog), 18, 3; 18, 4.

prema Plutarhu, Epitimbrija („Grobarka”), epitet koji je nesumnjivo blizak Libitini i koji je u procesu stapanja mogao znatno pridonijeti izjednačavanju grčke i rimske božice.

Na temelju navedenog može se zaključiti da je Venera, zaštitnica Klodijevske kognacije, bila u stvari Venera Afrodite, odnosno grčka Afrodite unijeta u Salonu kao dio kulturne i religijske svojine doseljenika iz grčkih oblasti Imperija, koji su donijeli u Salonu i naziv, oblik i strukturu udruženja srodničkog karaktera (*singeneia*, odnosno *cognatio*). S obzirom na zaključak da je u kognaciji veoma značajnu ulogu imala briga o pokopu i grobovima umrlih, te o kultu uglednih (heroiziranih) pokojnika i izvršenju oporuka, u kultu božice zaštitnice dominirao je, uz stvaralački (roditeljski), i funerarni aspekt naravi, koji se odnosi na Libitinu, odnosno na Afroditu Epitimbriju. Mitološka priča o Veneri (Afroditi), božanstvu koje je pripadalo gornjem i donjem svijetu, odgovarala je i onoj filozofskoj doktrini „qui voyait dans le feu et dans l'eau les deux principes de la vie: Venus Aphrodite n'incarnait — elle pas les sources de Vie, puisqu'elle était issue de l'union du feu céleste avec l'élément humide”⁷⁴. U takvim religijsko-filozofskim tumačenjima Venerine naravi nalazi se i osnovni razlog velikom broju prikaza Venere Anadiomene na sarkofazima iz carskog vremena⁷⁵. Zbog takvih osobina naravi, koje su međutim došle do izražaja u pogrebnom kultu i u sepulkralnoj umjetnosti Carstva znatno kasnije od sredine I stoljeća n. e.⁷⁶, Venera je mogla postati zaštitnica Klodijevske (a i drugih) kognacija i zbog uloge u kultu mrtvih. Značajan broj Orijentalaca i Grka već u prvom stoljeću u Salonu daje dovoljno osnova pretpostavci da se takav grčki utjecaj u pogledu značenja Venere Afrodite zaista mogao ostvariti već sredinom I stoljeća n. e.⁷⁷, dakle znatno prije nego što je zabilježena Venerina funerarna uloga na zapadu, prema „orijentalnim utjecajima”⁷⁸. Sve što je dosada navedeno o generativnim i funerarnim osobinama naravi Venere Afrodite, o karakteru kognacija kao udruženjima srodnika koja su, i u pojmovnom i u sadržajnom pogledu, nastala pod utjecajem doseljenika (Grka i Orijentalaca) u prvom stoljeću n. e., a možda i nešto ranije, upućuje na zaključak da je u naravi Venere-zaštitnice Klodijevske kognacije dominirala osnova grčke Afrodite, kontaminirane s rimskom Venerom (Libitinom). Da li je i u kolikoj mjeri u naravi tog božanstva bilo i osobina orijentalne Venere, koje su mogle biti preuzete iz naravi nekih srodnih ženskih božanstava (Kibela, Astarta, Izida), ne može se utvrditi. Tu mogućnost, međutim, ne treba isključivati, jer su se davne veze između Afrodite i tih božica (posebno Kibele i Izide), u kontekstu specifičnog ekonomskog, društvenog, demografskog i kulturnog razvoja Salone, mogle pojaviti i u onim slojevima salonitanskog pučanstva gdje su postojale kognacije.

⁷⁴ R. Schilling, *sp. dj.*, str. 221. Temelj tog stava jest Hesiodova priča o rođenju Afrodite iz pjene koja je nastala od Uranovih genitalija bačenih u more.

⁷⁵ R. Schilling, *sp. mj.*: „Venus était figurée dans la manifestation même de son essor vital, comme si elle devait donner plus de force aux chances de survie”.

⁷⁶ G. Picard, *La Venus funéraire des Romains*, Mémoire d'Ecole française à Rome, 1939, str. 121—135; R. Schilling, *sp. dj.*, str. 167.

⁷⁷ Tome je u određenoj mjeri mogla pridonijeti i grčka koine u Salonu, jezgra širenja grčke kulture još od vremena iseske samostalnosti.

⁷⁸ R. Schilling, *sp. dj.*, str. 178 i dalje.

U kojoj je mjeri prisustvo tih religijskih osnova u prvoj fazi postojanja kognacija utjecalo na postupno slabljenje pa i nestajanje srodničkog kriterija okupljanja? Nisu li u tom procesu mogli biti presudni i neki drugi faktori ekonomske i društvene naravi? Možda su kognacije, kao zajednice koje su okupljale samo srodnike, bile brojčano premalene da bi uspješno mogle obavljati sve one poslove koje su singeneje vršile u postojbini, pa u tome treba tražiti uzroke proširivanja novim članovima izvan porodičnog kruga? Ili je srodnički kriterij okupljanja počeo u novim vremenima postupno mijenjati smisao i dobivati novi sadržaj, a kognacije su zaista postajale zajednice duhovnih srodnika, tj. vjernika koji su smisao svog života nalazili u štovanju jednog ili više božanstava?

Za analizu karaktera promjena koje su se odvijale na prelasku iz prve u drugu fazu postojanja kognacija, kao i osobina pretpostavljene duhovne osnove na kojoj su se kognacije razvijale u II i u III stoljeću, dva su elementa od bitnog značaja:

- naziv udruženja (*cognatio*). Iako je ta zajednica, analogno grčkim singenejama, okupljala srodnike i po ženskoj i po muškoj liniji srodstva (kognate i agnate), ipak je prema pravilima latinskog jezika i odredbama rimskog prava taj termin zaista stavljao akcenat na krvnu vezu po majčinoj liniji (*cognati*);
- svi se podaci o kognacijama nalaze u tekstovima zavjeta koji su učinjeni ženskim božanstvima.

Oba elementa dokazuju prisustvo ženskog generativnog principa u životu kognacija tokom čitavog razdoblja njihova postojanja (I—III stoljeće). To načelo, u stvari, povezuje prvu s drugom fazom postojanja kognacija. Spona koja u sadržajnom smislu spaja te dvije etape u razvoju kognacija, a istodobno je i ključ koji omogućuje razrješenje problema pretpostavljene duhovne osnove u kognacijama II—III stoljeća, nalazi se u činjenici što je u naravi Venere (Afrodite), božanske zaštitnice prve poznate salonitanske (srodničke) kognacije (*cognatio Clodiorum*), bilo dosta srodnih pa čak i identičnih elemenata s osobinama naravi Kibebe, koja je u drugoj fazi razvoja kognacija postala najznačajniji patron salonitanskih kognacija. Da li su slične, odnosno istovetne osobine u naravima Kibebe i Venere bile jedini uzroci prevage Kibebe u kognacijama, ili su u tom procesu bili prisutni i neki drugi faktori, uvjetovani općim razvojem religijske svijesti i duhovnih potreba u II i III stoljeću? I da li se uopće može govoriti o postojanju neke jedinstvene duhovne osnove kao kriterija integracije i razvoja kognacija u onom smislu kako je to definirao Zeiller, a zatim i Alföldy, smatrajući da se radi o okupljanju duhovnih srodnika na isključivo metroačkoj religijskoj osnovi?

Činjenica da sve tri božice-zaštitnice salonitanskih kognacija u svojim naravima imaju zajedničkih osobina čini osnovno polazište analize karaktera pretpostavljene duhovne osnove okupljanja u kognacije u drugoj fazi njihova postojanja. Kako je razvoj Venerina i Kibelina kulta u okviru službene religije rimske države kasnorepublikanskog i ranocarskog vremena također imao značajnih sličnosti, potrebno je navesti neke najvažnije elemente u osobinama razvoja tih božanstava, kao i najvažnije zajedničke osobine njihovih naravi.

Venera (Afrodita), Kibela i *Matres* su božanstva u čijim naravima veoma važan dio čine osobine generativnog, stvaralačkog, tj. roditeljskog karaktera. Sve su to u osnovi božice majke, roditeljice i stvoriteljice života. Venera (Afrodita) je božica plodnosti, a epitet *Genetrix* označava je kao roditeljicu rimskog naroda. U tom je kompleksu značajan i njen oficijelan karakter u republikanskom i carskom razdoblju; ona je, naime, ne samo roditeljica rimskog naroda — preko Eneje — nego i pramajka prve carske dinastije — preko Julā — Julijevaca—Klaudijevaca. Veza s Venerom službeno je prisutna u Kibelinom kultu od njenog unošenja u Rim 204. godine. No, ona se nazire i prije toga vremena u legendi o malo-azijskom podrijetlu Rimljana, tj. trojanskom podrijetlu. Ta je legenda bila najvažniji razlog zbog kojeg je uslijedilo, prema Sibilinom naputku, unošenje Kibelinog svetog kamena (*betylus*) i kulta u Rim iste godine⁷⁹. Prema tome, obje su božice bile slične i bliske ne samo po osobinama svojih naravi (božice plodnosti i božice majke) nego i što su bile praroditeljice i zaštitnice Rimljana i rimske države. Zbog toga se u razvoju oba božanstva nakon 204. godine pa do Dioklecijanovih vremena može uočiti čitav niz dodirnih točaka, bilo da se radi o osobinama kulta ili njihova položaja u rimskoj službenoj religiji.

U vrijeme kada se u Saloni ostvaruje veza između Kibe i Venere, pod imenom Venere nalazi se božanstvo čija je narav bila gotovo identična grčkoj Afroditi, a ne staroj italskoj Veneri. U toku razvoja rimske religije, italska i latinska Venera, čija su narav i ime imali posebno ishodište⁸⁰, postupno se transformirala u božanstvo čije su bitne, a dobrim dijelom i sekundarne osobine identične osobinama grčke Afrodite. Takvo je, dakle, božanstvo bila Venera koja se štovala u Saloni, provinciji Dalmaciji i čitavom grčko-rimskom svijetu. Ona je u Saloni imala dva epiteta (*Victrix*, *Genetrix*), a u južnom dijelu dalmatinske obale zabilježena su dva druga epiteta (*Pelagia*, *Bacca*)⁸¹.

Grčka je Afrodita od nastarijih vremena bila izjednačavana s Kibelom. Tako već Haron iz Lampsaka piše da je Kibela Afrodita Frigijaca i Lidijaca⁸². Graillot donosi niz primjera, uglavnom iz zapadnog dijela Male Azije, sinkretizma Kibe s Afroditom Vječnom, koja je izvor svih rađanja i nastajanja. Kao prvi stanovnik neba, Kibela je u sebi sjedinila snage svih bogova i zato je ona Vječna Afrodita⁸³. Potvrde o stapanju Kibe i Afrodite česte su u helenističkom svijetu i vremenu, a takav razvoj odnosa tih božanstava nastavio se i u rimsko vrijeme, dobijajući nove kvalitete i osobine. Tako Kibela već u prvom stoljeću nove ere štuje pod

⁷⁹ O utjecaju trojanskog mita na razvoj i širenje Venerinog kulta usp. R. Schilling, *sp. dj.*, str. 80 i dalje, str. 304.

⁸⁰ R. Schilling, *sp. dj.*, str. 13 i dalje, str. 58, od riječi *venus* (*veneror*, *venenum*), koja je imala magično značenje. Autor je osporio klasičnu teoriju o italskoj Veneri, odnosno o njenom začetku, kao personifikaciji prirodne dražesti i zaštitnici vrtova u Rimu.

⁸¹ R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, str. 61; J. Međinić, *Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana*, referat održan na IX kongresu arheologa Jugoslavije u Zadru 1972. Materijali SADJ XII, Zadar 1976, str. 191.

⁸² H. Graillot, *Cybèle*, str. 192, bilj. 2.

⁸³ H. Graillot, *sp. dj.*, str. 203—204; R. Graves, *sp. dj.*, 18, 4.

imenom Majke Bogova Afrodite u metroonu u Pireju⁸⁴. U suštini Kibeline naravi bio je, dakle, veoma prisutan onaj ženski princip koji se u grčko-rimskoj religiji ostvario kao kult Venere-Afrodite⁸⁵.

Gotovo da nema sumnje da je takva identifikacija Kibele i Afrodite bila poznata znatnom dijelu pučanstva u Saloni koje je bilo orijentalnog ili grčkog podrijetla. U tom smislu govore i imena Kibelinih vjernika s mnogo orijentalnih osobina⁸⁶, a dijelom i njihov socijalni položaj. Naime, većina Kibelinih zavjetodavaca u Saloni su osobe iz nižih društvenih slojeva; među njima ima oslobođenika, što u kontekstu razvoja naseljavanja Salone u vrijeme Carstva također u određenoj mjeri sugerira orijentalno podrijetlo. Veoma je vjerojatno da su ti doseljenici unijeli u Salonu i onaj aspekt metroačkog kulta koji se odnosi na dodire i veze između Afrodite (Venere) i Kibele. Svakako da je pri tome bilo od značaja i to što je u vrijeme intenzivnog naseljavanja obalnog dijela provincije (naročito u prvoj polovini I st. n. e.) i, posebno, Salone u rimskoj državi bilo ne samo dopušteno štovanje Kibele nego je i na planu državne religijske politike frigijska božica bila dovedena u vezu s Venerom zaštitnicom careva iz dinastija Julijevaca.

Kibela je kao božanstvo univerzalnog karaktera i vrijednosti u naravi imala osobine i generativnog i kozmičkog božanstva. U helenističko vrijeme u sinkretizmu Afrodite s Kibelom prevladavala je kozmička komponenta, pri čemu je Kibela bila izjednačena s Afrodom Uranijom. Zbog toga što je bila Majka bogova, Kibela je sadržavala moć i snagu svih bogova (odatle njen univerzalni karakter), ali je kao njihova majka, prije svega, bila Nebeska i Vječna Afrodita. Nema, međutim, sumnje da je u osvit nastajanja Kibelina kulta i naravi u njemu dominirala generativna (stvaralačka) osnova kao što je to slučaj sa svim božicama majkama čije podrijetlo seže u daleka prahistorijska, odnosno neolitička vremena. Koje su od tih dviju temeljnih komponenata Kibeline naravi bile prisutne u vezi između Venere i Kibele, koja se manifestirala u činjenici što su obje božice bile zaštitnice salonitanskih kognacija?

Pouzdan odgovor na to pitanje daju osobine štovanja Kibele u salonitanskim sredinama gdje su postojale i kognacije, a te osobine upućuju na dominaciju generativnog, a ne kozmičkog aspekta Kibeline naravi. To se daje zaključiti prvenstveno na temelju činjenice što je Kibela u tim sredinama bila Velika Majka (*Magna Mater*), a veoma rijetko Majka

⁸⁴ H. Graillot, *Cybèle*, str. 191.

⁸⁵ Iako je u tom principu bila osnovna generativna komponenta (Kibela je Majka Stvoriteljica), ipak je veoma značajno mjesto imala i kozmička, tj. astralna komponenta (planeta *Venus* je bila posvećena Velikoj Majci — usp. H. Graillot, *sp. dj.*, str. 192). Te osnove međusobne veze pokazuje i činjenica što je prva taurobilija u Italiji i uopće na Zapadu bila posvećena Veneri Caelesti (CIL X 1596, Puteoli, 134. godina), a ne Kibeli (usp. M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 102), a to je, u stvari, ona Afrodita Urania koja je na natpisima iz Male Azije izjednačena s Kibelom.

⁸⁶ Usp. G. Kubitschek, *sp. dj.*, sp. mj., za katalog imena Kibelinih zavjetodavaca, a za kronološku i dijelom etničko-regionalnu pripadnost usp. odgovarajuća mjesta kod G. Alföldy, *Personennamen*. O nekim aspektima širenja imena metroačke religijske osnove usp. J. Medini, *Povijesno-religijske osnove širenja imena Hilarus Hilara i njihovih izvedenica u Saloni*, referat održan na simpoziju *Disputationes Salonitanae II* u Splitu 1979. U tisku.

bogova (*Mater deum*, odnosno *deurum*)⁸⁷. Ona je, dakle, bila štovana, prije svega, kao Roditeljica i Stvoriteljica svega živog i neživog, ali taj ju je naslov najprije označavao kao Stvoriteljicu ljudskog roda (*Magna Mater*). U istom smislu govori i nedostatak epiteta koji bi upućivali na oficijelnu vrijednost i tretman njene naravi u tim socijalnim sredinama; Kibela u Saloni nikada nije *Augusta* (kao što je to u antičkom Senju, gdje je taj epitet bio preuzet iz afričke metroačke tradicije), a samo jedan i to zbog fragmentarnosti nesiguran podatak dokumentira i drugi oficijelni epiklesis *Idea*⁸⁸. Sve to upućuje na zaključak da je Kibela u kognacijama bila Roditeljica, a kako se veza između frigijske božice i Venere ostvarivala upravo u tim društvenim sredinama, nema razloga da se ne zaključi da je osnova te veze bilo prisustvo iste generativne komponente u Kibelinoj i Venerinoj naravi. Epitet *Genetrix* na jednom natpisu iz Salone, o čemu je bilo prethodno riječi, dokazuje postojanje te komponente u Venerinom kultu⁸⁹. Na ovom je mjestu potrebno naglasiti da taj epitet u očima običnih ljudi nije obavezno morao imati prizvuk službenog značaja, tj. označavati Veneru kao pramajku dinastije Julijevaca, nego opće i univerzalno značenje.

Kako, međutim, shvatiti i odrediti prave dimenzije generativne (stvaralačke, roditeljske) komponente u naravima i kultovima obiju božica u vrijeme veoma intenzivnih kretanja u religijskoj svijesti u I—III stoljeću? Odgovor na to pitanje može se opet naći u sadržaju kognacija; one su bile udruženja Kibelinih vjernika, ali istovremeno i kolegij s funerarnom namjenom. Uloga Venere u funerarnim kolegijama (*collegia funeraticia*) i značenje Venere kao funerarnog božanstva dobro su poznata i potvrđena u raznim provincijama Rimskog Carstva i na Istoku i na Zapadu⁹⁰. Uloga pak Kibele kao htoničnog božanstva veoma je rijetko dokumentirana u carsko vrijeme u zapadnim provincijama. Međutim, već u predrimsko vrijeme likovi Kibele ili prikazi njenih simbola (beregintijski lavovi) klešu se iznad ulaza u stijenama iskopanih grobova u Frigiji⁹¹. Njeni likovi na tim mjestima tumače se kao simboli težnje za spašanjem s božanstvom (Majkom i Stvoriteljicom) nakon smrti, što je nesumnjivo jedna od bitnih eshatoloških značajki starofrigijske religije, a ta je osobina bila posebno prisutna u metroačkoj religiji i u vrijeme njenog apogeja u rimsko vrijeme. U Grčkoj helenističkog razdoblja brojne su potvrde o Kibeli kao htoničnoj božici⁹², a taj aspekt Kibelina kulta najvjerojatnije je i stigao u Salonu s Grcima i Orijentalcima iz grčkih obla-

⁸⁷ CIL III 1954 *Mater deum*; CIL III 14243 *Mater Magna deorum*; CIL III 1952 (8567) *Mater Magna*; CIL III 1953 *Mater Magna*; CIL III 13903 *Mater Magna*. Kada se tim natpisima pribroje kognacijski, onda je i više nego očigledna dominacija imena u obliku *Mater Magna*.

⁸⁸ CIL III 8810. Za afričku provenijenciju epiklesisa *Augusta* u Seniji usp. J. Médini, *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique*, Hommages à M. J. Vermaseren, vol. II Leiden 1978, EPRO 68, str. 740.

⁸⁹ CIL III 9756.

⁹⁰ Usp. bilj. 76.

⁹¹ C. H. E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments I (Text), II (Planches)*, passim.

⁹² Kibela je najčešće u tim oblastima prikazana u naiskosu. Usp. M. Vermaseren, *Cybele and Attis*, Pl. 54, 55, 56.

sti. Upravo činjenica da su obje božice, Kibela i Venera, imale značajnu ulogu u kultu mrtvih u velikoj je mjeri utjecala na produblјavanje međusobne veze koja je bila utemelјena na prisustvu generativnih komponentata njihovih naravi. Međutim, na razvoj i produblјavanje veza između dviju božanskih naravi, a na osnovi njihove funerarne uloge i značenja u kognacijama, veoma su utjecale eshatološke i soteriološke potrebe i nastojanja prisutna u sve većoj mjeri u religijskoj svijesti društva u vrijeme Carstva. Upravo su te potrebe dovele do evolucije shvaćanja, a zatim i tretmana obiju božanskih naravi, odnosno onog principa koji ih je do tada zbližavao (generativna komponenta). Značenje koje je Kibela imala u postojbini kao božanstvo u čije se krilo vraća umrli član zajednice u takvim je stremljenjima veoma brzo moglo naći svoje mјesto i dobiti suvremenu interpretaciju.

Veoma sličan razvoj je imao i Venerin kult. Naime, i Venera je kao i Kibela u svojem kultu imala rituale misterijskog karaktera, koji su, drži se, kao svojina grčke Afrodite preuzeti u kult rimske Venere, a prakticirali su se u Rimu⁹³. To se najvjerojatnije dogodilo u vrijeme nakon I i II stoljeća, kada su salonitanske kognacije za sobom imale već više od stoljeća postojanja. Što je posebno interesantno, u Saloni je postojao *collegium Veneris*⁹⁴, dok se jedan natpis (CIL III 2909), u čijem se tekstu navode termini *collega* i *consacranius*, u Corpusu dovodi u vezu s Venerinim kolegijem, a, po drugom mišljenju, pojam *consacranius* označava metroačkog polumista⁹⁵.

Kako je Kibela već u postojbini, a zatim i u grčkom svijetu, bila poistovećena s Afroditom Uranijom (tj. Nebeskom Afroditom), moguće je da je u procesu simbioze Venere s Kibelom, koji je tekao istovremeno s rastom Kibelina značenja u Saloni, bila prisutna i ta komponenta, koja bi, dakle, u Venerinoj naravi jače istaknula osobine nebeskog božanstva (*Venus Caelestis*). Kada bi se navedena teza, koju je prvi iznio Zeiller, mogla dokazati, to bi imalo veliko značenje ne samo za tumačenje međusobnog odnosa i veza između Kibele i Venere nego i za bolje poznavanje općenitog razvoja ideja i vizija o zagrobnom životu u II stoljeću i kasnije u Saloni i na tlu provincije Dalmacije⁹⁶. Radi se, dakle, o tome da bi u Venerinoj naravi, ukoliko bi ona zaista u Saloni bila *Caelestis*, u tom razdoblju dobile na značenju osobine kozmičkog božanstva. Kako je Kibela kao Majka bogova bila i vladarica neba, njena složena i mnogoznačna narav samo je po sebi bila izvanredno pogodna osnova za razradu vizija eshatološkog karaktera o životu nakon smrti u II i III stoljeću. Veoma je vjerojatno da upravo u jače izraženoj kozmološkoj i astralnoj osnovi Ki-

⁹³ *Pervigilia Veneris*. O tome usp. R. Schilling, *sp. dj.*, str. 220—224.

⁹⁴ Članovi Venerinog kolegija zabilježeni su na sljedećim natpisima: CIL III 2106 *Aur(elius) Candianus*; CIL III 2108 (*Aur(elius) Ursiacus*; CIL III 14641 *Ael(ius) Messorianus ex collegio Veneris, defunctus Aeterno*. Vjerojatno se radi o udruženju trgovaca (G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, str. 116) koji su izabrali Veneru za zaštitnicu možda i zbog njenih osobina (premda netipičnog) morskog božanstva (jer se rodila iz mora), što međutim, s obzirom na osobine naravi Venere, ne isključuje prisustvo i misterijskih elemenata na htoničko-eshatološkoj osnovi u tim udruženjima.

⁹⁵ H. Graillot, *Cybèle*, str. 283.

⁹⁶ J. Zeiller, *sp. dj.*, str. 212 i dalje.

beline naravi treba tražiti osnovni razlog što su kognacije u kasnijim stoljećima sve više postajale udruženja Kibelinih vjernika, a ona već krajem I ili početkom II stoljeća najkasnije postala *Magna Mater Cognationis*. Takve osobine u njenoj naravi pružale su cjelovitije predodžbe o spasenju i vječnom životu u odnosu na Venerinu narav. Kako pokazuje odnos kognacijskih posveta, Venera je imala sekundarnu ulogu u tim udruženjima, a podaci na natpisu br. 1 upućuju na slabljenje i takve Venerine uloge od sredine I stoljeća, kada je ona bila zaštitnica Klodijevske kognacije.

Treće ime koje se pojavljuje u funkciji dedikanda na jednom kognacijskom natpisu označava *Matres Magnae* (natpis br. 2). *Matres* su galska božanstva čiji je kult bio naročito raširen u sjevernim i zapadnim područjima rimske Galije. Premda su te božice nosile razna imena i imale razne funkcije (božice zdravlja, termalnih voda i izvora, najčešće su to božanstva plodnosti lokalnog karaktera, odnosno neke regije ili nekog plemena), ipak je osnova njihove naravi bio kult generativnog karaktera — kult Majke i Roditeljice, odnosno Zaštitnice⁹⁷. Novija su istraživanja potvrdila u znanosti prisutnu tezu o vezama Kibele i *Matres* u postojbinama tih božica, ali u smislu samo djelomičnog stapanja tih božanstava.⁹⁸ Raspravljajući o pojavama i karakteru veza *Matres* i *Matronae* s Kibelom u postojbinama tih božica, Staehlin je zaključio da je *Magna Mater* bila po naravi bliska tim božicama, ali ne kao orgijastička božica nega kao zaštitnica (Schützgottin)⁹⁹. Taj zaključak nisu opovrgla niti novija istraživanja, jer se ni njima nije uspjelo utvrditi cjelovito stapanje tih kultura s Kibelom¹⁰⁰. Međutim, postojanje autohtonih kultura u čijim je osnovama bio kult plodnosti, odnosno multiplikacija stvaralačkih snaga kao što su bile *Matres* i *Matronae*, stvaralo je pogodno tlo za širenje i razvoj metroačke religije u krajevima oko Rajne i posebno u Donjoj Germaniji¹⁰¹. Međutim, čini se da je u Saloni taj odnos bio bitno drugačiji. Naime, u tekstu Filucinova zavjeta moguće je otkriti i formalni dokaz o cjelovitom prožimanju Kibele i *Matres*. Na zavjetima u Galiji i Germaniji, gdje *Matres* imaju brojna i višeznačna imena, one u pravilu nemaju epitet *Magnae*¹⁰². Taj epitet, međutim, u Saloni isključivo nosi Kibela.

⁹⁷ F. Heichelheim, RE XVI, 1, coll 956 i dalje s.v. Muttergottheiten.

⁹⁸ E. Schwertheim, *Die Denkmäler orientalischen Gottheiten in römischen Deutschland*, EPRO 40, Leiden 1974, str. 300. Veze su posebno prisutne na planu preuzimanja nekih ikonografskih atributa *Matres* u ikonografiju Kibele.

⁹⁹ F. Staehlin, *Die Schwiz in römischer Zeit*, 1948³, str. 557.

¹⁰⁰ E. Schwertheim, *sp. dj.*, str. 300 i dalje.

¹⁰¹ J. Bayet, *Histoire psychologique de la religion romaine*, Paris 1957, str. 204.

¹⁰² J. de Vries, *La religion des Celtes*, Paris 1975, str. 128—131. Samo na dva spomenika te božice imaju epitet *Augustae*, koji se tumači kao „admiration particuliere pour ces secourables déesses” (str. 131), a ne kao utjecaj rimske oficijelne religije. Galske Majke imale su tri imena *Matres*, *Matrae* i *Matronae*. Karakteristično je da se ondje gdje se pojavljuje jedno ime ne nalaze ostala. S obzirom na činjenicu da se *Matres* uopće ne nalaze na tlu Cisalpinske Galije (*sp. dj.*, str. 129) može se pomišljati da je taj kult u Saloni dospio iz neke druge regije. S obzirom na činjenicu da gentilicij *Safinius* u Dalmaciji označava italско podrijetlo njegovih nosilaca (G. Alföldy, *Personennamen*, str. 117), a kako je posebno čest u Kampaniji, moguće je pretpostaviti da je iz te italске oblasti, odnosno preko nje, dospio u Salonu. Kult tih božica je, naime, potvrđen u Kampaniji (*sp. dj.*, str. 131—132).

Zbog toga se, kao i zbog činjenice što je zavjet *Matribus Magnis* zabilježen na kognacijskom natpisu, može osnovano zaključiti da je taj epitet u nomenklaturu *Matres* bio preuzet iz one imenske formule koju je Kibela imala u Saloni (*Mater Magna*)¹⁰³. U Saloni su bile poznate još neke božice koje spadaju u kategoriju Božice Majke, galskog podrijetla, ali one nisu imale epitet *Magnae*¹⁰⁴. Do preuzimanja tog epiteta iz metroačke doktrine i religije nije, naime, došlo zbog formalne sličnosti imena božanstva *Mater* — *Matres* nego u prvom redu zbog činjenice što su oba kulta u naravi imala istu osnovu (kultovi plodnosti) i što su se našli u određenom vremenu na jednom mjestu (najvjerojatnije unutar kognacijskih svetišta). Na taj se način htjelo izjednačiti *Matres* i u dimenzijama i širini božanske naravi s velikim i univerzalnim božanstvom Kibelom.

Sve to upućuje na zaključak da je generativna komponenta u Kibelinoj naravi bila glavni sadržaj veze između *Matres* i *Magnae Matres* u Saloni. S velikom se, naime, vjerojatnošću može pretpostaviti da je kult *Matres* upravo zbog takvih sadržaja u naravi — kult plodnosti s nizom specifičnih aspekata — ubrzo našao svoje mjesto unutar kruga Kibeli srodnih božanstava. Preuzimanje epiteta *Magnae* iz metroačkog repertoara značilo je ne samo stapanje s cjelovitijom i kompleksnijom božanskom naravi i stjecanje univerzalnijeg karaktera nego i gubljenje eventualnog topičkog karaktera kulta koji je u Salonu mogao doći s nekim doseljenikom. Na temelju Staehlinove teze o osnovama sličnosti i veze Kibele i *Matres* u Galiji i Germaniji (zaštitnička funkcija) veoma je vjerojatno da je inkorporiranje *Matres* u Kibelin kult bilo izvršeno preko zaštitničke funkcije koju su oba božanstva, kao i nešto ranije Venera, imala nad kognacijama. To znači da je proces stapanja *Matres* s Kibelom već bio u toku u vrijeme kada je Filucin postavio svoj zavjet. Već je tada Kibela bila prisutna u toj i u drugim kognacijama kao vrhovni zaštitnik te je usporedio sa simbiozom tih po teritorijalnom podrijetlu različitih božanstava tekao i proces jačanja duhovnog faktora kao osnove buduće kohezije i integracije u daljem razvoju salonitanskih kognacija u II i u III stoljeću. Sve je to, međutim, bilo uvjetovano pojavom i razvojem novih duhovnih stremljenja, potreba i senzibiliteta u salonitanskom društvu, što je pak, u skladu s demografskim, kulturnim i socijalnim osobinama kognacija, dovelo do apsolutne prevage Kibelina kulta i metroačke doktrine u tim udruženjima. Osnovni je razlog takvom završetku tog procesa što je metroačka religija u velikoj mjeri sadržavala eshatološke kvalitete koje su u određenoj mjeri mogle zadovoljiti nove duhovne potrebe i traženja. Što se pak tiče postojanja takvih komponenata u kultu *Matres*, o tome nema nikakvih podataka. Zbog toga je sigurno da je osnovna vrijednost tog kulta i nadalje bila generativne naravi te da je slijedom toga taj kult u kognacijama bio u velikoj mjeri, a možda i potpuno inkorporiran u Kibelin kult i metroačku religiju.

¹⁰³ To je vjerojatno i bio razlog što je G. Alföldy, *Cognatio Nantania*, str. 86, bio mišljenja da se radi o zavjetu Kibeli, a ne Velikim Majkama.

¹⁰⁴ Tako npr., kult *Triviae*. Možda je na preuzimanje epiklesisa *Magnae* iz imena Velike Majke utjecala blizina pretpostavljenog središnjeg metroačkog kultnog mjesta na lokalitetu Bakuša, koje je bilo obnovljeno nakon što je bilo uništeno požarom (usp. CIL III 14674, F. Bulić u Bull. dalm. XXI (1898), str. 141 i dalje).

Veoma duboke i suštinske sličnosti u naravima božica — zaštitnica salonitanskih kognacija, a posebno Venere i Kibele, bile su najvažniji razlog njihove afirmacije u tim zajednicama. Po svoj prilici, od samog početka osnivanja i postojanja tih udruženja u njima je bila prisutna svijest o potrebi da se takvom srodničkom udruženju osigura zaštita božanstva plodnosti koje će bdjeti nad životom i napretkom obitelji i srodnika. Stoga je vjerojatno da je Venera izabrana za zaštitnicu Klodijevske kognacije najprije kao božica plodnosti i seksualnosti, a tek u vezi s time je bio značajan i njen aspekt htonične božice koji je, u stvari, samo drugi vid i funkcija božanstva plodnosti¹⁰⁵. Kao Majka bogova i Stvoriteljica ljudskog roda Kibela je veoma brzo u tim sredinama, gdje je broj i uloga doseljenih Orijentalaca i Grka bio značajan, bila shvaćena i identificirana kao svojevrsni pandan Veneri. Natpis sevira augustala Turanija Kronija (br. 3), na kojem *Magna Mater* ima epitet *Cognationis*, osvjetljava način na koji je Kibela postala zaštitnik kognacija. Budući da na tom natpisu nema spomena kognacije kao udruženja, nego se radi o zavjetu pojedinca Velikoj Majci, očigledno je da je Kibela tu bila shvaćena kao zaštitnica rodbine, srodnika i obitelji u užem i širem smislu. Vjerojatno se i molba Turanija Kronija, koju je božica uslišala (*voto suscepto*), odnosila na neke probleme u vezi sa napretkom i zdravljem njegove obitelji. Kako je taj zavjet nastao najkasnije do sredine ili kraja II stoljeća¹⁰⁶, očigledno je da je frigijska božica već u razdoblju ranog Carstva bila tretirana kao zaštitnica rodbine i obitelji. Takva njena funkcija (zaštitnica krvnih srodnika) postupno je bila dovedena u vezu (preko sličnosti pojma i identičnosti sadržaja) sa kognacijama — udruženjima koja su okupljala srodnike, pa je na toj osnovi Kibela i postala zaštitnica kognacija.

Kako je navedeno, Kibelina narav i metroačka religija u cjelini mogle su zadovoljiti i potrebe kognacija funerarnog karaktera, jer je ona od najstarijih vremena u svojoj postojbini bila zaštitnica i čuvarica mrtvih. Međutim, za problem koji se obrađuje posebno je važno da je prisustvo htoničnog aspekta u Kibelinoj naravi i metroačkoj religiji u Saloni i na tlu provincije Dalmacije dokazano čitavim nizom arheoloških dokumenata. Nalazi Kibelinih kipića u salonitanskim nekropolama¹⁰⁷, prikazi funerarnog Atisa na nadgrobniim spomenicima¹⁰⁸, prikaz Atisove glave na steli iz Tilurija¹⁰⁹, aplike u obliku prednjeg dijela Atisove glave

¹⁰⁵ E. O. James, *sp. dj.*, str. 164: „tous ses autres aspects étaient conformés à son type initial, puisque c'étaient les traits habituels et partout les mêmes de la Déesse-Mère, qu'elle fût matrone et vierge; elle était essentiellement la productrice de la vie et celle qui fait revivre; d'elle dépendait la naissance de l'au-delà”.

¹⁰⁶ H. Grailliot, *Cybèle*, str. 282, stavlja ga u sredinu I st., za što nema pouzdanog epigrafičkog oslonca (usp. bilj. 65).

¹⁰⁷ Arheološki muzej u Splitu, in. br. D. 372, B 154.

¹⁰⁸ F. Lanza, *Monumenti salonitani inediti*, Viena 1856, str. 36—37, Taf. XII, 2.

¹⁰⁹ J. Medini, *Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine*, referat održan na simpozijumu Hrvatskog arheološkog društva, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, u lipnju 1980. Izdanja HAD sv. 8, Split 1984, str. 110—112.

u grobovima¹¹⁰ materijalni su dokazi htoničnih aspekata Kibelina i Atisova kulta, a neki među njima upućuju i na dublje religijske sadržaje eshatološkog značaja. Iako znatan dio tih spomenika nije moguće precizno datirati, ipak je sigurno da je jedan njihov dio nastao u II stoljeću, a neki i u prvom stoljeću n. e. Činjenica pak da je izvjestan broj nadgrob-nih spomenika s metroačkim osobinama u Saloni i Tiluriju nastao u raz-doblju do prvih decenija III stoljeća, značajan je prilog ne samo u utvr-đivanju karaktera i dimenzija štovanja Kibele i Atisa u kognacijama nego i vremena i prodora i dominacije metroačke duhovne osnove u njima. Naime, takvo stanje u pogledu upotrebe metroačkih elemenata u sepul-kralnoj umjetnosti i u funerarnom kultu, a u kontekstu činjenice da je Kibela postala patron salonitanskih kognacija najkasnije početkom II sto-ljeća, u suprotnosti je s mišljenjem o prihvatanju zaštitništva Kibele i Atisa od strane funerarnih kolegija u zapadnim provincijama tek u vri-jeme Septimija Severa, jer do tog doba ti su se kolegiji radije stavljali pod zaštitu tipičnih i tradicionalnih htoničnih božanstava „que celui d'Attis ressuscité”¹¹¹. Takav tretman frigijskog božanskog para do Septi-mija Severa u funerarnim kolegijima (*collegia funeraticia*) važan je, pre-m-da posredan, dokaz mišljenju da salonitanske kognacije nisu bile funerar-ni kolegiji nego udruženja znatno širih dimenzija i karaktera. To bi, na-dalje, potvrđivalo i zaključak, da i svi božanski patroni kognacija, čak niti u prvoj fazi života kognacija, nisu bili odabrani zbog svojih htonič-nih nego prvenstveno drugih osobina primarnog karaktera. To su bile, nesumnjivo, osobine i kvalitete božanstava plodnosti, stvaralačke i ži-votne snage. A te su osobine u suštini bile zajedničke naravima Kibele, Venere i galskih *Matres*

Te suštinske sličnosti bile su odlučujuće u procesu uključivanja Ki-bele u kognacije, a zatim i u ostvarivanju dominacije Kibeline naravi i metroačke religije u kognacijama u drugoj fazi njihova postojanja. U po-četku prihvaćena kao zaštitnica obitelji i srodstva i kao htonično bo-žanstvo, Kibela je uskoro, zahvaljujući osobinama svoje božanske na-ravi odnosno kvalitetima i vrijednostima metroačke doktrine mogla u ve-likoj mjeri zadovoljiti duhovne potrebe jednog dijela salonitanskog dru-štva u II i III stoljeću. Kao Božica plodnosti, Velika Majka i Majka Zem-lja ona štiti i u svoje krilo prima pokojnika osiguravajući mu vječni život. Stoga je sigurno da se njena uloga i u funerarnom kultu u kognacijama nije iscrpljivala samo u zaštiti groba. Naime, takva (u suštini eshatološ-ka) uloga Kibele u kultu mrtvih potvrđena je već u vrijeme cvata metro-ačke religije za frigijske samostalnosti u VI i V stoljeću s. e., a nastala je u vezi s određenim vizijama o zagrobnom životu koje su imale izrazitu eshatološku osnovu¹¹². Kao Majka Bogova i Stvoriteljica ljudskog roda, primajući u svoja njedra pepeo umrlih, Kibela ih je sjedinjavala s vječ-nim životom, koji je ona predstavljala. Takvo shvaćanje ženskih božan-

¹¹⁰ J. Medini, *Aplike u obliku Atisove glave u rimskoj provinciji Dalma-ciji*, referat na sastanku Antičke sekcije SADJa u Vinkovcima travnja 1981. god. U tisku.

¹¹¹ H. Graillet, *Cybèle*, sp. mj.

¹¹² F. Cumont, *Les religions orientales dans l'Empire romaine 1929*⁴ (1966), str. 56, bilj 50.

stava u vezi sa zemljom (*Terra Mater*), u koju kategoriju spada i Kibela kao božanstvo plodnosti, nalazi se u tekstovima na latinskom jeziku iz carskog vremena¹¹³.

U izmijenjenim ekonomskim, društvenim, kulturnim i duhovnim prilikama, kada se čovjek nije više zadovoljavao tradicionalnim vizijama o zagrobnom životu, takve osobine jedne religije i naravi misterijskog božanstva koje je čitavim sustavom obreda obećavalo vječnu sreću — posebno su mogle doći do izražaja i šire afirmacije, tim više što je to božanstvo još od 205. god. s. e. imalo i status službenog božanstva u okviru rimske službene religije, koji je kasnije, u doba Klaudija i Antonina Pija, bio još osnažen službenim kulturnim reformama. Stoga se mora pretpostaviti da su metroačke vizije o zagrobnom životu, prisutne u kognacijama od vremena kada je Kibela postala zaštitnik u njima okupljenih srodnika (*Magna Mater Cognationis*), pridonijele ne samo da se ta religija u njima brzo afirmira nego i da znatno, a možda i presudno, utječe na mijenjanje osnove okupljanja u ta udruženja. Sve je to imalo posljedicu da se stari naziv udruženja, kojim se stavljao naglasak na krvno srodstvo kao kriterij kohezije i integracije, postupno identificira i definira kao duhovna veza, pa su slijedom toga kognacije u drugoj fazi svoga postojanja zaista označavale skupine osoba koje su bile ujedinjene vjerskim načelima. S obzirom na činjenicu da je najveći broj kognacijskih posveta upućen Kibeli sigurno je da je metroačka religija u tim duhovnim osnovama imala dominantno mjesto. U njima su, međutim, ostali prisutni i elementi naravi drugih božanstava, ali samo oni koji su se u većoj mjeri mogli poistovetiti s osobinama naravi Kibe. To se u cjelini može pretpostaviti za kult galskih Majki. Prema tome, osnova okupljanja u drugoj fazi postojanja salonitanskih kognacija bila je vjera da su svi članovi (vjernici) potekli iz jednog izvora (Velike Majke), pa su u tom smislu među sobom i srodnici. Odatle i potreba da se i nadalje zadrži naziv udruženja.

Razvoj salonitanskih kognacija tekao je usporedo s razvojem metroačke religije u dalmatinskoj metropoli. Duhovne i praktično religijske potrebe (briga oko kulta, organizacija udruženja, sakupljanje i čuvanje priloga u zajedničkoj blagajni i dr.) i opće životne okolnosti (koncentracija vjernika u nekim dijelovima grada i, naročito, agera) utjecale su na porast broja tih specifičnih zajednica. Na temelju kognacijskih natpisa i mjesta nalaza tih spomenika utvrđeno je postojanje četiriju kognacija, od kojih je samo jedna potvrđena tekstovima dvaju natpisa (*cognatio Clodiorum* (natpisi br. 1, 2). To je jedina kognacija čije se svetište nalazilo u gradu. Najveći broj kognacija se nalazio izvan urbanog areala, u ageru. Ostaje otvorenim pitanje da li je to bilo zbog toga što je u tim predjelima bila značajna koncentracija metroačkih vjernika koji su tu živjeli i radili, ili je tome razlog što su kognacije u svojem sastavu imale i groblja, koja su u skladu sa starim tradicijama i zakonima Rima morala biti izvan gradskih zidova. Uz groblje i svetište svaka je kognacija imala i svoju organizaciju, birane vodeće ljude, možda s titulom *magister*, i među njima i one koji su se brinuli o sakupljanju i čuvanju zajedničkih sredstava (*collectores*). Karakteristično je, međutim, da veći broj kognacijskih

¹¹³ A. Brelich, *Aspetti*, str. 38.

natpisa ukazuje na dugotrajan prethodni život tih zajednica prije nastajanja natpisa koji su jedina svjedočanstva o njihovom životu i postojanju. Naime, nekoliko kognacijskih natpisa u obliku zavjeta obavještava o dograđivanju, najčešće je to proširivanje označeno glagolom *ampliari* već postojećih svetišta ili pojedinih dijelova kognacijskih svetišta. Tako, npr., natpis Safinija Filucina (br. 2), koji obavještava o zamjeni starog žrtvenika većim (vjerojatno se radi o glavnom ili jednom od glavnih kulturnih objekata unutar svetišta) posredno dokazuje postojanje kognacijskog svetišta mnogo prije same intervencije Filucina u svetištu i postavljanja natpisne ploče. Čak i pod pretpostavkom da je to bilo neko svetište *sub divo*, u što je teško vjerovati jer se to svetište nalazilo u gradu, moralo je proći mnogo godina da bi se pojavila potreba da se atmosferilijama oštećeni žrtvenik zamijeni. Ta bi okolnost upućivala na zaključak da je to svetište u urbs orientalisu već postojalo u prvom stoljeću n. e. Zaključak iste kronološke vrijednosti se nameće i iz osobina natpisa br. 4, koji su oslobođenici *Agrii* postavili kao oznaku svoje munificencije. Taj Kibeli posvećen hram bio je oštećen zubom vremena (*vetustate corruptum, dilapsus, conlapsus*, ili sl.). Ova tipična formulacija kada se radi o obnavljanju starih hramova i drugih javnih građevina profanog ili sakralnog karaktera, pouzdano govori o prethodnom dugom životu te građevine. Sigurno je da je i kognacijsko svetište koje je bilo na Trišćenici (natpis br. 5) postojalo znatno ranije od postavljanja natpisa, jer je natpis oznaka zavjeta Velikoj Majci i povećavanja starog svetišta (*fanum ampliavit*). To sve govori da su kognacijska svetišta dugo vremena postojala, ponajviše u salonitanskom ageru, kao središta okupljanja članova kognacija ujedinjenih u te asocijacije na temelju istih duhovnih stremljenja, inspiriranih prije svega metroačkom doktrinom.

Na kraju, potrebno je razmotriti, u mjeri koju dopušta relevantan materijal, položaj i odnos kognacija prema drugoj vrsti udruženja koja su okupljala metroačke vjernike. To je bio *collegium dendroforum*, čije postojanje u Saloni dokumentira samo fragmentarni tekst jednog natpisa relativno kasnog postanja¹⁴⁴. Začuduje činjenica da iz razdoblja do sredine II stoljeća nema podataka o dendroforima, premda nema sumnje da je u Saloni bilo dosta osoba koje su živjele od proizvodnje (sječa i dovoz), trgovine i prerade drveta (stolari, tesari, brodograditelji). Naime, u tom razdoblju Salona se intenzivno širila i gradila, pa su potrebe za drvetom razne kvalitete (od ogrjevnog drveta do građevnog i brodograđevnog, te do drveta za proizvodnju namještaja) sigurno bile ogromne. Stoga je sigurno da je prije kraja II stoljeća u tom gradu postojao *collegium dendroforum*, iako njegovo postojanje ne dokumentiraju, zasada, epigrafički nalazi.

Collegia dendroforum imala su u kultu Velike Majke i uopće u širenju i razvoju metroačke religije u rimskoj državi prvorazredan značaj. Temelj veze između tog u osnovi stručnog udruženja i metroačke religije nalazi se u proizvodnji i preradi drveta, koje je bilo sveto metroačko stablo. Naime, drvo (bor) u ožujskim metroačkim svečanostima simboliziralo je Atisa, a u okviru tih ceremonija dendrofori su imali važno mjesto

¹⁴⁴ CIL III 8823 *Aurelius Maximianus*. Nastao ne prije druge polovine II stoljeća. Usp. G. Alföldy, *Personennamen*, str. 241.

i ulogu¹⁴⁵. Veza tih profesionalnih udruženja s kultom Velike Majke izmijenila je njihov prvobitni karakter, pretvorivši ih u posebne bratovštine metroačkog karaktera. Budući da su kolegiji dendrofora zbog prirode posla bili najbrojnija i ekonomski najsnažnija profesionalna udruženja u antičkim gradovima, širenje Kibelina kulta u njima imalo je za posljedicu i dalji razvoj metroačke religije u svim slojevima antičkog društva.

Temeljna razlika između kolegija dendrofora i kognacija sadržana je u osnovama konstitucije; udruženje dendrofora je profesionalnog karaktera, jer ga čine samo osobe koje žive od proizvodnje i prerade drveta¹⁴⁶, dok su kognacije u prvoj fazi bile udruženja srodnika, da bi u drugoj fazi okupljale uglavnom metroačke vjernike. Iako su *collegia dendroforum* kasnije postala i svojevrsne bratovštine metroačkog karaktera, ipak one nikada nisu izgubile svoj profesionalni karakter. On je i nadalje ostao najvažnija osnova konstitucije tih udruženja.

Veoma značajne razlike između dendroforskog kolegija u Saloni i kognacija postojale su i u socijalnom aspektu njihova položaja. Naime, dendrofori su, skupa s drugim udruženjima (*centonarii*, *fabri*) od vitalne važnosti za život antičkog grada, bili pod posebnom brigom centralne i municipalne vlasti, a u provincijama su potpadali direktno pod nadležnost namjesnika¹⁴⁷. Na temelju epigrafičkih podataka dade se zaključiti da su *collegia dendroforum* bila od strane vlasti posebno tretirana i da je njihovo članstvo bilo na jednoj ili dvije stepenice društvene ljestvice iznad običnog plebsa. U službenim municipalnim svečanostima dendrofori su imali mjesto odmah iza sevira augustala. Njihov položaj u društvu možda najbolje ilustrira činjenica da se svećenstvo u tom kolegiju regrutiralo iz redova municipalne aristokracije, a obično članstvo u plebsu!¹⁴⁸ Što se pak tiče socijalnog podrijetla ljudi okupljenih u salonitanske kognacije, dade se zaključiti da ih je veći dio pripadao nižim društvenim slojevima (oslobođeni robovi).

Razlika je, po svoj prilici, postojala i u načinu postajanja članom jednog odnosno drugog udruženja. Pristupanje u kolegij dendrofora obavljalo se izbornim postupkom, a na temelju određenih kriterija, od kojih je osnovni bio pripadnost struci, tj. proizvodnji ili preradi drveta. Uključivanjem u kolegij novi je član preuzimao sve obveze koje je udruženje kao cjelina imalo, a među njima i one koje su se odnosile na sudjelovanje u metroačkim kulturnim svečanostima u ožujku (*Arbor intrat*). Budući da su *cognationes* u II i III stoljeću bile zajednice duhovnog karaktera sa širokim spektrom funkcija (okupljanje vjernika iz jednog gradskog predjela, zajedničko svetište i groblje, briga oko pokopa umrlih i dr.), sigurno je da su i kriteriji prijema u takvo udruženje bili prvenstveno duhovnog karaktera. U kognaciju su, dakle, mogli imati pristupa samo oni koji su se dobrovoljno podvrgavali zajedničkim osnovama života temeljenim na

¹⁴⁵ M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 122 i dalje; H. Graillot, *Cybèle*, str. 262 i dalje; J. G. Frazer, *Zlatna grana* 2, Beograd 1977 (prijevod s engleskog), str. 5 i dalje, kao Atisovo stablo navodi jelu, ostali autori bor.

¹⁴⁶ H. Graillot, *sp. dj.*, str. 266 i dalje, s opširnom literaturom.

¹⁴⁷ H. Graillot, *sp. dj.*, str. 270, bilj. 1.

¹⁴⁸ G. Laguerre, *Inscriptions antiques de Nice-Cimiez*, Paris 1975, str. 117.

vjerskim načelima (poštivanje pravila u izvršavanju kultnih obveza, sudjelovanje u troškovima oko održavanja svetišta i nekropole). Nema sumnje da u pogledu dominantne religijske ideje nije postojala razlika između dendroforskih kolegija i salonitanskih kognacija, ali je veoma vjerojatno da je metroačka doktrina bila prisutnija u kognacijama nego među dendroforima. Naime, u dendroforskim kolegijima metroačka je religija, unatoč njene veze s proizvodnjom kojom su se bavili članovi tog stručnog udruženja, od strane dijela članova koji su štovali neka druga tradicionalna šumska božanstva, kao, npr., Silvana, mogla biti tretirana samo kao kult oficijelnog karaktera i značenja, pa je i njihovo sudjelovanje u kultnim ožujskim svečanostima imalo samo oficijelan značaj.

U svakom gradu dendrofori su bili organizirani kao jedinstveno udruženje (*collegium dendroforum*), a često su imali mjesto okupljanja u blizini Kibelinih hramova. To je najčešće bila *schola dendroforum*, građevina koja u arhitektonskom pogledu ponekada je imala oblik hrama. Karakteristično je da su dendrofori koji su se nalazili u drugom dijelu nekog većeg grada i bili udaljeni od *scholae* mogli imati posebno mjesto okupljanja u obliku kapele, odnosno kao u Cemenelumu, u obliku malog hrama s pronaosom¹¹⁹. Takve građevine, iako arhitektonski pa čak i opretnom (neke od njih imaju žrtvenike) nalikuju svetištima, veoma rijetko nose nazive koji su uobičajeni za sakralna mjesta i objekte¹²⁰. *Scholae dendroforum* su uglavnom bila mjesta okupljanja koja nisu morala u svim slučajevima imati sakralni karakter. To je, čini se, i bila jedna od osnovnih razlika između kognacija i dendroforskih kolegija. Naime, kognacijske građevine obavezno imaju naziva koji pokazuju da su sakralnog karaktera (*fanum, templum*), a ta činjenica još jednom ukazuje na religijski karakter osnove okupljanja u kognacije u drugoj fazi njihova postojanja.

Da li se iz navedenih sličnosti i još većih razlika između općih značajki koje su dendroforski kolegiji imali u Carstvu i osobina *cognationes* u Saloni može steći osnova za pouzdan zaključak o značaju i ulozi oba ta udruženja u širenju Kibelinog kulta u Saloni? Šutnja nalaza o kolegiju dendrofora iz ranog Carstva, a zatim i iz kasnijih razdoblja, ipak ne daje osnovu za eventualnu hipotezu da su kognacije u Saloni u nekim funkcijama zamijenile dendroforsku asocijaciju, posebno u onim kultnim manifestacijama koje su prirodom stvari, pa čak i zakonskim normama, pripadale tim zajednicama (kao, npr., unošenje svetog drveta u svečanosti *Arbor intrat*). Nema, međutim, sumnje da je *collegium dendroforum* u Saloni imao istu onu funkciju i ulogu koja je utvrđena u nizu gradova diljem Imperija. No, s obzirom na relativnu brojnost podataka o *cognationes*, može se pretpostaviti da su u ukupnosti razvoja i širenja Kibeline religije i kulta, odnosno u ukupnosti metroačkog vjerskog života salonitanske kognacije imale značajniju ulogu od kolegija dendrofora. Disperzija kognacijskih svetišta u raznim dijelovima salonitanskog agera, koja

¹¹⁹ G. Laguerre, *sp. dj.*, str. 115, br. 71.

¹²⁰ Jedan od rijetkih takvih primjera je upravo *schola dendroforum* iz Cemeneluma, koja na jednom natpisu privatnog karaktera ima naziv *templum*. Profani karakter dendroforskih građevina pokazuju nazivi koje one u pravilu imaju na natpisima: *locus, basilica, curia*. Usp. Waltzing, *Etude sur corporations professionnelles dans l'Empire romaine*, I, str. 353 i dalje.

je bila praćena gradnjama privatnih svetišta, dokazuje da se znatan dio vjerskog života odvijao u tim svetištima i socijalnim sredinama. Kognacije su okupljale vjernike, u kognacijskim svetištima obavljali su se kulturni obredi, možda čak i inicijacija novih vjernika i mista, ponajviše iz sastava porodica koje su bile u kognacijama (djeca). O tome su se brinuli svećenici i svećenice (*Terentia* — natpis br. 2), koji su bili uključeni u organizacijsku strukturu svake kognacije. Vjerojatno je da su najkasnije s početkom druge faze razvoja salonitanskih kognacija to bili metroački svećenici (*galli*). Kao udruženja duhovnog karaktera s dominacijom metroačke doktrine, kognacije su morale biti u određenom odnosu, a vjerojatno i pod jurisdikcijom salonitanskog arhigala i arhigalata utemeljenog početkom 60-tih godina II stoljeća¹²¹.

O životu kognacija u IV stoljeću nema podataka. Da li to znači da su salonitanske kognacije već krajem III stoljeća prestale postojati? S obzirom na dosada poznate činjenice o razvoju metroačke religije u Saloni i Dalmaciji u III i IV stoljeću¹²², takva je pretpostavka malo vjerojatna. Možda će neki novi nalaz unijeti više svjetla u problem života salonitanskih kognacija u kasnoj antici i njihovog gašenja.

RESUME

COGNATIONES SALONITANAE

Le terme *cognatio*, qui a désigné dans le droit et la société romaine la parenté sanguine au sens le plus commun et alors la parenté en général, figure sur six inscriptions salonitaines (marquées par les numéros 1—6). Ces inscriptions proviennent de la période entre la première moitié du Ier siècle de n.è. et la fin du IIIème siècle. Toutes ces inscriptions dont la trouvaille est connue, exceptant l'inscription nr. 2 proviennent de la localité hors de l'aréal urbain de Salona. Les inscriptions nr. 2—6 sont du caractère votif et l'inscription fragmentaire nr. 1 est du même caractère et elle est établie par le soldat inconnu de la Septième légion. La plupart de donateurs appartient aux couches sociales plus basses (soldat — nr. 1, libérés — nr. 4, les individus sur les inscriptions nr. 3 et 6 ont été probablement libérés). Les divinités, dont les noms sont cités dans les textes des inscriptions dans la fonction de dédicant sont *Magna Mater* (nr. 3, 4, 5), *Magnae Matres* (2) et *Venus* (1). Il existe plusieurs opinions concernant le nom du dédicant sur l'inscription nr. 6: les éditeurs du CIL ont proposé la suivante interprétation de la première ligne de cette inscription: *V(iribus) v(alentibus) b(onis) s(acrum)* et de cette manière, quoique très prudemment, ils l'ont mise en liaison avec *vires*, culte des organes génitaux du taureau sacrifié. Ce culte a eu le lieu très important dans le rituel de Mère. Les autres n'ont pas accepté cette opinion (Kubitschek, Duthoy), c'est-à-dire ils ont pensé qu'il y s'agit du voeu à Vénus (Bormann, Hula, Graillot).

¹²¹ J. Medini, *Salonitanski arhigalat*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 20(9) 1982 str. 15—27.

¹²² Trajanje metroačke religije u unutrašnjosti provincije duboko u IV stoljeću dokazuje prakticiranje taurobolijskog obreda na Zecovima kod Prijedora. O tome usp. J. Medini, *Ein taurobolisches Objekt und das Ritual auf Zecovi*, *Archeologia iugoslavica* 20—21 (1980—1981) 1983 str. 89—102.

On a défini deux thèses concernant l'explication de l'emploi et la signification du terme *cognatio* à Salona. Selon une thèse les cognations salonitaines ont été les associations des parents, semblables aux syngénés grecques, organisées que *collegia* (Bormann, Hula), et selon l'autre thèse ce terme a désigné la parenté spirituelle, c'est-à-dire la communauté des croyants vénérant la Mère (Zeiller, Alföldy), découvrant à Cybèle leur origine commune (sur l'inscription nr. 3 elle est *Magna Mater Cognationis*), et aussi la filiation matrilineaire sur l'inscription nr. 2, ce qui est le cas exceptionnel dans l'onomastique latine de la province Dalmatie, serait aussi un argument de plus pour une telle conclusion (Alföldy). Mais, deux vœux, à Venus et aux Grandes Mères, et pas à Cybèle, démentent la thèse concernant la réunion, vénérant la Mère (nr. 1, 2). Mais, sur la base de la supposition que la consécration sur l'inscription nr. 1 se rapporte peut-être à Venus ayant les qualités orientales (*V. Caelestis, Anahita*) Zeiller a mis en rapport cette cognation sous la protection de Venus avec la religion vénérant la Mère. Mais, Zeiller n'a point étudié l'inscription nr. 2 (sur laquelle le dédicant est *Matres Magnae*) tandis que G. Alföldy a interprété le dédicant que *Mater Magna*, mais pour une telle interprétation il n'y a aucunes raisons épigraphiques ou autres.

Deux inscriptions (nr. 1 et 2) contiennent les données très importantes pour la connaissance du développement des cognations salonitaines et de leur contenu. Sur l'inscription nr. 1, étant l'inscription cognatique la plus ancienne, la cognation a eu sans doute le caractère de parenté (*cognatio Clodiorum*). L'analyse du texte de l'inscription nr. 2, étant le plus volumineux par le contenu, démontre que *P. Safinius Filucinus* a prononcé des vœux sur le lieu sacré cognatique (*aram supstituit et ampliavit*). L'existence des lieux sacrés cognatiques est documentée aussi par l'inscription nr. 4. Mais, toutes les personnes, citées dans le texte de l'inscription nr. 2, n'ont pas été liées de parenté (*C. Clodius Gracilis* n'a pas été parent de la prêtresse *Terentiae* et de son fils, *P. Safinus Filucinus*). Etant donné que l'inscription nr. 2 a été faite, sur la base des critères onomastiques, jusqu'à la fin du IIème siècle au plus tard, on peut conclure que le caractère du motif de réunion avait changé durant un siècle ou un peu plus.

Pour cette raison on peut parler de deux phases du développement des cognations salonitaines: la première était la période quand elles étaient les organisations des parents jusqu'à la moitié du IIème siècle, et la deuxième quand elles sont devenues les communautés des cognats spirituels, réunis par une idée religieuse. Par rapport au fait que le nom gentil, en fonction de l'éponyme de la plus ancienne cognation salonitaine du Ier siècle (inscription nr. 1 — *cognatio Clodiorum*) se trouve aussi dans le texte de l'inscription nr. 2 (*Clodius Gracilis*, personne qui a eu un lieu important dans la hiérarchie cognatique, parce que le fils de la prêtresse *Terentia* n'a pu prononcer des vœux sans son consentement), il est tout à fait probable que ces deux inscriptions se rapportent à une même cognation qui a perdu son caractère de parenté dans la période entre la formation de l'une et de l'autre inscription (c'est-à-dire de la moitié du Ier jusqu'à la fin du IIème siècle au plus tard). De cette manière cette cognation est devenue une communauté non parentée dans laquelle les appartenants de *Clodius* ont gardé le rôle principale.

Par conséquent, le développement des cognations salonitaines a été fondé sur la réunion des parents, ainsi que le terme même, probablement le contenu aussi, a été emprunté de la culture grecque comme une analogie directe des syngénés. Dès le début même dans ces cognations ont été réunis les parents cognatiques et agnatiques (ce que démontre le nom de la première cognation connue *cognatio Clodiorum*). De même que dans les syngénés grecques, les membres des cognations salonitaines se sont souciés de plusieurs travaux de famille, et avant tout de la surveillance et de l'aménagement des tombes des membres de leur formation, ensuite du culte des ancêtres héroïsés, de l'exécution des testaments etc. Les cognations salonitaines avaient eu pas seulement les lieux sacrés, mais aussi l'organisation intérieure, les hommes dirigeants y impliquant ceux qui ont eu les fonctions sacerdotales (nr. 2 — *Terentia sacerdos*, *C. Clodius Gracilis* a eu probablement le titre de *magister*, nr. 6 — *collector* — *M. Ulpus Attalus*). Par rapport au fait que la plupart d'inscriptions est découverte hors de l'aréa urbain, et analogue à la pratique dans les syngénés et dans l'association *cultores Magnae Matris* à Rome, il est tout à fait probable que les cognations avaient leur propres cimetières à côté des lieux sacrés cognatiques.

Etant les associations des parents dont l'activité a été partiellement semblable aux associations funéraires *cognationes salonitanae* ont été, analogue aux syngénés grecques et aux autres associations semblables, sous la protection divine de certaines divinités. Il est caractéristique que c'étaient les divinités féminines (*Venus, Magna Mater, Magnae Matres*) avec les caractéristiques génératives fortement exprimés dans leur nature (provenant des divinités de fertilité primordiales), ce qui a été selon toute apparence la raison de leur choix pour les divinités-protectrices de la cognation. Mais, toutes ces déesses et surtout Cybèle et Vénus ont possédé dans leur nature les éléments htoniques et eschatologiques.

Parmi les déesses-protectrices de la cognation la place particulière occupe Cybèle, dont l'épithète sur l'inscription nr. 3, (*Magna Mater Cognationis*), ne se trouvant nulle part dans la nomenclature de Cybèle dans l'Empire romaine, démontre que cette déesse phrygienne a été traitée que la protectrice des familles et des parentés au IIème siècle au plus tard. De cette manière a été faite la base réelle pour l'affirmation et la domination de cette idée religieuse dans les cognations tout d'abord comme la déesse protectrice ayant ensuite supplanté ou en elle incorporé les autres déesses présentes dans les lieux sacrés cognatiques (épithète *Magnae* dans le nom *Matres Magnae* des déesses gauloises sur l'inscription nr. 2 a été pris du nom de Cybèle). C'étaient ensuite les bases spirituelles dans le développement des cognations dans la deuxième phase de leur développement comme des associations non parentes. Un tel processus a été conditionné par l'apparition et le développement des nouvelles aspirations spirituelles dans la Basse Antiquité dans la société salonitaine et il a été réalisé sur la base du fait qu'il y avait dans les natures de toutes les déesses-protectrices de la cognation à côté des qualités génératives, aussi des qualités htoniques-eschatologiques. Ces qualités ont été surtout présentes dans la doctrine de vénération de la Mère, se trouvant dans le contexte du fait que Salona a été l'un des centres, vénérant la Mère, le plus puissant à l'ouest de l'Empire romaine, ce qui a conduit successivement jusqu'à la domination de la doctrine de vénération de la Mère dans les cognations. Dans les conditions changées, sociales, culturelles et spirituelles, les caractéristiques de l'eschatologie de vénération de la Mère, présente dans les cognations depuis le temps quand Cybèle est devenue *Magna Mater Cognationis*, ont influencé décisivement l'échange du motif de la réunion dans les cognations. La base spirituelle de réunion dans la deuxième phase de l'existence des cognations a été la croyance que tous les membres de la cognation ont la même origine (Grande Mère) et ils sont, dans ce sens, parents.

Ces inscriptions documentent l'existence de quatres cognations à Salona et surtout hors de l'aréal urbain, en ager. Selon l'état actuel des fouilles, c'est beaucoup plus important que les données concernant l'activité de *collegia dendroforum* dont l'existence à Salona est documentée par une seule inscription de la fin du IIème siècle. Ne montre-t-il un tel rapport qu'à Salona, où le rôle important dans la vie économique a eu *coll. dendroforum* (à cause du fournissement du bois de chauffage, de construction et des matériaux pour la construction et la réparation des bateaux), le rôle de ce collegium dans la vie spirituelle de cette ville, surtout de la partie se rapportant au complexe vénérant la Mère (protectrice du *collegium dendroforum* dans l'Empire a été Cybèle) a été important que dans les autres villes, justement à cause de l'existence des cognations, unités spécifiques du caractère spirituel?

Tabla I — sl. 1 — natpis br. 3 (CIL III 8675)

Tabla I — sl. 2. — natpis br. 5 (Vjesnik. dalm. 46 1923, str. 83)

Tabla II — natpis br. 6 (CIL III 8676)

PRILOG MORFOLOGIJI VEŠTAČKI DEFORMISANIH LOBANJA IZ PERIODA VELIKE SEOBE NARODA*

U antropološkoj literaturi o Jugoslaviji svega nekoliko radova obrađuje veštački deformisane lobanje iz perioda velike seobe naroda (npr., G. Pilarić, 1970; Gy. Farkas, 1973; A. Pogačnik-T. Tomaz-Ravnik, 1973), dok je situacija u arheološkoj literaturi sasvim slična (npr., N. Miletić, 1970; M. Slabe, 1978; D. Mrkobrad, 1980. itd.). Etnografska literatura, s druge strane, obrađuje fenomen deformisanja lobanje kod recentnog stanovništva na jugoslovenskom tlu, bilo da se radi o namernom deformisanju ili o onom izazvanom nošenjem terehta na glavi (kao, npr., Trojanović, S., 1927; Filipović, M. 1935. itd.). Međutim, u naučnom pristupu ovom problemu u prve dve oblasti diskutovan je samo jedan tip deformacije lobanja — onaj veštački, sa ciljem formiranja određenog ideala lepote koji je donesen na naše tlo sa istoka u periodu velike seobe naroda. U ovom prilogu će biti prezentiran još jedan način deformisanja lobanje u istom periodu velikih etničkih pomeranja, a o kom načinu dosada nije bilo dovoljno reći ni u antropološkoj, a ni u arheološkoj literaturi. Radi se, zapravo, o specifičnoj deformaciji lobanja — sasvim suprotnoj od one koja je imala za cilj da formira lobanje u skladu sa određenim idealom lepote i koja je počinjana u najranijem životnom dobu. Lobanjska deformacija o kojoj će biti više reći najvećim delom je nastala tokom druge decenije života usled nošenja tereta pomoću trake prebačene preko glave (dok su lobanjske kosti još bile podložne modelovanju izvan svog „normalnog morfološkog programa”). Ako se ovome doda činjenica da je ovakav način nošenja tereta upražnjavan tokom celog života jedinke, onda je razumljivo da je trag na odgovarajućim lobanjskim

* Ž. Mikić je napisao tekstualni deo, a S. Čerkez je izradio sve ilustracije, uključujući i rekonstrukcije.

kostima morao da bude samo još jasniji u kasnijem životnom dobu. Zato bi ovakvu vrstu deformacije trebalo nazivati deformacijom lobanje nastalom nošenjem tereta pomoću trake prebačene preko glave.

*

Za uporedan antropološki prikaz oba načina deformisanja lobanja koji su bili praktikovani kod pojedinih naroda tokom velike seobe izabrane su dve lobanje iz depoa Muzeja grada Pančeva**. Lobanje su iskopane između dva rata na nepoznatom lokalitetu, ali najverovatnije u okolini samog Pančeva. Međutim, kako je njihova modelacija sasvim specifična — zbog prisutnih lobanjskih deformacija — jasno je da one mogu poticati samo iz vremena velike seobe naroda. — Takva je situacija kad je u pitanju lobanja sa artificijelnom deformacijom. U slučaju lobanje sa stečenom deformacijom kostiju zbog nošenja tereta pomoću trake prebačene preko glave situacija bi u hronološkom smislu morala da bude sasvim ista. Na to ukazuju još dve lobanje istog tipa deformacije nađene na Viminacijumu (na lokaciji Više grobalja lobanja br. 56 i na lokaciji Njive kod Mlave lobanja br. 1). Prva je nađena u okviru nekropole Gepida — znači pouzdano potiče iz perioda velike seobe naroda, dok je druga lobanja nađena izvan antičkih i ranosrednjovekovnih nekropola, jednom udaljenom top-sondom. S obzirom da za lobanju Viminacijum — Više grobalja br. 56 imamo pouzdane elemente za datiranje, onda bi i preostale dve lobanje — drugu iz Pančeva i onu sa Njiva kod Mlave br. 1 (sa istim tipom deformacije na parietalnim kostima) trebalo svrstati u iste hronološke okvire, tj. u hronološki raspon koji zahvata period velike seobe naroda na jugoslovenskom tlu. Treba dodati da je uz lobanju pronađenu na lokalitetu Njive kod Mlave, izvan antičkih nekropola Viminacijuma, nađena i jedna karakteristična vrsta lučne fibule koja se hronološki takođe vezuje za period velike seobe naroda***.

Nabrojani i sumirani podaci o stečevoj deformaciji na lobanjama sa tragom na parietalnim kostima (kod artificijelne je najviše veštački deformisana frontalna kost) pouzdano pokazuju da se ona javlja uporedo sa artificijelnom deformacijom lobanja i najverovatnije u okviru istih populacionih grupa u periodu velike seobe naroda, da su je na naše tlo donela plemena azijskog porekla itd. S druge strane, pošto je ovakve lobanje znatno teže razlikovati od onih normalno modelovanih, a što sa artificijelnom deformacijom nije bio slučaj, smatramo da je ovo, zapravo, prilika da se i ovaj vid veštačkog deformisanja lobanja uvede u literaturu kao deformacija lobanje nastala dugotrajnim nošenjem tereta pomoću trake prebačene preko glave (detaljnija objašnjenja će uslediti u daljem tekstu priloga).

** Lobanje nam je stavio na raspolaganje kustos Muzeja u Pančevu drug Lj. Bukvić. Na ovom mestu mu izražavamo dužnu zahvalnost.

*** Prema usmenom saopštenju M. Pindića, kustosa Muzeja u Požarevcu, koji nam je lobanju ustupio za antropološku obradu. Izražavamo mu zahvalnost.

Sve pomenute lobanje, dve iz Muzeja u Pančevu i one sa Viminacijuma (sa najnovijih sistematskih istraživanja, koja su još u toku), preparirane su i deponovane u Centru za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

*

Lobanja br. 1 iz Pančeva je artificijelno deformisana (videti antropološke projekcije na tabeli I i rendgenogramu 1) i pripada ženskom polu uzrasta adultus (utvrđeno prema dogovoru evropskih antropologa o metodološkim kriterijumima za utvrđivanje pola i individualne starosti na skeletima, Szarospátak 1978, čiji je potpisnik i prvi autor ovog priloga). Njene primarne lobanjske mere, prema R. Martinovim (1957) metodskim pravilima, date su na tabeli 1 (donja vilica nije očuvana).

Deformacija na ovoj lobanji je izazvana bandažnim kompresionim omotavanjem trake preko frontalne kosti, parietalnih kostiju i najzad okcipitalne kosti (najbolje vidljivo u lateralnoj projekciji na tabli I, kao i na rendgenogramu 1). Traka je zahvatala kružnu zonu oko nabrojanih kostiju u širini do 8 cm. Širina zone deformisanja lobanjskih kostiju i širina trake nisu se poklapale. Traka je morala biti uža, s tim što je nekoliko puta obavijala lobanju, čineći, na taj način da stezanje, tj. mehaničko delovanje, bude što jače. U literaturi srećemo sasvim slične slučajeve veštačkog deformisanja lobanja sa ciljem formiranja određenog ideala lepote najkasnije na početku ovog stoleća u Melaneziji (Eikstadt E. F. v., 1944), kao i u Peruu u Južnoj Americi (Henzel B., 1977), i to kod recentnog stanovništva. O tome kako se isti način deformisanja lobanja, pojavivši se u prvim stolećima naše ere na azijskom tlu, tako geografski proširio i dugo održao, ne može se diskutovati u ovom prilogu. Može se samo konstatovati da drugih analogija potrebnih za rekonstrukciju samog procesa veštačkog deformisanja nemamo i da se zato moramo poslužiti modelima nađenim i na recentnom stanovništvu. Međutim, sudeći prema foto-dokumentaciji koja je još uvek dostupna, možemo konstatovati da je sa deformisanjem započinjano još u prvim mesecima života, za vreme dojenja, i da je taj posao (ili, bolje rečeno, ritual) obavljala sama majka. Jedan takav originalni slučaj je prikazan na tabli II: predstavljena je majka-dojilja u trenutku povezivanja bandažne trake oko glave svog deteta (prema fotografiji Hamburgische Südsee-Expedition 1903. godine u Melaneziji).

Trajanje ovakvog povezivanja bandažne trake oko glave u okviru individualnog života teško je precizno odrediti. Da ono nije bilo ujednačeno pokazuje stepen deformacije kostiju koji varira od lobanje do lobanje bez obzira da li se radilo o onim iz perioda velike seobe naroda ili o recentnim. Najverovatnije se sa deformisanjem prestajalo tokom prve decenije života, kada je trag deformacije već bio „dovoljno vidljiv za okolni svet”, tj. kada se veštački modelovana lobanja dovoljno razlikovala od ostalih. Znači, bio je relativan, a svakako da je zavisio od „volje i kriterijuma roditelja, šamana, vođe grupe” i sl., a treba pretpostaviti i odgovarajuće fizičke smetnje prilikom nošenja bandažne trake oko glave, naročito kod dece u starijem uzrastu. O stepenu bolnosti se ne može govoriti, ali je otvoreno pitanje koliko se on može isključiti, naročito

posle prvih nekoliko godina života, kada se hrskavičava masa smanjuje u građi dečjeg organizma (kao elastično hrskavičavo-vezivno tkivo prema čvrstom koštanom).

Na tabli II je prikazana i grafička rekonstrukcija artificijelno deformisane lobanje iz Pančeva, a prema metodima koji se najviše koriste u sovjetskoj antropološkoj školi (Gerasimov M., 1955). Tako je procesom rekonstrukcije, između ostalog, pokazano da je u reljefu lica prisutna široka i jaka zigomatična regija, svojom dužinom dominantan nos, vrlo visoko i ukošeno čelo itd. Kosa, međutim, ne samo za rekonstrukciju nego i za način nošenja predstavlja velik problem. Poznato je da su plemena koja su se pojavila u Evropi u periodu velike seobe naroda negovala dugu kosu bez obzira na polnu pripadnost svojih članova, kao i da se taj uzor proširio i na neka germanska plemena. Tako su, npr., češljevi za kosu vrlo čest prilog u grobovima (Werner J. 1956). Ako jednu takvu dugu kosu pretpostavimo i u slučaju ove lobanje iz Pančeva, tim više što sama lobanja pripada ženskom polu, onda se postavlja i problem njenog nošenja. Zbog visokog i kosog čela, a čija je širina sužena artificijelnom deformacijom (videti dimenzije na tabeli 1), kosa je u svom prirodnom padu morala dodirivati spoljne otvore očiju i time izazivati odgovarajuće smetnje. Mada prilikom arheoloških iskopavanja u grobovima sa veštački deformisanim lobanjama nisu nalaženi nikakvi predmeti koji bi služili za pridržavanje kose u čeonj zoni (slučaj, npr., na Viminacijumu u okviru nekropole Gepida), mišljenja smo da ne bi trebalo isključiti primenu sličnog predmeta — neke trake od organskog materijala (kože, vune), koja se nije mogla održati u zemlji do naših dana. Zato smo i na finalnoj grafičkoj rekonstrukciji ove lobanje postavili jednu takvu traku koja je imala primarnu ulogu u pridržavanju kose, a mogla je imati i ukrasnu funkciju ukoliko je bila obojena, aplicirana, perforirana itd.

Lobanja br. 2 iz Pančeva ima deformaciju na parietalnim kostima (videti tablu III i rendgenogram 2). Takođe pripada ženskom polu uzrasta adultus. Primarne lobanjske mere su date na tabeli 1 uz prethodnu lobanju (prema istim metodskim pravilima R. Martina). Donja vilica nije očuvana.

Deformacija na ovoj lobanji se razlikuje od prethodne. Nije izvedena u cilju postizanja određenog onovremenog ideala lepote, nego je nastala usled pritiska trake o koju je bio obešen teret preko glave. Zona deformacije se ne nalazi u približno horizontalnoj ravni kao kod artificijelne deformacije, nego je najbliža vertikalnoj ravni. Zahvaćene su parietalne kosti u svom prednjem delu — iza bregme, na spoju sa koronalnim lobanjskim šavom. Trag deformacije je vidan u obliku dublje presije parietalnih kostiju širine do 5 cm, s tim što je na prednjem delu parietalnog šava prisutno sedlasto udubljenje (videti lateralnu projekciju lobanje na tabli III). Sutura metopica je očuvana celom dužinom (od bregme do nasiona).

Opisana modelacija lobanje iz Pančeva se razlikuje od one kod normalno i uobičajeno modelovanih lobanja. Ako joj se priključe i pomenute dve lobanje sa istim tipom deformacije sa Viminacijuma (Više grobalja br. 56 i Njive kod Mlave br. 1), vidno je da se one onda izdva-

Tabela 1

PRIMARNE LOBANJSKE MERE

Broj lobanje i vrsta deformacije	I (art. def.)	II (par. def.)
pol	♀	♀
starost	adultus	adultus
Martin № 1 (dužina lobanje)	160	172
1/d (dužina n-op)	163	170
2 (dužina g-i)	153	163
3 (dužina g-l)	158	163
8 (širina lobanje)	132	136
9 (najmanja širina čela)	100	98
10 (najveća širina čela)	111	118
11 (biaurikularna širina)	120	119*
12 (asteriona širina)	105	97*
13 (mastoidna širina)	104	/
14 (najmanja širina lobanje)	69	66
16 (širina foramen magnuma)	/	/
17 (visina ba-br)	/	/
20 (visina po-br)	119	102*
23 (horizontalni obim)	474	493
26 ((frontalni luk)	116	111
27 (parietalni luk)	112	118
40 (dužina lica)	/	/
42 (dužina donjeg lica)	/	/
45 (zigomatična širina)	126*	112
47 (morfološka dužina lica)	/	/
48 (visina gornjeg lica)	71	65
51 (širina orbite)	39	38
52 (visina orbite)	33	32
54 (širina nosnog otvora)	27	24
55 (visina nosa)	50*	48
66 (gonijalna širina mandibule)	/	/
69 (visina brade)	/	/

* Oznaka za meru dobijena rekonstrukcijom.

jaju u posebnu grupu. U literaturi koja je autorima stajala na raspolaganju nisu nađene odgovarajuće analogije za tumačenje opisanog morfološkog odstupanja lobanja, bilo da se radi o praistorijskim ili istorijskim populacijama. Pošto je prethodno ustanovljeno da se ne radi o veštačkoj deformaciji u cilju postizanja određenog ideala lepote — što je u periodu iz koga potiču ove lobanje bio dosta čest slučaj — jer nije nađena donja tačka oslonca na tlu (ili skeletu), između kojih bi razapeta traka mogla da izazove deformaciju kostiju presijom na lobanju. Zbog toga smo se, kao i u prethodnom slučaju, u tumačenju uzroka deformisanosti lobanjskih kostiju morali poslužiti analogijama kod recentnog stanovništva. Osnovu za dalje razmatranje i tumačenje verovatno najranije pojave nošenja tereta pomoću trake prebačene preko glave pružala nam je studija G. Kennntnera (1969) o načinima nošenja tereta kod stanovnika južnih oblasti Himalaja. S obzirom da G. Kennntner nije imao na raspolaganju skeletni materijal, može se smatrati da ovaj prilog, bar u određenom smislu, predstavlja metodološku i istorijsku dopunu tumačenja načina nošenja tereta pomoću trake prebačene preko glave kod skeletnih i recentnih populacija, bez obzira na njihovu geografsku rasprostranjenost.

U pomenutoj studiji o nošenju tereta na glavi i pomoću trake prebačene preko glave kod recentnog stanovništva južnih oblasti Himalaja, G. Kennntner (1969) dao je detaljne biomehaničke dijagrame u nekoliko faza pokretljivosti, što je od posebnog značaja, dok rendgenske snimke lobanja nosača tereta najverovatnije nije mogao da napravi. Otuda nismo bili u mogućnosti da izvedemo upoređivanja sa našim skeletnim materijalom u smislu morfološke komparacije i utvrđivanja samog stepena deformacije na odgovarajućim lobanjskim kostima. Međutim, od navedenog autora saznajemo da se pomoću trake prebačene preko glave (preko potiljka ili preko čela), može nositi vrlo različit teret, kao, npr.: nosačke korpe, džakovi, drveni sanduci, posude za vodu, kao i razne vrste slobodnog kabastog tereta. Dalje se zapaža da prilikom nošenja tereta na ovaj način ruke ostaju slobodne za druge poslove, ali se povremeno koriste za pridržavanje trake ili tereta u određenim situacijama. Sama traka može biti izrađena od kože, satkana od različitih vlakana itd.

U slučaju koji prezentiramo radi se o nošenju tereta pomoću trake prebačene preko potiljka glave — lobanja iz Pančeva je sedlasto deformisana na parietalnim kostima (na krovu lobanje). Na tabli IV prikazujemo proces grafičke rekonstrukcije kako same individue tako i načina nošenja tereta. Prilikom statičke i dinamičke analize različitih mogućnosti pružanja i povijanja nosačke trake oko tela i oko samog tereta, došli smo do zaključka da je najprihvatljivija varijanta da traka prvo ide ispod pazuha, potom obuhvata teret i najzad ide preko ramena, da bi se onda vezala na levu i desnoj strani. Ovakvu varijantu (ilustrovanu na tabli IV) G. Kennntner u svojoj studiji nije dao, tj. nije je sretao kod recentnog stanovništva koje je obrađivao. Varijanta za koju smatramo da je najpodesnija za nošenje tereta pomoću trake na glavi ima i nekih svojih prednosti u poređenju sa ostalim varijantama koje primenjuje recentno stanovništvo. — Prvo, ako traka prolazi ispod pazuha i potom obuhvata teret, da bi tek onda bila položena preko ramena, čvršće obu-

hvata i fiksira sam teret. Drugo, teret se velikim delom oslanja o ukošenu površinu leđa (krstačni deo), tako da prilikom razlaganja vektora težine gornji deo kičmenog stuba (vrat kao najosetljiviji deo) prihvata najmanji deo tereta, što je povoljnije nego što bi to bilo u slučaju kad bi traka za nošenje prvo išla preko ramena prema određenom teretu. I, treće, sam teret je na ovaj način mnogo bolje balansiran po stranama, tako da u kritičnim situacijama (padovi, okretanja) za pridržavanje tereta nisu uvek potrebne ruke, nego se mogu koristiti za druge potrebe i poslove.

Za slučaj artifičijelne deformacije utvrđeno je da je ona započinjala u najranijem uzrastu — već u periodu dojenja. S obzirom da je parietalna deformacija lobanje izazvana nošenjem tereta pomoću trake prebačene preko glave, znači da je stvarana u kasnijem životnom dobu (u odnosu na prethodni slučaj). Najviše elemenata vezuje ovu deformaciju za drugu deceniju života. — U tom periodu individualni morfološki razvoj još nije završen i kosti su još uvek podložne mehaničkom deformisanju, a, s druge strane, mišićni sklop je već dovoljno ojačao i za najteže fizičke zadatke. Ako se uzme u obzir i činjenica da su individue sa karakteristično izraženom parietalnom deformacijom svojim dnevnim radnim obavezama najverovatnije bile vezane za nosačke poslove bar nekoliko sati, i to duži niz godina, onda je i razumljivo da je specifična veštačka promena na lobanjskim kostima morala da ih, u antropomorfološkom smislu svrsta u posebnu grupu, izvan profila populacije kojoj su pripadale.

*

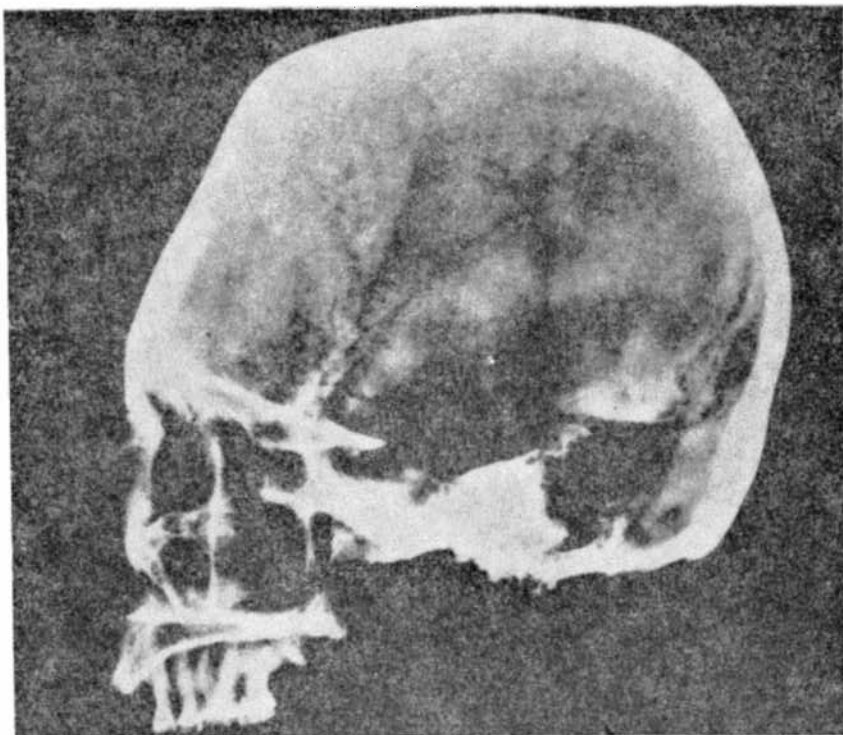
I, da pokušamo da rezimiramo.

U prilogu su sa stanovišta istorijske antropologije i morfologije prezentirane dve lobanje sa veštačkom deformacijom. Procesom identifikacije je utvrđeno da potiču iz perioda velike seobe naroda sa nepoznatog nalazišta u okolini Pančeva, da su iskopane između dva rata itd.

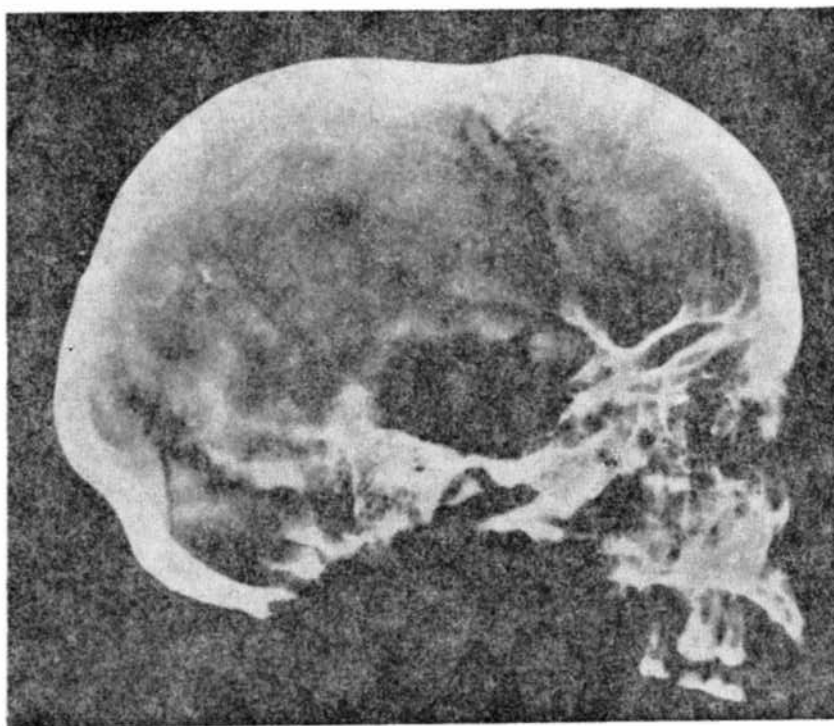
Za prvu lobanju — sa artifičijelnom deformacijom — sproveden je i postupak grafičke rekonstrukcije njenog najverovatnijeg izgleda (videti tablu II). Po specifičnom karakteru same deformacije, koja je zahvatala frontalnu, okcipitalnu i obe perietalne kosti (tabla I i rendgenogram 1), pokazalo se da je deformacija postignuta stezanjem kompresione bandaze oko glave već u najranijem periodu života. Svrha je bila, kao što je poznato iz literature, postizanje ideala lepote koji je došao sa istoka kao modni manir. Svakako to je bilo i važno socijalno obeležje.

Kod druge lobanje je trag deformacije prisutan u vidu dubokog sedlastog udubljenja na parietalnim kostima (videti tablu III i rendgenogram 2). Za razliku od prvog slučaja kod parietalne deformacije je očigledno da se ne radi ni o kakvom idealu lepote nego o deformaciji izazvanoj nošenjem tereta pomoću trake prebačene preko glave. Autori su u procesu grafičke rekonstrukcije individualnog dela lobanje (tabla IV) prikazali i najverovatniji način nošenja tereta pomoću trake prebačene preko potiljka glave koji je bio praktikovan još u periodu velike seobe naroda kao jedan novum takođe istočnog porekla.

Ovaj vid deformacije smo nazvali deformacijom lobanje stečenom dugotrajnim nošenjem tereta pomoću trake prebačene preko glave. Sama

Slika 1: Rendgenogram lobanje sa artificijelnom deformacijom

Slika 2: Rendgenogram lobanje sa parietalnom deformacijom

deformacija se počela ispoljavati u drugoj deceniji života, kada individualni morfološki razvoj još nije završen, a, s druge strane, mišićni sklop je dovoljno jak da izdrži i najteže fizičke napore. U slučajevima kad je tokom kasnijih decenija života nastavljeno sa ovakvim načinom nošenja tereta razumljivo je da je na lobanjskim kostima ostao dovoljno markantan trag deformacije da ih izdvoji u posebnu grupu koja upadljivo odudara od antropomorfološkog profila populacije iz koje su potekle.

RESUME

CONTRIBUTION A LA MORPHOLOGIE DES CRÂNES DEFORMES ARTIFICIELLEMENT PROVENANT DE LA GRANDE MIGRATION DES PEUPLES

Dans cette contribution l'auteur a présenté deux crânes avec la déformation artificielle. On a constaté que ces crânes proviennent de la grande migration des peuples d'une localité inconnue aux environs de Pančevo et qu'ils ont été fouillés entre deux guerres.

On a fait pour le premier crâne — avec la déformation artificielle — la reconstruction graphique (T. II). Sur la base du caractère spécifique de déformation même, embrassant l'os frontal, occipital et deux os pariétaux (T. I et radiographie nr. 1), on a conclu que la déformation est provoquée par le serrement de bandage de compression autour de la tête déjà dans la première période de vie. Le but en était, ce qui est connu de la littérature, la réalisation d'un idéal de beauté venant de l'Orient comme „une manière de mode”. C'était bien sûr une marque sociale importante.

Sur le deuxième crâne la trace de déformation est visible sur un enfoncement profond en forme de selle sur les os pariétaux (v. T. III et radiographie nr. 2). A la différence du premier cas, quand il s'agit de déformation pariétale, il est alors évident qu'il n'y s'agit pas d'un idéal de beauté, mais qu'il s'agit d'une déformation faite par le portage du poids avec la bande autour de la tête. Les auteurs ont présenté sur la reconstruction graphique d'une partie du crâne (T. IV) la possibilité la plus probable de portage du poids par la bande sur la nuque, ce qui a été en pratique déjà dans la période de la grande migration des peuples comme „une nouveauté” d'origine orientale aussi.

Cette forme de déformation a été évidente dans la deuxième décennie de vie, quand le développement morphologique individuel n'a pas encore été terminé, et de l'autre côté, la liaison musculaire a été assez forte de résister aux efforts physiques les plus fatigants. Dans les cas quand on a continué de porter du poids dans les décennies postérieures de vie, alors il est tout à fait compréhensible que le trace de déformation sur les os crâniens a été tellement visible pour les distinguer dans un groupe particulier, se détachant d'une certaine manière du profil anthropomorfolologique de la population de laquelle ils proviennent.

LITERATURA

Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett, (1979): „HOMO”, 30. Band, 2. Heft (1—32).

Eickstedt, E. F. v. (1944): *Die Forschungen am Menschen*, Teil 2 — Physiologische und morphologische Anthropologie, F. Enke Verlag, Stuttgart.

Farkas, Gy. (1973): *Macrocephalic and „Avar Period“ mongolid anthropological finds from Woiwodina*, Acta Biologica Szeged. 19 (1—4), pp. 203—211.

Filipović, M. (1935): *Deformisanje lobanja u Jugoslaviji*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Knjiga X, 18—32.

Gerasimov, M. (1955): *Vostanovlenija lica po čerepu*, Izdat. Akad. Nauk, Moskva.

Henzel B. (1977): *Variation du profil cranio-facial dans les populations precolumbiennes et contemporaines de la côte pacifique-sud du Perou*, Université Louis Pasteur (Thèse), Strasbourg.

Kenntner, G. (1969): *Gebräuche und Leistungsfähigkeit im Tragen von Lasten bei Bewohner des südlichen Himalaya*, Z. Morph. Anthrop. 61/2, 125—169, Stuttgart.

Martin, R. — K. Saller (1957): *Lehrbuch der Anthropologie*, Bd. I — Kriimetrische Technik, G. Fischer Verlag, Stuttgart.

Miletić, N. (1970): *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XXV — Arheologija, 119—158, Sarajevo.

Mrkobrad, D. 1980: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III, Monographiae 6, Beograd.

Pilarić, G. (1970): *Antropološka istraživanja artificijalno deformisanih lobanja iz ranosrednjovjekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XXV — Arheologija, 179—195, Sarajevo.

Pogačnik, T. — T. Tomazo-Ravnik (1975): *Dravlje-grobišče iz časov preseljavanja ljudstev* (antropološka obdelava), Situla 16, 143—153, Ljubljana.

Slabe, M. (1978): *Künstlich deformierte Schädel der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien im Lichte ihrer Aussagekraft*, Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbogen, 67—73, Novi Sad.

Trojanović, S. (1927): *Neki problemi o srpskom narodu*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu Knjiga II, 43—54, Beograd.

Werner, J. (1956): *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil. — Hist. Klasse, Abhandlungen N. F. 28-A, München.

ŽIVKO MIKIĆ

PRILOG ANTROPOLOŠKOJ STRUKTURI SKELETA IZ NEKROPOLA SA STEĆCIMA U JUGOSLAVIJI

Zanimanje za antropološki aspekt izučavanja stećaka, srednjovekovnih kamenih nadgrobnih spomenika datiranih u razdoblje od kraja XIII do početka XVI veka, koji su najvećim delom nalaženi u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, ispoljilo je uredništvo Vjesnika za historiju i arheologiju dalmatinsku kada je 1880. godine uputilo sledeći apel čitaocima: „Molimo rodoljube po Bosni i Hercegovini, neka nam što tačnije moguće pobilježe mjesta, gdje se dižu takvi stećci ili mašeti, te njihov položaj, broj, veličinu, obilježja, itd., i neka nam po koliko znadu i njihove slike naprave, te sve ovako pošalju; a kad bi stećci i nadpise nosili, neka nam od njih mekanim papirom vodom nakvašenim i na istom kamenu osušnim, otiske prave. Bude li tko kopao ispod tih stećaka, da same grobove istraži, neka nas o tome opširnije obavijesti, a sve što bi se u tim iskapanjima odkrilo, navlastito lubanje, neka pažljivo sačuva” (II/1, str. 27).

Ovom apelu prethodi članak F. v. L u s c h a n a „Altbosnische Gräber” 1879 godine (Deutsche Zeitung, № 2766), u kome se kaže da je autor između reka Bosne i Drine pregledao oko hiljadu stećaka, a 30 grobova otvorio. U grobovima je našao novac ugarskog kralja Ludovika I, a za lobanje kaže da su „niske i široke, brahikefalne”. Dvadesetak godina kasnije usledio je prilog B. P e r i č i ć a „Podaci za kranilogiju grobova pod stećcima” u Starohrvatskoj prosvjeti 1896. godine (II/1, str. 40—42 i II/2, str. 100—102), prezentirajući nekoliko lobanja pronađenih u Biskupiji 1890. godine i Mirloviću u Zagori 1895. godine. Uz brahikrane, konstatovao je i mezokrane i dolihokrane lobanje. Ženska lobanja broj 2 iz Biskupije, zajedno sa arheološkim nalazima — nizom metalnih pločica za dijademu, dobro je očuvana i izložena je u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Na tabli I prikazane su njene antropološke projekcije prema B. P e r i č i ć u (1896), kao i grafička rekonstrukcija autora.

Posle ovih pionirskih priloga, gotovo čitavo stoleće rad na antropološkom istraživanju nekropola nije nastavljen. S druge strane, izučavanje stećaka iz aspekta istorije, istorije umetnosti i arheologije je neuporedivo intenzivnije. Tako, prve pisane podatke o stećcima nalazimo još u XVI veku, kada ih je Benedikt Kuripešić pomenao na svom putu za Carigrad preko Bosne. Ozbiljnije podatke je dao Ami Boué putujući kroz Bosnu 1836/38. godine kao lekar i geolog. Artur Evans je prilikom svojih putovanja video u stećcima misteriozno keltsko nadgrobno kamenje. Franz von Luschan je, pomoću nalaza novčića, prvi datirao stećke u razdoblje između XIV i XVI veka. Ivan Asboth ih je prvi u literaturi vezao za bogumile, a istu tezu je zastupao i Franjo Rački (1869).

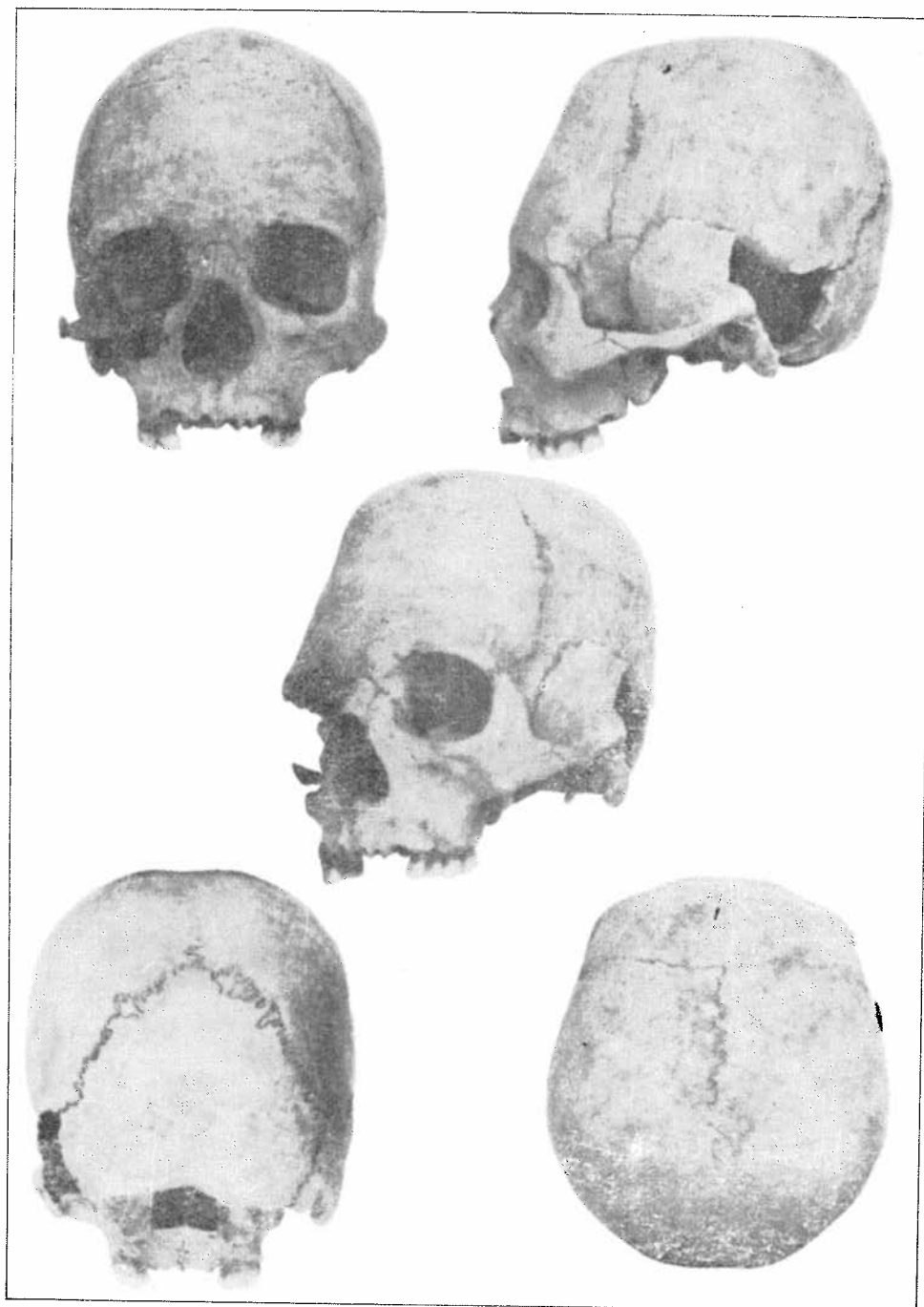
Poslednjih nekoliko decenija stećke je izučavao i veliki broj jugoslovenskih istoričara, istoričara umetnosti i arheologa, kao npr.: P. Anđelić, D. Basler, Š. Bešlagić, A. Benac, N. Miletić, A. Solovjev, J. Šidak, M. Vego i drugi. Međutim, pitanje pripadnosti stećaka određenom etničkom ili religioznom krugu još nije sasvim razjašnjeno. Natpisi na stećcima, kojih je očuvano preko 300, pokazuju da se više radi o pokojnicima hrišćanima nego onim sa heretičkim oznakama (Benac, 1982). S druge strane, treba očekivati da će antropologija u dogledno vreme biti u mogućnosti da pruži jedan pouzdaniji odgovor na pitanje odnosa stećaka prema vlaškom stanovništvu.

Prema najnovijim rezultatima terenskih rekognosciranja, u Jugoslaviji je konstatovano 2988 nekropola sa stećcima i 66478 samih stećaka. Najveći deo stećaka — oko 80 procenata — lociran je na teritoriji Bosne i Hercegovine (Bešlagić, 1971). Ako se uzme u obzir da je veliki broj stećaka uništen tokom poslednjih stoleća prilikom gradnji raznih puteva u drugih objekata, normalno bi bilo pretpostaviti da je njihov broj bio barem dvaput veći. Ako se uzmu u obzir i grobovi bez stećaka, a kojih je i u okviru jedne iste nekropole, svakako bilo više, moguća su i prva demografska izračunavanja u ukupnom broju stanovnika u karakterističnom periodu srednjeg veka u tom delu Jugoslavije.

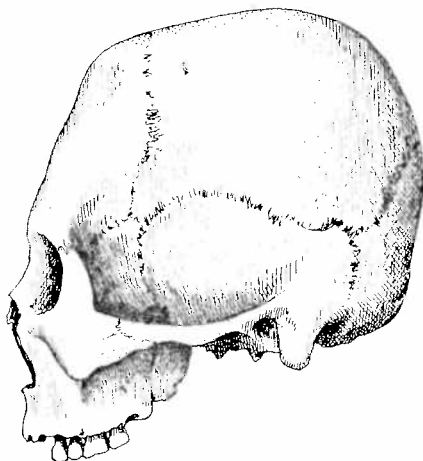
RASPOLOŽIVI ANTROPOLOŠKI MATERIJAL

Od imponantnog broja nekropola sa stećcima arheološka iskopavanja u posleratnom periodu — u prvoj polovini ovog stoleća praktično ih nije bilo — obavljena su na 9 nekropola. Sa tih nekropola antropološki materijal je najvećim delom i sačuvan, a od strane autora ovog priloga obrađen je savremenom antropološkom metodologijom, tako da pruža maksimum bioantropoloških elemenata. Konkretno radi se o sledećim nekropolama sa preko 1000 individualnih skeleta: Raška Gora kod Mostara, Pavlovac kod Sarajeva, Pratrova glavica i Parlovi kod Imotskog, Desivoje kod Gacka, Kraljičin nasip i Bilo polje u Buškom blatu, Grborezi kod Livna i Mistihalj kod Bileće.

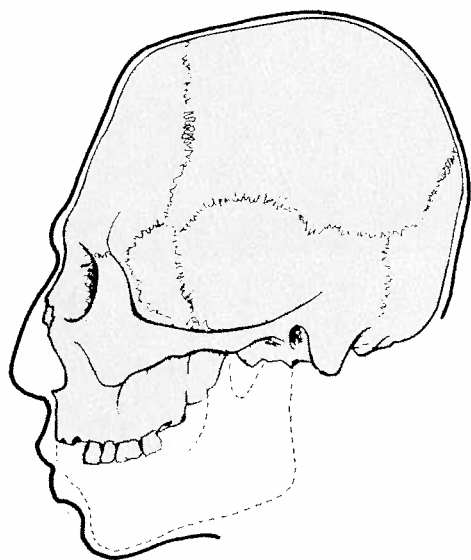
Raška Gora se nalazi na jednoj zaravni oko 40 m širokoj i oko 50 m dugačkoj, iznad desne obale reke Neretve, oko 30 km severno od Mostara. Leži na nadmorskoj visini od oko 110 m. Regionalni zavod za zaštitu

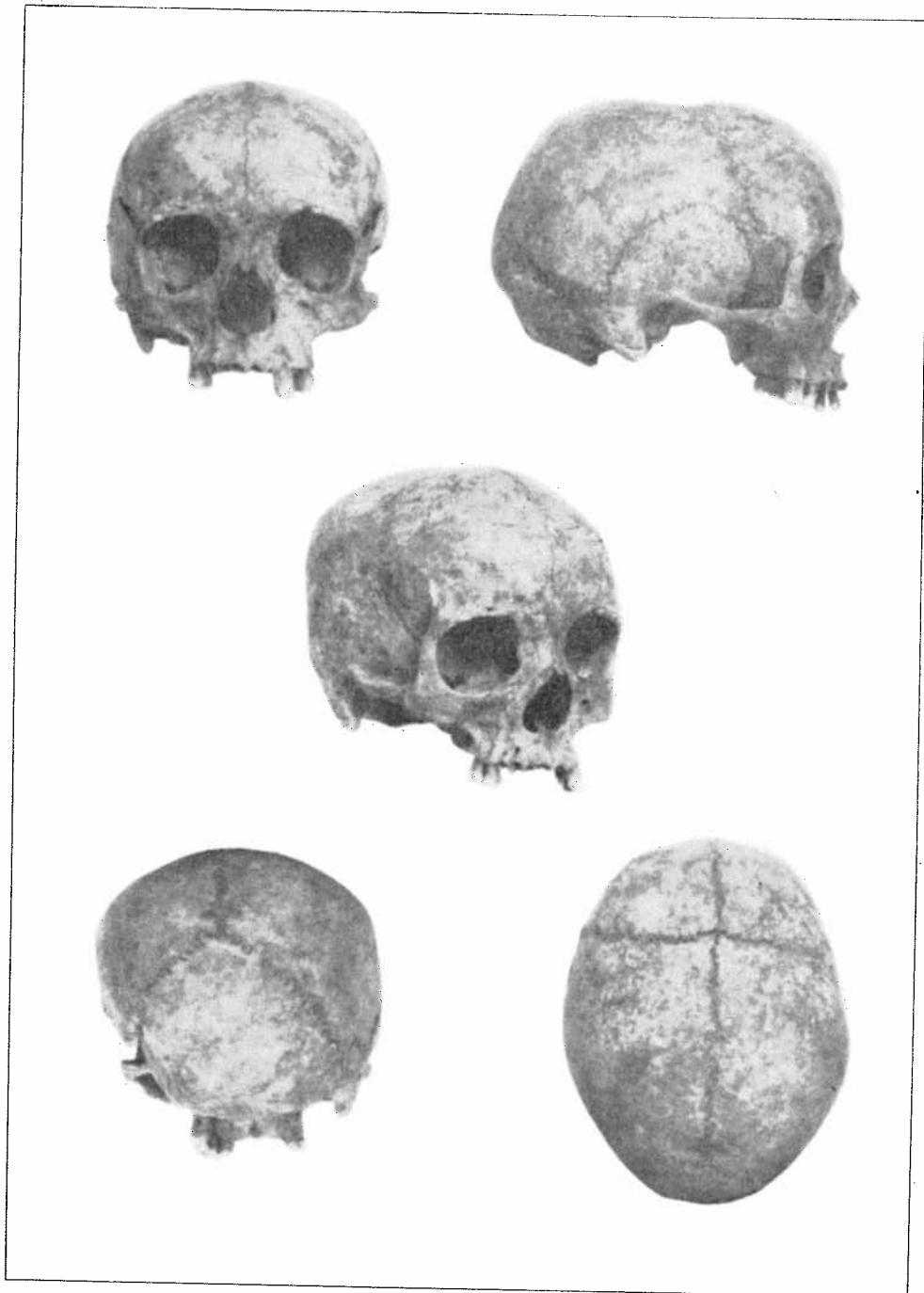
Antropološke projekcije lobanje sa artificijelnom deformacijom

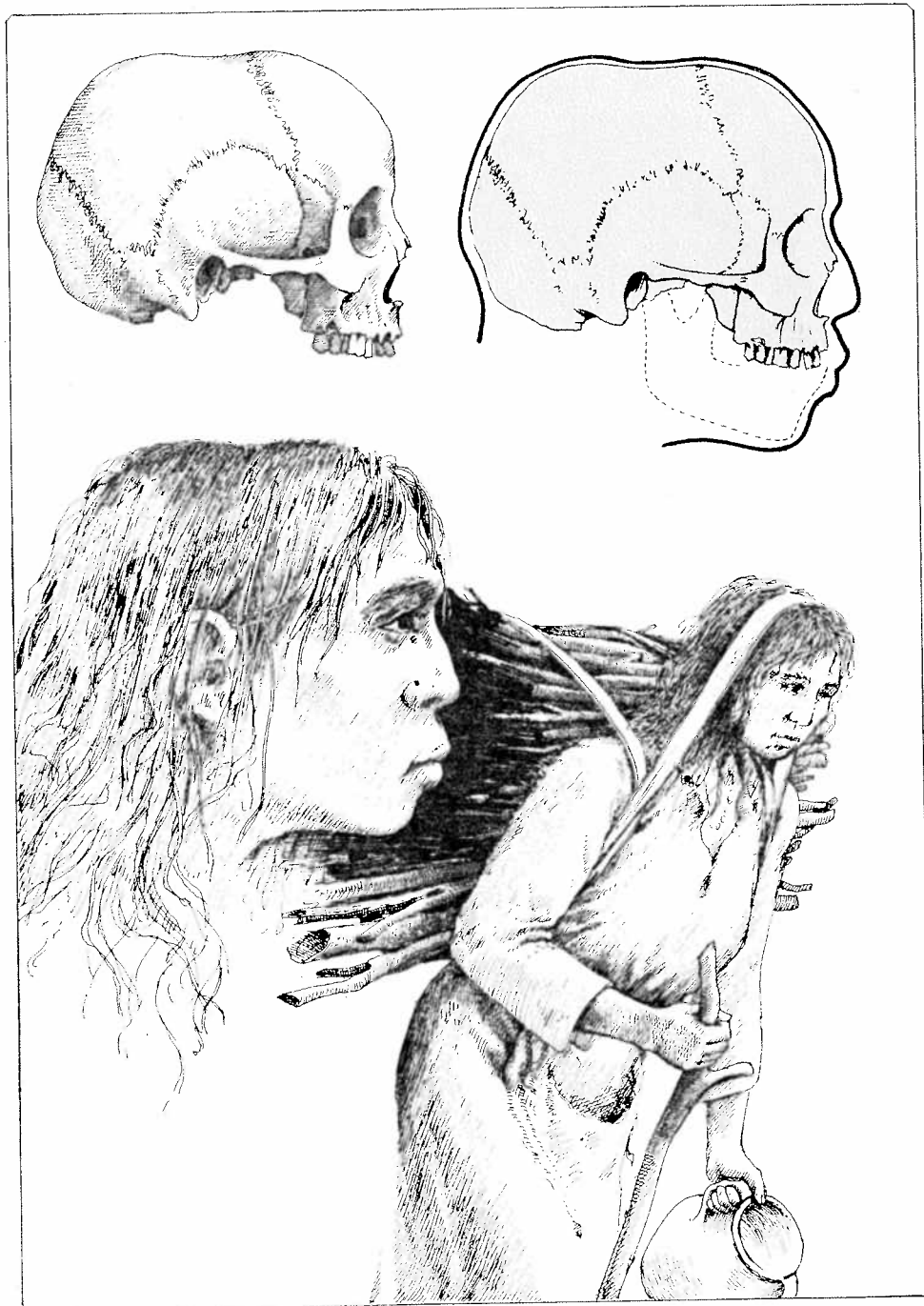
Hamburgische Südsee-Expedition 1908. Deformacija glave povijanjem trake kod Melanežana (Eickstedt v. E. F., 1944)

Rekonstrukcija lobanje sa artificijelnom deformacijom, uključujući i traku za pričvršćivanje kose

Antropološke projekcije lobanje sa parietalnom deformacijom

Rekonstrukcija lobanje sa parietalnom deformacijom, uključujući i način nošenja tereta pomoću trake prebačene preko glave

spomenika kulture iz Mostara, zbog ugroženosti nekropole gradnjom hidrocentrale na Neretvi, sproveo je 1977 godine sistematska iskopavanja. Arheološki je istraženo 109 grobova u kojima je pronađeno 111 skeleta. Antropološka analiza je obavljena na 101 skeletnoj individui. Utvrđeno je da od tog broja 25 (24%) pripada deci uzrasta od 1 do 19 godina, dok su od odraslih skeleta 44 (44%) muškarci i 29 (29%) žene. Polna pripadnost 3 (3%) skeleta nije mogla biti određena zbog nedovoljne očuvanosti koštanih ostataka.

Na osnovu arheoloških nalaza, koji su doduše vrlo oskudni, ova nekropola se ne može pouzdano datirati. Međutim, na osnovu tipologije samih stećaka koju je dao P. Anđelić (1966), ova nekropola ne bi mogla da bude mlađa od XIV veka. Na osnovu istih kriterijuma, njen početak poklapa se sa početkom XIII veka. To bi značilo da je bila u upotrebi oko 150 godina (prema usmenom saopštenju rukovodioca iskopavanja V. Atanacković-Salčić, Mostar).

Na osnovu jednog od glavnih antropoloških pokazatelja — dužinsko-širinskog indeksa lobanja — populaciona grupa iz Raške Gore se svrstava u krug brahikranog stanovništva. Morfološki elementi, na prvom mestu naglašena planokcipitalija, svrstavaju ovu grupu u tipične predstavnike dinarskog antropološkog tipa (Mikić, 1978).

U celini posmatrano, muške lobanje ove serije su brahikrane, hipsikrane, akrokrane, hipsikefalne, eurimetopne; imaju nisko lice i srednje visoke orbite, kao i širok nosni otvor. Prosečna visina tela muškaraca se kreće između 1715 i 1742 mm. Ženske lobanje su u proseku takođe brahikrane, hipsikrane, metriokrane, hipsikefalne, eurometopne; imaju takođe nisko lice, srednje visoko modelovane orbite, sa širokim nosnim otvorom. Visina tela žena se kreće između 1620 i 1629 mm (srednja vrednost). — Robusticitet postkranijalnih skeleta ne ukazuje na posebne razlike između polova. Polni dimorfizam je daleko prisutniji u morfologiji samih lobanja.

Tipične lobanje iz ove serije prikazane su na tabli II.

Unutrašnja struktura ove srednjovekovne populacione grupe ispitana je na osnovu individualnog multivarijabilnog odstojanja formi i veličina. Ako se ta odstojanja izračunavaju na osnovu 10 primarnih lobanjskih mera, onda nam na raspolaganju stoje 22 muške i 10 ženskih lobanja. U celini uzeto, dobijeni dendrogram pokazuje izrazitu homogenost serije Raška Gora. Muške lobanje su gradaciono dobro povezane i penju se do koeficijenta 3.760 na vertikalnoj osi. Kod ženskih lobanja grananje u klastere nije tako jasno izraženo (videti detaljnije u publikaciji Ž. Mikić, 1984).

Pavlovac je ime jednog manjeg brežuljka sa nekropolom stećaka, između sela Lukavice i Kasindola, u okolini Sarajeva. Godine 1980. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva sproveo je sistematska arheološka iskopavanja očuvanog dela nekropole. Na osnovu arheoloških kriterijuma, ova nekropola sa stećcima je datirana u vremensko razdoblje XIV i početka XV stoleća (Mutačić, 1982). Istorijski izvori je vezuju za oblasnog feudalca Pavla Radenovića, koji je 1415. godine poginuo u Kraljevoj Sutjesci, a telo mu je preneseno i sahranjeno u ovoj nekropoli (Žeravica, 1982). Po arheološkim pokazateljima, sahra-

njen je u grobu koji je evidentiran pod brojem 21. Međutim, skeletni ostaci iz ovog groba su sasvim loše i fragmentarno očuvani, izuzimajući zube, koji svojom morfologijom ukazuju na odraslog muškarca (Mikić, 1982).

Za detaljnu antropološku obradu sačuvano je 11 skeleta odraslih individua — 6 muškaraca i 5 žena. Njihovi indeksi pokazuju da su muške lobanje u proseku brahikrane, hipsikrane, metriokrane, hipsikefalne, metriometropne, imaju srednje visoko gornje lice, srednje visoko modelovane orbite i široki nosni otvor. Prosečna visina tela muškarca kreće se između 1759 i 1842 mm.

Ženske lobanje karakterišu sledeći indeksi: hiperbrahikran, hipsikran, tapeinokran, hipsikefal, eurimetop; zatim srednje visoko gornje lice, visoke orbite i širok nosni otvor. Prosečna visina tela žena je između 1620 i 1635 mm.

Na tabli III prikazane su pojedine lobanje iz serije Pavlovac.

Pratrova glavica se nalazi u Dalmaciji, nedaleko od Imotskog, u dolini Ričice oko 50 km istočno od Splita. Tokom 1980. godine Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita izveo je sistemska arheološka iskopavanja. Istraženo je ukupno 117 grobova sa 133 skeletne individue. Postupkom određivanja individualne starosti utvrđeno je da 49 (36,75%) skeleta odgovara dečjem uzrastu između 1 i 19 godina, zatim 36 (27,50%) muškarcima i 25 (18,75%) ženama. Individualna starost 22 skeleta (17%) nije mogla biti utvrđena zbog nekompletne očuvanosti.

Dobijeni indeksi pokazuju da su muške lobanje u proseku brahikrane, metriometropne, hipsikrane i metriokefalne. Prosečna visina tela muškaraca iznosi između 1768 i 1836 mm. Ženske lobanje se mogu opisati sledećim indeksima: mesokran, eurimetop, ortokran, metriokran. Visina tela žena u proseku se kreće između 1596 i 1664 mm.

Unutrašnja struktura ove srednjovekovne populacione grupe, izračunata na osnovu individualnog multivarijabilnog odstojanja, pokazuje izrazitu homogenost, koja je jasnije ispoljena kod muškog nego kod ženskog pola (Mikić, 1983).

Parlovi se takođe nalaze u dolini Ričice, na oko 1 km udaljenosti od nekropole *Pratrova glavica*. Godine 1980. i na Parlovima su sprovedena sistematska arheološka istraživanja očuvanog dela nekropole (deo je uništen seoskim putem). Otvorena su ukupno 23 groba sa 44 individualna skeleta. Od toga broja je 13 (30,94%) skeleta pripisano dečjem uzrastu, a među odraslim 12 (28,56%) muškarcima i 10 (23,82%) ženama. Polna pripadnost 7 (16,68%) skeleta nije mogla biti utvrđena zbog niskog stepena očuvanosti koštanih ostataka.

Indeksi dobijeni antropološkom analizom pokazuju da su muške lobanje sa Parlova u proseku brahikrane, metriometropne, ortokrane i metriokrane. Prosečna visina tela muškaraca kreće se između 1776 i 1828 mm.

Za ženske lobanje su dobijeni sledeći indeksi: brahikran, metriometop, ortokran i metriokran. Prosečna visina tela žena iznosi od 1616 do 1686 mm.

Za jedno multivarijabilno upoređenje na osnovu 10 primarnih lobanjskih mera nije bilo dovoljno očuvanih skeletnih individua, tako da takva biostatistička analiza nije mogla da se obavi (Mikić, 1983).

Karakteristične lobanje serije Parlovi date su na tab. IV.

Desivoje, nekropola stećaka, nalazi se na planinskoj visoravni nekoliko kilometara jugoistočno od Gacka, varošice u istočnoj Hercegovini. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Mostara je 1982. godine sproveo sistematska arheološka iskopavanja zbog ugroženosti terena izgradnjom termoelektrane. Otvoreno je 16 grobova sa 20 skeletnih individua, od kojih je 6 pripadalo deci (13,5%), muškarcima 4 (25,0%) i ženama 5 (31,25%). Samo 1 skelet zbog loše očuvanosti nije mogao biti determinisan po polu.

Prema usmenom saopštenju rukovodioca iskopavanja (V. Atanacković—Salčić, Mostar), nekropola Desivoje se datira u vremenski raspon od kraja XIII do početka XV veka (arheološki materijal nije publikovan).

Izračunati indeksi za muške lobanje pokazuju da su one po svojim srednjim vrednostima brahikrane, eurimetopne, hipsikrane i metriokrane. Prosečna telesna visina muškaraca iz ove serije varira između 1772 i 1816 mm, a žena između 1604 i 1656 mm.

Zbog malog broja potpuno očuvanih lobanja oba pola, a što se odnosi i na sledeće dve serije, multivarijabilna analiza na osnovu 10 primarnih lobanjskih mera nije mogla biti obavljena.

Nekropola *Kraljičin nasip* nalazi se u Buškom blatu, oko 60 km severno od Splita, u bosanskom delu karstne oblasti. Zemaljski muzej iz Sarajeva je 1969. godine sproveo delimično iskopavanje zbog ugroženosti ove nekropole sa stećcima izgradnjom hidrosistema. Prema arheološkim priložima ova nekropola stećaka, kao jedna od manjih, datirana je u razdoblje XIV i XV veka (Miletić, 1982). Antropološka analiza je obavljena na 12 od 22 individue koliko ih potiče iz 19 grobova. Utvrđeno je da 4 skeleta pripadaju dečjem uzrastu, 4 muškarcima i preostala 4 ženama.

Indeksi muških lobanja pokazuju da su one u proseku brahikrane, metriometopne, hipsikrane i tapeinokrane, dok su ženske lobanje isto tako brahikrane, metriometopne, hipsikrane i metriokrane.

Izračunavanje prosečne telesne visine za oba pola nije moglo biti obavljeno zbog loše očuvanosti postkranijalnih kostiju skeleta ove serije.

Bilo polje — *Mašeta*, jedna od manjih nekropola stećaka, leži nekoliko km severoistočno od prethodne nekropole, takođe u Buškom blatu. Iz istih razloga, zbog gradnje hidrosistema, Zemaljski muzej iz Sarajeva je 1969. i 1972. godine izvršio delimično arheološko iskopavanje. Prema rezultatima koje je saopštila N. Miletić, (1982), a prema arheološkim kriterijumima, nekropola se datira u razdoblje XIV i XV veka. Za antropološku analizu je sačuvano 6 individua iz 3 groba. — Skeleti su bili deponovani u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Radi se, zapravo, o 3 muška i 2 ženska skeleta, uz još 1 skelet odrasle osobe, čija polna pripadnost nije određena zbog fragmetarne očuvanosti koštanih ostataka.

Kod muškaraca su dobijeni sledeći prosečni lobanjski indeksi: brahikran, stenometop, ortokran, tapeinokran. Kod samo 1 ženske lobanje izračunati su dužinsko-širinski i transverzalno-frontoparietalni indeks, koji ukazuju na brahikranu i stenometop kategoriju.

Mistihalj, velika nekropola stećaka locirana kod Bileće, iskopavana je 1967. godine u okviru jugoslovensko-američkog projekta istraživanja sliva Trebišnjice. Kako saopštava G. Edynak (1974), otvorena su 222 groba i u njima je konstatovano 306 individualnih skeletnih sahrana. Antropološki materijal je radi detaljne obrade prenesen u Sjedinjene Američke Države, ali se do danas nije pojavila odgovarajuća publikacija. Jedino je G. Edynak u okviru svoje doktorske teze, u kojoj obrađuje populacioni kontinuitet u centralnoj Jugoslaviji, dala srednje vrednosti pojedinih antropoloških mera oba pola. Izbor antropoloških mera izvršen je po kriterijumu koji se razlikuje od autorovog, tako da ovi brojni skeletni nalazi nisu mogli biti obuhvaćeni predstojećom biostatističkom obradom.

Grborezi—Mramorje, takođe velika nekropola stećaka, nalazi se kod Livna. Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH iz Sarajeva tokom 1954, 1955. i 1956. godine izveo je sistematska iskopavanja, kojim je obuhvaćeno svih 265 grobova (broj 92 sa stećkom je ostavljen kao eventualni orijentir, jer je nekropola bila ugrožena kopanjem građevinskog materijala). Neki od pobrojanih grobova su imali više skeleta ili su bili dvoetažni, tako da su u njima konstatovani ostaci 355 individua. Prema podacima koje su izneli Š. Bešlagić i Đ. Basler (1964), izdvojeno je 129 muških i 96 ženskih skeleta, dok su ostali bili dečji ili individua neutvrđenog pola. Arheološke priloge su sadržavala 73 groba, na osnovu njih pomenuti autori su ovu nekropolu stećaka datirali u široki vremenski raspon između X i XV veka.

Antropološki materijal nije sačuvan.

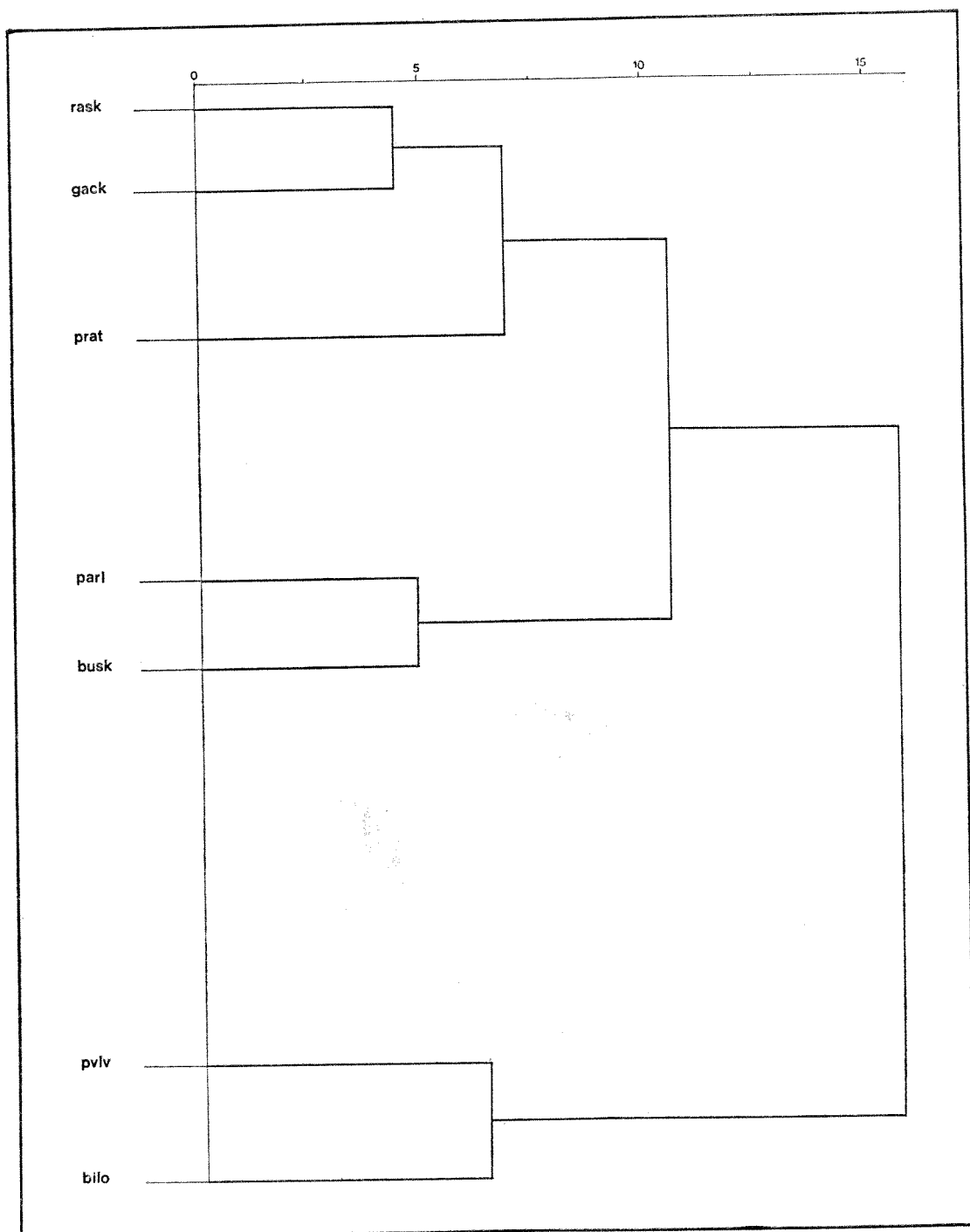
MULTIVARIJABILNA BIOSTATISTIČKA DVODIMENZIONALNA I TRODIMENZIONALNA OBRADA

Na osnovu srednjih vrednosti primarnih lobanjskih antropoloških mera 7 raspoloživih serija sa sačuvanim osteološkim materijalom za detaljnu antropološku obradu (tabela 1), obavljeno je i multivarijabilno biostatističko poređenje prema odgovarajućim programima Antropološkog instituta „J. W. Goethe” Univerziteta u Frankfurtu (SRN). Sve analize se odnose isključivo na muški pol. Najpre je analizom glavnih faktora izvršeno poređenje srednjih vrednosti za nekropole Raška Gora, Pavlovac, Pratrova glavica, Parlovi, Desivoje—Gacko, Buško blato—Kraljičin nasip i Bilo polje—Mašeta. Dendrogram 1* sve ove nekropole povezuje u odgovarajuće parove sa dosta visokim koeficijentom, s tim što je geo-

1* — l e g e n d a : RASK (Raška Gora), GACK (Desivoje-Gacko), PRAT (Pratrova glavica), PARL (Parlovi), BUSK (Buško blato-Kraljičin nasip), PVLV (Pavlovac), BILO (Bilo polje-Mašeta).

Tabela 1

Navedeni lobanjski indeksi izračunati su iz srednjih vrednosti.

Dendrogram 1: Poredak serija iz nekropola sa stećcima Jugoslavije

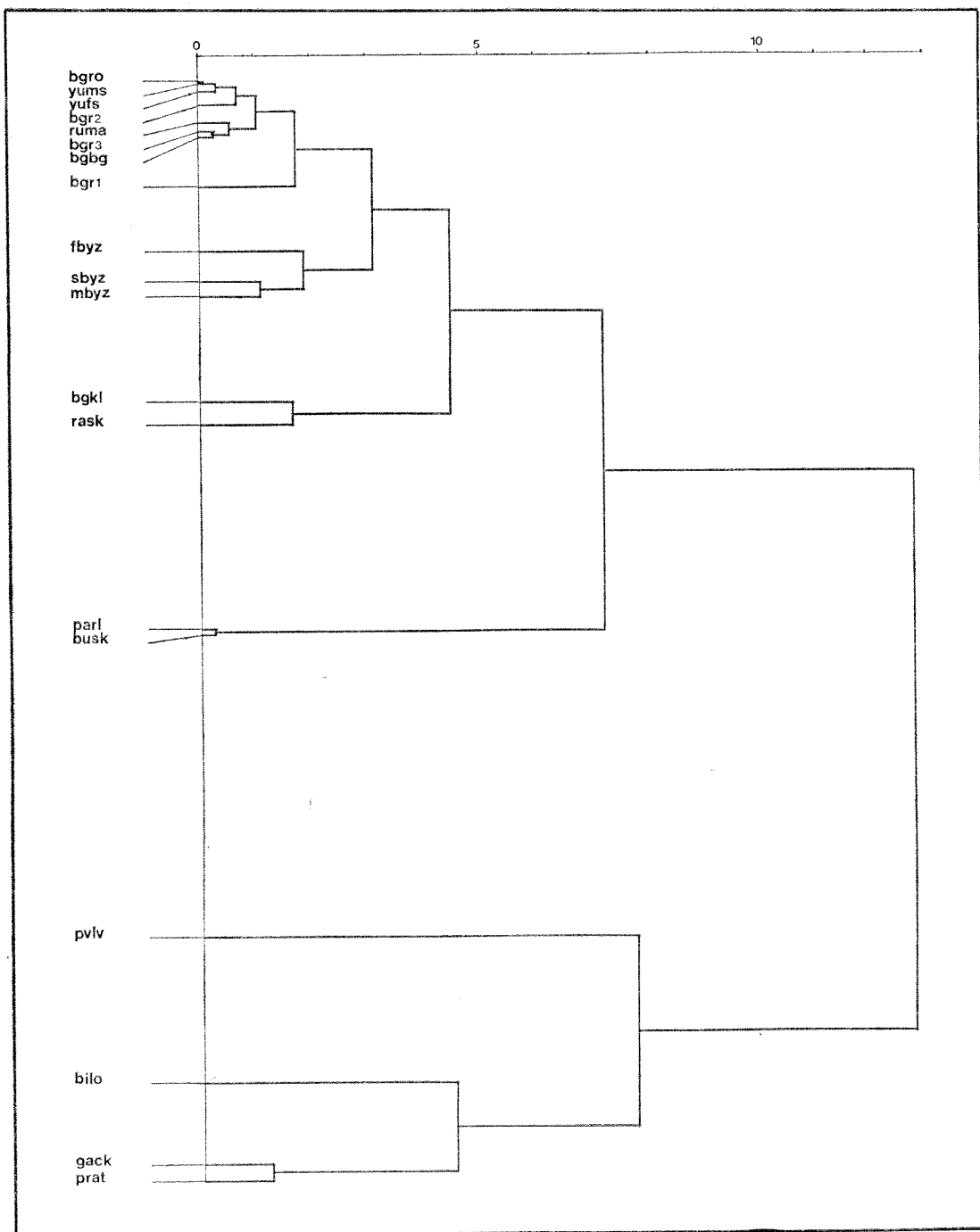
grafski kriterijum dobro zastupljen. Da bi se što potpunije ispitao odnos skeleta iz nekropola sa stećcima i ostalog stanovništva Balkanskog poluostrva, uzet je čitav spektar populacija istorijskog perioda. Prema raspoloživim podacima iz Banke osteometrijskih podataka Antropološkog instituta „J. Gutenberg” Univerziteta u Mainz (SRN), najvećim delom je obuhvaćeno stanovništvo istorijskih perioda sa teritorije Grčke, Bugarske, Rumunije i Jugoslavije (odgovarajuća literatura ne može biti navedena zbog obimnosti, nego je samo istaknuto odakle su preuzeti osteometrijski elementi). Rezultati na dendrogramu 2* sasvim jasno odvajaju nekropole sa stećcima od ostalih etničkih grupacija Balkana. Izuzetak čini nekropola Raška Gora kod Mostara, koja se našla u istom paru sa bugarskim starima populacijama. Ovaj podatak ne mora da zbunjuje, nego naprotiv, pokazuje da je stanovništvo starijih perioda u Bugarskoj već bilo zahvaćeno vrlo jakim faktorima brahikranizacije ili, drugim rečima, da je sastavljeno isključivo od autohtonog elementa, bez obzira na period u koji spada u hronološkom ili istorijskom smislu. Ovaj podatak još jednom ispoljava raznolikost društveno-istorijskih i bioantropoloških procesa, čija je jedina zajednička komponenta samo sinhrono vreme trajanja.

Posmatrajući i druge rezultate ovog istog dendrograma, na levoj strani i sa vrlo niskim koeficijentima grupisano je uglavnom srednjovekovno stanovništvo Jugoslavije, Bugarske i Rumunije. Poseban blok čini stanovništvo istorijskog perioda Grčke (FBYZ, SBYZ, MBYZ). Ostalih 6 nekropola sa stećcima (osim Raške Gore) našle su se izdvojene na desnoj polovini horizontalne ose dendrograma 2.

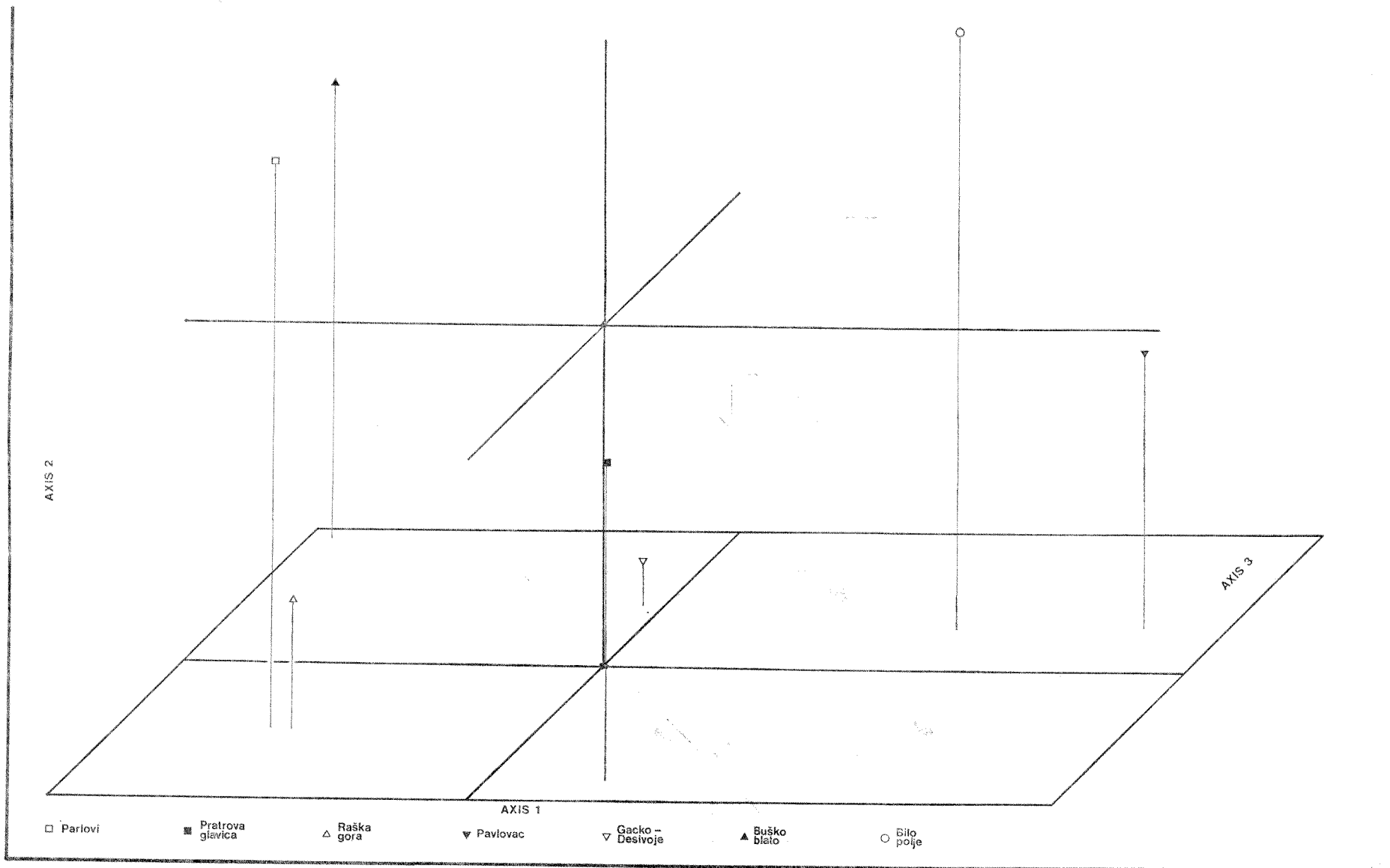
S ciljem da se potpunije ispita specifičnost strukture populacionih grupa iz nekropola sa stećcima, obavljena je još jedna analiza glavnih faktora, s tim što su za nju sve nekropole sa stećcima spojene u jednu srednju vrednost (tj. 12 primarnih lobanjskih mera prema tabeli 1 ovog priloga). Dobijeni dendrogram 3 (važe legende iz prethodna dva dendrograma) pokazuje da poredak ostalih srednjovekovnih serija ostaje većim delom nepromenjen, a „populacija stećaka” (sasvim uslovno rečeno) jasno se izdvaja na samom desnom kraju horizontalne ose.

Pored interpretiranih rezultata tzv. dvodimenzionalne biostatističke obrade, obavljeno je i nekoliko trodimenzionalnih analiza. Najpre je svih sedam nekropola sa stećcima postavljeno u tri ravni (sl. 1) da bi se i na ovaj način ispitao njihov međusobni odnos. Kao i na dendrogramu 1 ispoljila se jedna relativna heterogenost, koja se, između ostalog, može tumačiti i malim brojem serija sa velikog geografskog prostranstva. Potom je isti antropološki sadržaj, pripremljen kao za dendrogram 3, trodimenzionalno postavljen (sl. 2; videti tumač — znakova). Skeletna populacija formirana iz nekropola sa stećcima zauzima dosta izdvojeno mesto u desnoj polovini donje horizontalne ravni (između ose 2 i ose 3, uz centralnu osu 1). Ono što na dendrogramu 3 iz metodoloških razloga nije

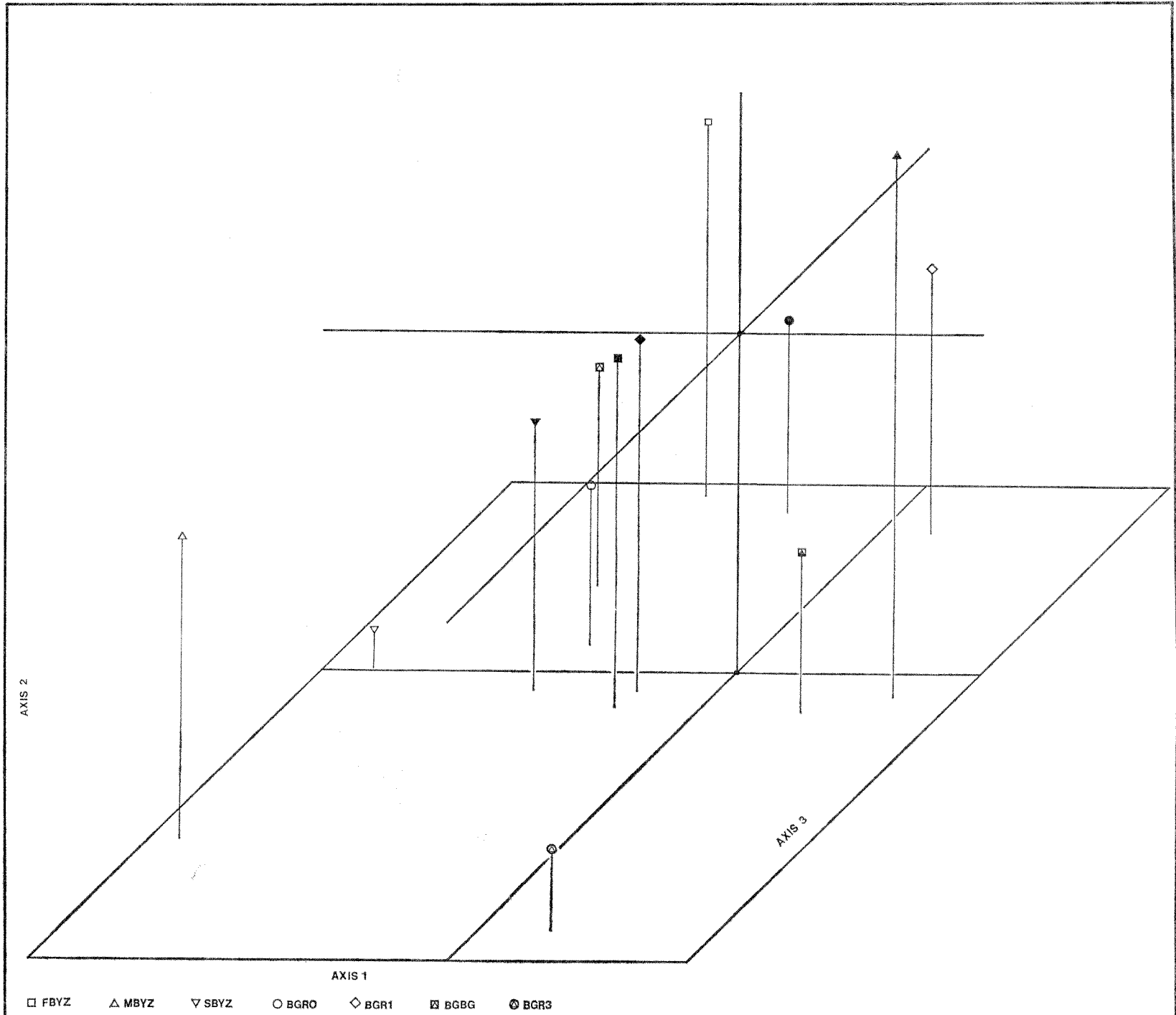
2* — legenda: FBYZ (Grčka-ranovizantijski period), MBYZ (srednjovizantijski period), SBYZ (kasnovizantijski period), BGRO (Bugarska-rimski period), BGKL (stara populacija), BGR₁, BGR₂ i BGR₃ (Bugradi, prema oblasti iz koje dolaze) BGBG (noviformirani Bugari), RUMA (Rumunija-srednjovekovni period), YUFS (Jugoslavija-rani Sloveni), YUMS (Jugoslavija-pozni Sloveni).

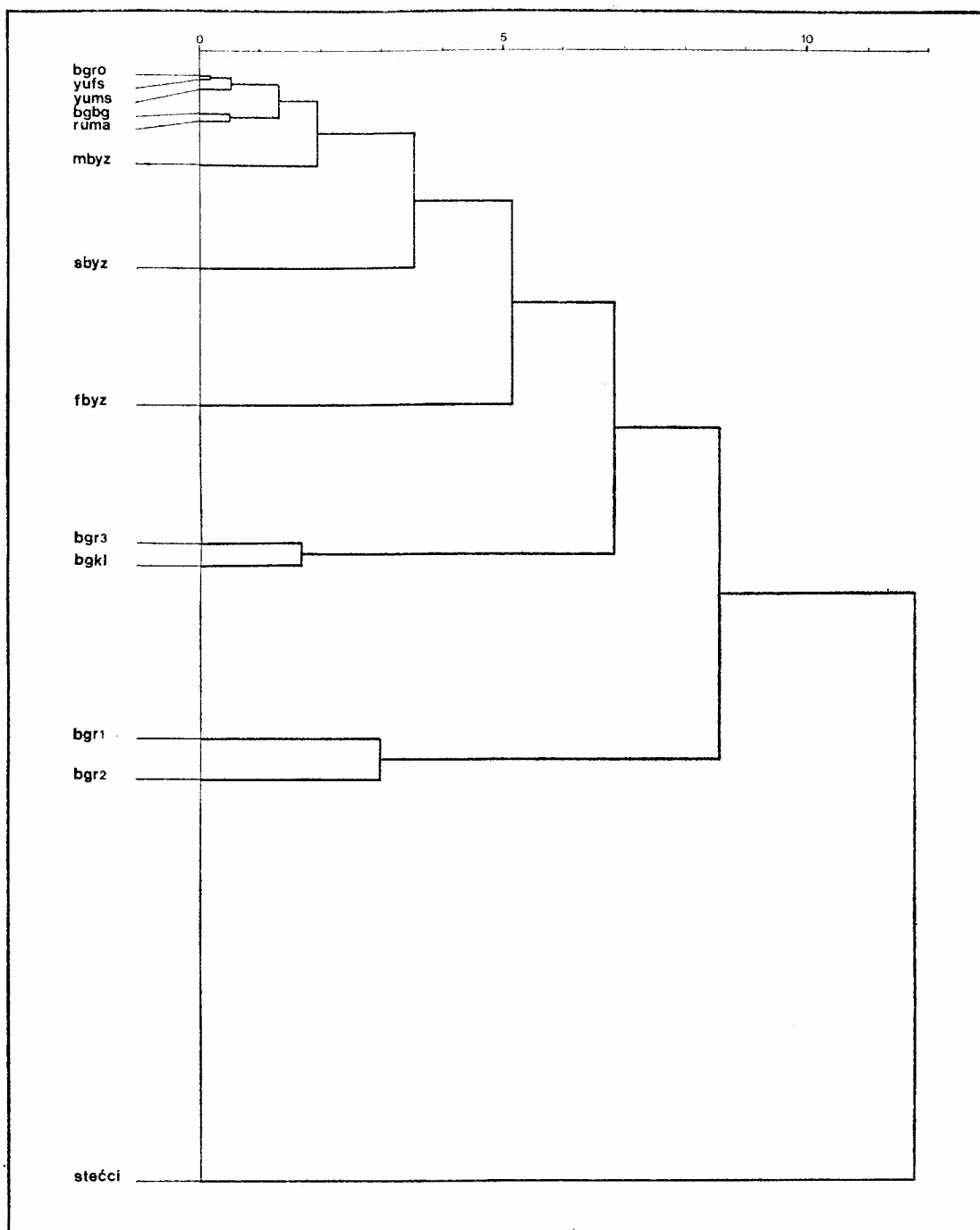

Dendrogram: 2: Poredak serija sa stećcima prema stanovništvu istorijskog perioda Grčke, Rumunije, Bugarske i Jugoslavije

Slika 1: Trodimenzionalni odnos skeletnih serija iz nekropola sa stećcima

Dendrogram 3: Odnos „populacije stećaka” i ostalog stanovništva istorijskog perioda Grčke, Bugarske, Rumunije i Jugoslavije

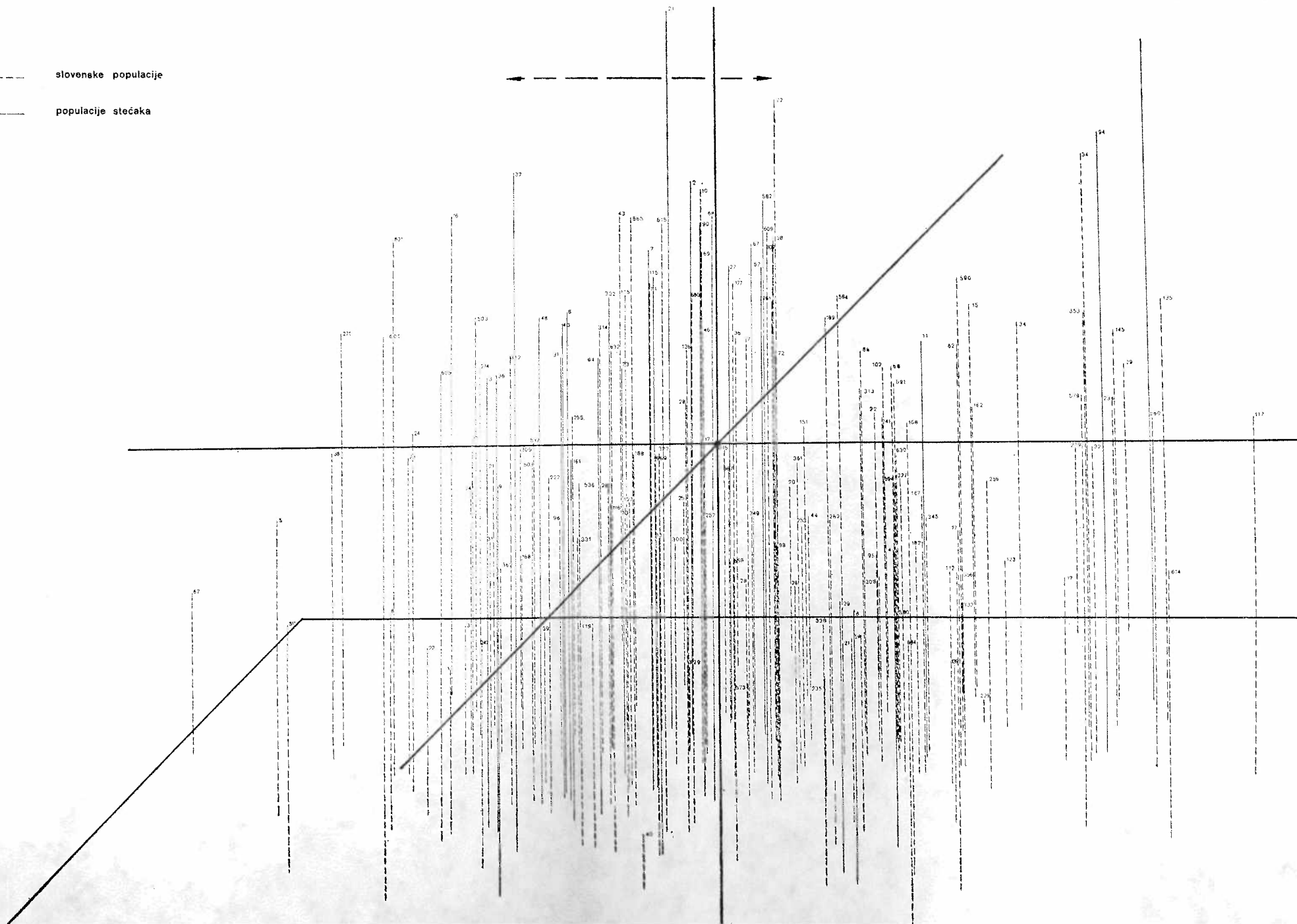
moglo biti sasvim jasno interpretirano — osim da su skeleti iz nekropola sa stećcima izdvojeni u posebnu grupu, — na sl. 2 u trodimenzionalnoj obradi se pokazalo da je populaciji iz nekropola sa stećcima najbliže srednjovekovno stanovništvo Rumunije, da su bugarske serije azijskog porekla sasvim dobro grupisane, kao i da veći deo grčkog srednjovekovnog stanovništva ima jedan broj zajedničkih komponenti itd., itd. S druge strane, pojavio se podatak po kojem starije i mlađe slovensko stanovništvo (granica hronološke podele je X—XI vek; antropološkim ostacima Slovena iz prvog talasa naseljavanja na današnjem stepenu istraženosti ne raspolažemo) nema dovoljan broj zajedničkih elemenata, tako da se u trodimenzionalnom sistemu našlo sasvim razdvojeno. Međutim, po ovakvoj kategorizaciji mlađe slovensko stanovništvo, a koje se i hronološki približava vremenu pokopavanja u nekropole sa stećcima, našlo se locirano u blizini populacije ispod stećaka. Razlog ovoj činjenici je, svakako, branhikranizacija, čiji faktori posebno forsirano deluju na ovom tlu tokom zadnjeg milenijuma (Mikić, 1982/a).

Da bi se najsavremenijom antropološkom metodologijom ispitao odnos populacije, tj. populacionih grupa sahranjenih u nekropole sa stećcima i slovenskih etničkih grupacija sa teritorije Jugoslavije (npr., Vinča—Belo Brdo, Čipuljić—Bugojno) datiranih u razdoblje XI/XII do kraja XIV veka, obavljena je još jedna trodimenzionalna analiza. Rezultate ove analize sadrži sl. 3. Na osnovu individualnih podataka i međusobnog odnosa nekoliko stotina u potpunosti očuvanih lobanja ove dve različite populacione grupe, dobijen je podatak koji skelete iz nekropola sa stećcima (Raška Gora, Pratrova glavica, Parlovi itd.) koncentriše u jedno usko polje (na sl. 3 označeno horizontalnom isprekidanom linijom sa strelicama), dok se slovensko stanovništvo zateklo u jednom daleko širem spektru, što svakako znači da raspolaže većom širinom varijacija tipova, tj. širim i raznorodnijim antropološkim sastavom.

ZAKLJUČAK

Cilj ovoga rada je bio da se izučavanje stećaka postavi na širu osnovu, ili — drugim rečima — da se izučavanje nekropola sa stećcima proširi i na antropološki aspekt. Kako se vidi u uvodnom delu, poslednji antropološki radovi o skeletima iz nekropola sa stećcima štampani su još krajem prošlog veka (F. v. Luschan, B. Peričić). Zatim gotovo čitavo jedno stoleće rad na antropološkom istraživanju karakteristika populacije koja je sahranjivana između XII/XIII i početka XVI veka u nekropole čije su kulturno-istorijsko obeležje stećci, nije nastavljen, nasuprot izučavanju samih stećaka na polju istorije, istorije umetnosti i arheologije. Tako iz ovih oblasti danas imamo velik broj radova i nekoliko značajnih monografija o stećcima (autor: Đ. Basler, A. Benac, Š. Bešlagić, N. Miletić, M. Wenzel). Prema sadašnjem stepenu antropološke istraženosti, koji se bazira na devet nekropola (Raška Gora, Pratrova glavica, Parlovi, Pavlovac, Desivoje—Gacko, Buško blato—Kraljičin nasip, Bilo polje—Mašeta, Mistehalj—Bileća i Grborezi—Livno, s tim što osteološki materijal sa

----- slovenske populacije
----- populacije stečaka

dve zadnje nekropole nije sačuvan za antropološku obradu) sa preko hiljadu skeletnih individua, mogući su i pojedini zaključci o specifičnostima ove srednjovekovne populacije karakteristične samo za teritoriju Jugoslavije.

Prvo, kako pokazuje tabela 1, radi se isključivo o brahikranim i hiperbrahikranim serijama oba pola (s izuzetkom ženskog pola na nekropoli Pratrova glavica, gde po srednjim vrednostima dominira visoki mezokran). Tumačenje ove pojave može da se veže za blizinu jadranske obale tj. zonu rasprostiranja starog mediteranskog tipa stanovništva i u srednjem veku.

Drugo, prema rezultatima dvodimenzionalne i trodimenzionalne biostatističke obrade koja je obavljena na Antropološkom institutu Univerziteta u Frankfurtu (SRN) ispoljio se specifičan karakter antropoloških serija iz nekropola sa stećcima (videti dendrogram 1 i sliku 1).

Treće, u poređenju sa ostalim srednjovekovnim stanovništvom susednih balkanskih zemalja — Grčke, Bugarske i Rumunije (potrebni elementi za izračunavanje preuzeti iz Banke osteometrijskih podataka Antropološkog instituta Univerziteta u Mainzu — SRN), — ispoljio se takođe specifičan karakter populacije iz nekropola sa stećcima (videti dendrograme 2 i 3 i slike 2 i 3). Konkretno, pokazalo se da je ovoj populaciji najbliže srednjovekovno stanovništvo Rumunije, da unutar širine antropoloških varijacija slovenskih grupacija sa teritorije Jugoslavije (npr., Vinča — Belo brdo, Čipuljić—Bugojno — XI/XII—XIV vek) skeleti iz nekropola sa stećcima zauzimaju jedno sasvim usko polje, najverovatnije zbog brahikranizacije, a što bi značilo da su autohtonog (antropološki neslovenskog), tj. pretežno vlašskog porekla itd.

I četvrto, u vezi sa ranije dobijenim podacima o antropogenetskim procesima u srednjem veku na teritoriji Jugoslavije (Mikić, 1982, 1984), na sadašnjem stepenu antropološke istraženosti smelo bi se tvrditi da se populacione grupe identifikovane na skeletnom materijalu iz nekropola sa stećcima ne samo uklapaju, pre svega u proces brahikranizacije, nego da ulaze u sastav njegovog jezgra, s obzirom na geografsku raspostranjenost nekropola i njihovu hronološku pripadnost.

RESUME

CONTRIBUTION A LA STRUCTURE ANTHROPOLOGIQUE DES SQUELETTES PROVENANT DES NECROPOLES AVEC LES STELES FUNERAIRES — STEĆCI EN YUGOSLAVIE

Le but de cette contribution est d'élargir les études concernant les stèles funéraires-stećci ou, autrement dit, d'élargir les études des nécropoles avec stećci du point de vue de l'anthropologie. Comme on le voit dans l'introduction, les dernières contributions concernant les squelettes des nécropoles avec stećci ont été publiées à la fin du dernier siècle (F. v. Luschan, B. Perišić). Durant presque tout un siècle

on n'a pas continué le travail sur les études anthropologiques concernant les caractéristiques de la population entre le XIIème/XIIIème et le début du XIVème siècle, enterrée dans les nécropoles, dont les caractéristiques culturo-historiques sont stećci, au contraire aux études concernant l'histoire, l'histoire des arts et l'archéologie, tout cela se rapportant aux stećci. Ainsi, il existe aujourd'hui un grand nombre des travaux et quelques monographies importantes dans ce domaine (auteurs: Đ. Basler, A. Benac, Š. Bešliagić, N. Miletić, M. Wenzel). Sur la base de l'état actuel des recherches anthropologiques, basées sur neuf nécropoles (Raška gora, Pratrova glavica, Parlovi, Pavlovac, Desivoje—Gacko, Buško blato—Kraljičin nasip, Bilo polje—Mašeta, Mistehalj—Bileća et Grborezi—Livno, avec la remarque que les restes ostéologiques de deux dernières nécropoles ne sont pas conservés pour les études anthropologiques) avec plus de mille individus squelettiques, on peut faire quelques conclusions concernant les spécificités de cette population médiévale, caractéristique seulement pour le territoire de la Yougoslavie.

Primo, comme on le voit sur la table I, il y s'agit exclusivement des séries brachycrâniennes et hyperbrachycrâniennes de deux genres à l'exception du genre féminin sur la nécropole Pratrova glavica où domine, d'après les valeurs moyennes, le haut mésocrâne). L'interprétation de ce phénomène peut être liée à la proximité de la côte adriatique, c'est-à-dire à la zone de l'extension de l'ancien type méditerranéen aussi au Moyen âge.

Secondo. Sur la base des recherches biostatistiques de deux ou de trois dimensions, faites à l'Institut anthropologique de l'Université à Frankfurt (BRD) on a pu constater le caractère spécifique des séries anthropologiques provenant des nécropoles avec stećci (v. dendrogramme I et fig. 1).

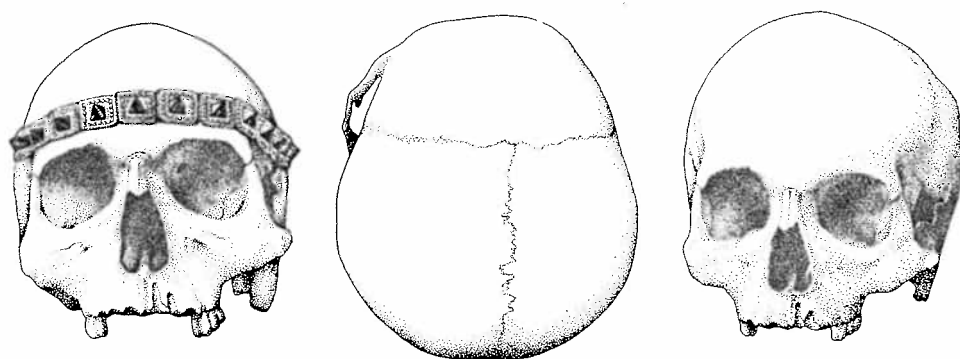
Tertio. Par rapport aux autres populations médiévales des pays balkaniques voisins — Grèce, Bulgarie et Roumanie (les éléments nécessaires pour la calculation repris de la Banque des données ostéométriques de l'Institut anthropologique de l'Université à Mainz/BRD) — un caractère spécifique de la population dans les nécropoles avec stećci a été manifesté ici. Concrètement, il s'est montré que la population médiévale de la Roumanie est la plus proche à cette population et qu'à l'intérieur de largeur des variations anthropologiques des groupes slaves du territoire de la Yougoslavie (par ex. Vinča—Belo Brdo, Čipuljić—Bugojno — XI/XII—XIVème siècle) les squelettes des nécropoles avec stećci occupent une place tout à fait resserrée, probablement à cause de la brachycrânisation, ce que signifierait qu'ils sont d'origine autochtone (anthropologiquement non slave), c'est-à-dire d'origine surtout valaque etc.

Et quatro, par rapport aux données obtenues auparavant, concernant les processus anthropogénétiques au Moyen âge sur le territoire de la Yougoslavie (Mikić 1982, 1984), lors de l'état actuel des recherches anthropologiques, on peut constater que les groupes de populations identifiés sur les matériaux squelettiques provenant des nécropoles avec stećci ne s'insèrent pas seulement, avant tout dans le processus de brachycrânisation, mais qu'ils pénètrent dans la structure de son noyau, par rapport à l'extension géographique des nécropoles et de leur appartenance chronologique.

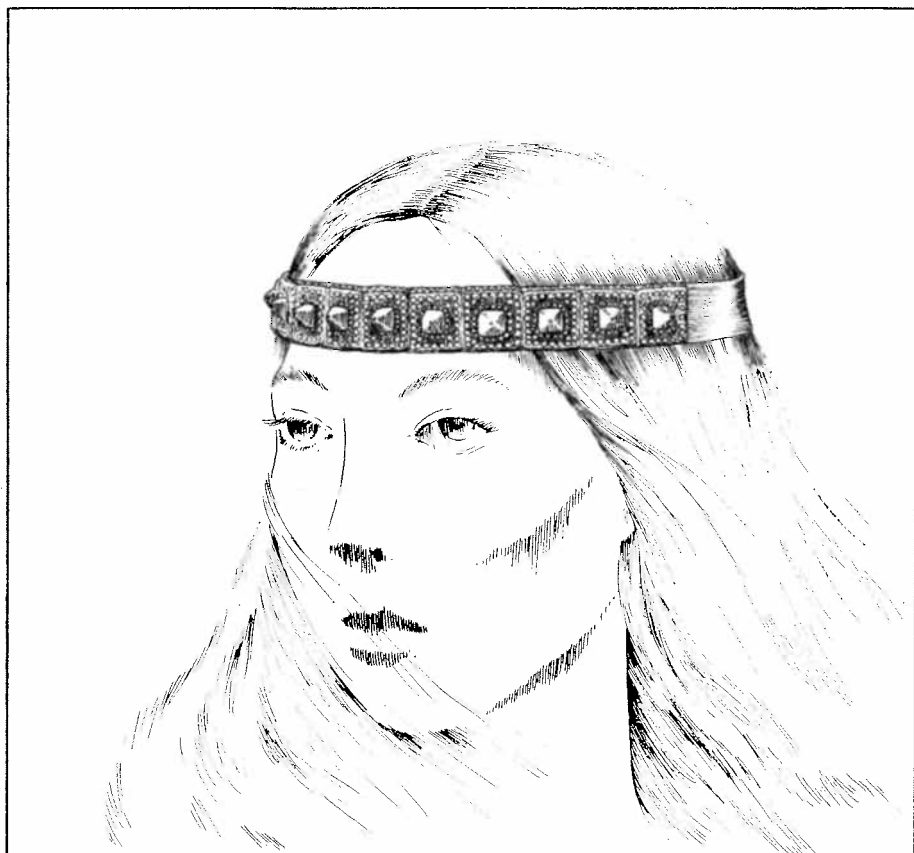
L I T E R A T U R A

- Anđelić, P. (1966): *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Doba srednjovekovne bosanske države, Kulturno nasljeđe*, Sarajevo.
- Benac, A. (1982): *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka, Makedonska akademija na naukite i umetnostite*, Skoplje.
- Bešliagić, Š.—Đ. Basler, (1964): *Grborezi-srednjovekovna nekropola*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.
- Bešliagić, Š. (1971): *Stećci — kataloško-topografski pregled*, Kulturno nasljeđe. Sarajevo.

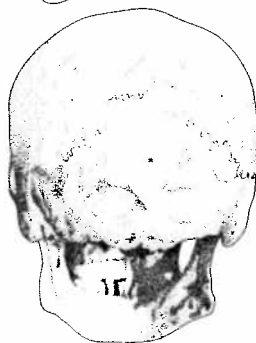
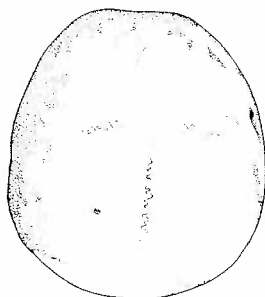
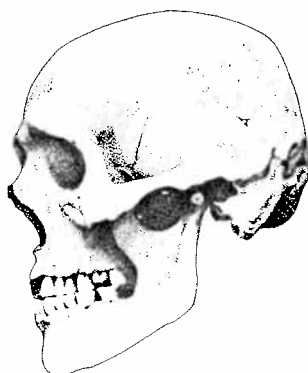
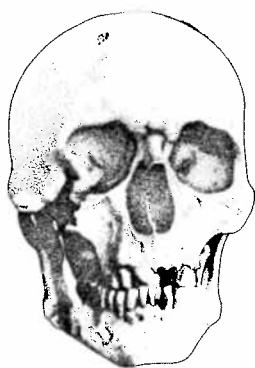
- Edynak, G. J. (1974): *Demographic Change and population Continuity in Central Jugoslavia from prehistoric through medieval Times*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts.
- Luschan, F. v. (1879): *Altbosnische Gräber*, Deutsche Zeitung, № 2766.
- Mikić, Ž. (1978): *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora-Stećci kod Mostara*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, XVII/15, Sarajevo.
- Mikić, Ž. (1982): *Dinaridi srednjovekovne nekropole Pavlovac kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, N. S. 37/1982, Sarajevo.
- Mikić, Ž. (1982a): *Über Anthropologie der historischen Perioden auf dem Boden Jugoslawiens*, Collegium Anthropologicum, 6/2, Zagreb.
- Mikić, Ž. (1983): *Ričice-nekropole stećaka*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture — Split, Split.
- Mikić, Ž. (1984): *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, XXII/20, Sarajevo.
- Miletić, N. (1982): *Izveštaj o iskopavanjima srednjovekovnih nekropola u Buškom blatu*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH — Arheologija, N. S. 37/1982, Sarajevo.
- Mutapčić, S. (1982): *Pavlovac (nekropola stećaka)*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH — Arheologija, N. S. 37/1982, Sarajevo.
- Peričić, B. (1896): *Podatci za kranilogiju grobova pod stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, God. II, br. 1—2, Knin (Zagreb).
- Rački F. (1869): *Prilozi za povjest bosanskih patarena*, Starine I, Zagreb.
- Žeravica, L. (1982): *Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH — Arheologija, N. S. 37/1982. Sarajevo.

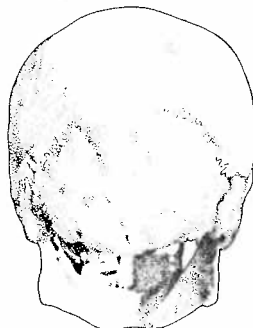
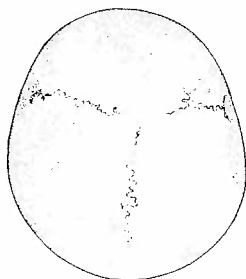
Slika 1/a — Antropološke projekcije lobanje sa dijademom (B. Peričić, 1896)

Slika 1/b — Grafička rekonstrukcija iste lobanje (Čerkez—Mikić, 1984)

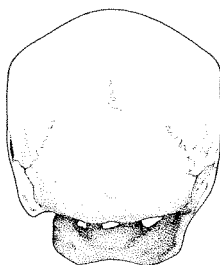
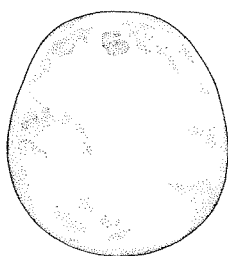
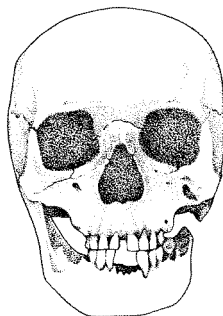
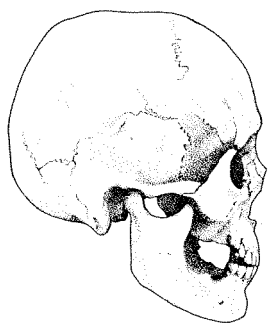
Lobanja 9

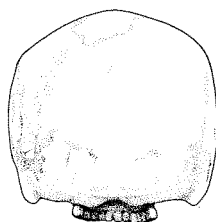
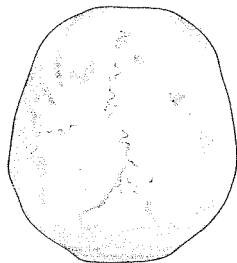
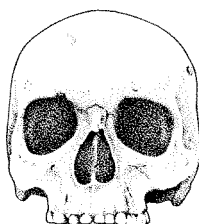
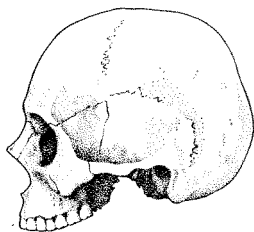
Lobanja 105

PAVLOVAC

T. III

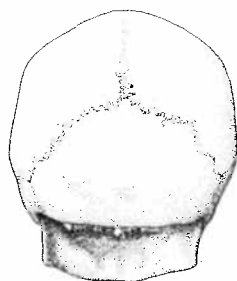
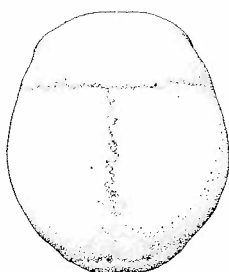
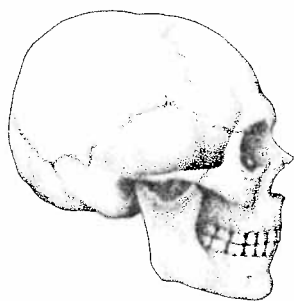
Lobanja 5

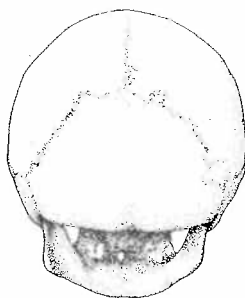
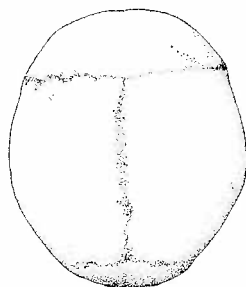
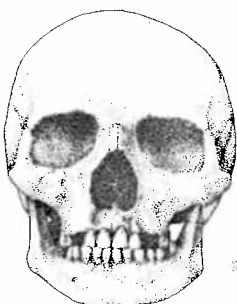
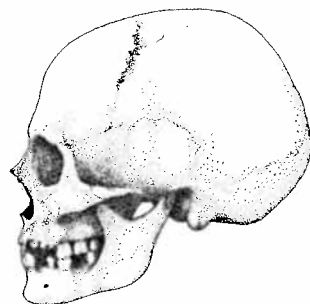
Lobanja 6

PARLOVI

T. IV

Lobanja 19/IV

Lobanja 19/I

GRAMATIČKA KATEGORIJA PRIJEDLOGA U ROMSKOM JEZIKU

Šta su prijedlozi? Prijedlozi su riječi koje označavaju razne međuodnose u kojima stoje vrijeme, prostor, način, uzrok i dr. prema živim bićima, stvarima, radnjama i dr. Svoje ime prijedlozi zahvaljuju formalnoj okolnosti što mahom stoje ispred riječi koje prate. Npr.: *O Țom bešel angla pi cahra.* (Rom sjedi ispred svoje čerge.) Ali subjekat Rom, koji je vezan za predikat „sjedi”, može da stupi u različite odnose sa imenicom čerga (*e cahra*). *O Țom bešel ande pi cahra.* (Rom sjedi u svojoj čergi.) *O Țom bešel tala pi cahra!* (Rom sjedi ispod čerge svoje.) *O Țom bešel pala pi cahra.* (Rom sjedi iza svoje čerge.) *O Țom bešel paša pi cahra.* (Rom sjedi kod svoje čerge.) Dakle, prijedlozi *angla*, *ande*, *tala*, *pala* i *paša* označavaju odnose u kojima se nalazi Rom prema imenici čerga koju on prati.

Porijeklo prijedloga. Gramatičari smatraju da najstariji prijedlozi vode porijeklo od mjesnih priloga. Oni su prvobitno u obliku atributa stajali za bliže obilježavanje uz čiste padeže koje glagoli zahtijevaju. Te lokalne prijedloge privukli su u toku vremena jednim dijelom čisti padeži, a drugim glagoli. U prvom slučaju oni su postali prijedlozi koji imenicama koje ih prate nameću padeže. U drugom slučaju razvile su se čestice koje su danas srasle s glagolima. Npr.: *Amen xuklam prdal e bar.* (Mi smo preskočili ogradu). U zapadnogurbetskom, međutim, nemoguće je opisivati na taj način, jer glagolskih predmeta, začudo, nema, što je očigledno veliki nedostatak, jer može da dovede do nesporazuma. Npr.: *Amen crdijam e kaš andar o voš.* Ta rečenica ima dva značenja, i to: Mi smo vukli drva iz šume, — i Mi smo izvukli drva iz šume. Značenja su, dakle, različita. O glagolskim prefiksima koji nijansiraju značenja njihovog matičnog glagola govoriću opširno u zasebnoj studiji. Zasada ću ovdje dati samo nekoliko napomena. U zapadnogurbetskom poznat mi je samo jedan slučaj gdje se prvobitni prijedlog povezao sa glagolom u jednu riječ, jer je tako izgubio oblik i svojstvo prijedloga, postao glagolski predmetak. To je glagol *doažucarav* (dočekam) od *ažucarav* (čekam). Npr.:

Amen kam-doažućarah e forehće majbaredereh so šaj majlačheh. (Mi ćemo dočekati predsjednika opštine što možemo bolje.) Ostali Gurbeti počesto se služe proverbima, a u drugim govorima Romi ih redovno upotrebljavaju, Arlije više, a vlaški Romi manje. Arlije borave već dugo vremena među nama, pa su primili neke naše jezičke osobine. Tamari (Gurbeti) kažu: *Naš kaj o ruv šaj dolel tu thaj xal tu!* (Bježi, jer te kurjak može dohvatiti i pojesti!) Gopti, porijeklom turski Romi, naseljeni na sjeverozapadu naše zemlje, služe se glagolskim predmecima svakom prilikom, kao i mi. Npr.: *So otčindal?* (Šta si odsjekao?) *Prekerđum la har-maja.* (Prokleo sam je.) *Prešiljaljoveha* (nazepšćeš); *pričhividlja* (prebacio je); *nakedava* (nabraću) itd.

Spisak prostih prijedloga. U gurbetskom ima šesnaest prostih prijedloga, koji su, uostalom, osim rumunskog prijedloga *de*, opšteromskog porijekla. To su *ande* (u), *andar* (iz), *angla* (pred), *bi* (bez), *de* (od), *dži* (do), *ka* (k), *karing* (prema), *katar* (od), *maškar* (među), *pa* (s, odozgo, nadolje), *pala* (za), *paša* (kod), *pe* (na), *tala* (pod) *trujal* (oko). Ovi prijedlozi imaju po više oblika i po više značenja. To ćemo podrobno navesti povodom obrade svakog pojedinog slučaja.

Među nabrojanim prijedlozima nalazimo dva složena, koji su očigledno ablativne izvedenice: *ander* (iz), od *ande* (u), i *katar* (od), *ka* (k). Izvedenice nose, kako vidimo, suprotna značenja od prijedloga od kojih su potekle. Prijedlog *maškar* (među) vodi porijeklo, po svoj prilici, od imenice *maškar* (sredina), koja, doduše, sama vjerovatno nema nikakve veze sa ablativom.

Kao što naši, tako se i gurbetski prosti prijedlozi većinom završavaju na vokale. Od njih jedanaest dva izlaze na *-i*, tri na *-e*, a šest na *-a*. Od pet prijedloga koji se završavaju na konsonant tri imaju završetke izumrlag ablativa: *and-ar*, *kat-ar*, *truj-al*. Za riječ *maškar* (među, sredina) rekli smo da ne znamo odakle vuče korijen, mada podsjeća na indoevropske korijene, *med*, *mid*. Na kraju, konsonantom se završavaju i prijedlozi: *kolerigatar* i *karing*.

Iz spiska prijedloga se vidi da među njima ima šest jednosložnih, dok ih je devet dvo- i višesložnih. U gurbetskom postoji, međutim, i izvjestan broj složenih prijedloških tvorevina, koje su većinom slijepo kovane prema odgovarajućim srpskohrvatskim izrazima. To su *andexoli* (uprkos), *andoanav* (uime), *andothan* (umjesto), *andomaškar* (usred), *kolerigatar* (onkraj), *majanglal* (prije) i *majsig* (prije). Od njih su sedam složeni od prijedloga i imenica, a jedan od prijedloga i priloga, a to je *majanglal* (prije). Zatim, ima jedna složenica od pokazne zamjenice koja je s imenicom obrazovala ablativnu konstrukciju: *kolerigatar* (onkraj) bukvalno: s one strane. S obzirom na njen sastav, tu bi riječ možda trebalo pisati rastavljeno: *kole rihatar*. A tu je, naposljetku, i prepozicionalna lokucija *džikaj*, koja stoji pretežno u službi veznika (dok). Spomenuo bih još i rječcu *koringate* (prema, u pravcu), koja se rjeđe uzima kao prijedlog. Ona je potekla od priloga *karing*, koji znači ovamo ili ovuda, a predstavlja stegnuti oblik izraza *kaja rig*, bukvalno: ova strana. Uporedimo engl. *this way*, ovuda, bukv. ovaj put. Da je posrijedi složenica *rig* (strana) proizlazi i iz činjenice da se oblik *karing*, za koji se vidi da je

potekao od izraza *kaja rig*, javlja i u ablativu: *karingate* ili *karinga*, pa čak i u deminutivnom ruhu *karingorate* (ovamokarce), što sve odgovara promjeni imenice *rig* u ablativu: *rigate* (u stranu) i njenom deminutivnom aspektu: *rigorate* (u „stranicu”). Dodajmo da partikula *karing* pored priloga mjesta i prijedloga, rijetko igra ulogu i upitnog priloga: kuda?

U svojim sintaktičkim funkcijama prijedlozi uživaju podršku od strane nekih priloga mjesta koji su potekli pravo od njih. Ti prilozima odmjenuju svoje matične prijedloge i tako doprinose bogaćenju stila novim oblicima i novim značenjima. Oni se bez izuzetaka javljaju u ablativnom obliku. Pored toga što su zauzeti u svojoj užoj, priloškoj službi, oni pomažu svojim odgovarajućim prijedlozima. Pri tom ti prilozima kao samostalne partikule unose emfatične nijanse u značenja prijedloga, koji kao što znamo, imaju toliko snage da mogu da određuju padeže imenicama i pridjevima i tako izazivaju promjene kod njih. Tako, recimo, rječica *anglal* kad se nađe u prijedloškoj službi dobije značenje ispred, dok odnosni prijedlog *angla* znači pred (ili prije). Prilog *palal* je po značenju isto što i njegov matični prijedlog *pala*. Prilog *maškaral* (sredinom, bukvalno: od sredine) izveden je od prijedloga *maškar* (među). Prilog *tetal* znači ispod, dok je respektivni prijedlog *tela* (ili *tala*) isto što i naše pod. Prilogu *upral* (iznad) odgovara vrlo rijetki arlijski prijedlog *upar*, koji još sasvim sporadično životari, i to sa značenjem na. Mjesni prilog *pašal* (izbliza) po obliku je ablativ rječce *paša* (kod). Jedno posebno mjesto zauzima rječica *trujal* (utral), koja je u isti mah pravi prijedlog i pravi prilog. U stvari, ta čestica je po svom obliku ablativnog tipa prilog. Respektivni matični prijedlog *utar* je takođe izumro, jer se još vrlo rijetko ponegdje javlja. Isti je slučaj sa rječcom *prdal* (preko, prije), samo što o matičnom prijedlogu gotovo nema više ni traga. Na prijedlošku funkciju priloga vraćamo se kasnije još jednom kada svoja razmatranja budemo propratili većim izborom primjera.

Slivanje sa članom. Kad se prijedlozi *ande* i *pe* zadese pred određenim članom za muški rod koji glasi o, onda se njihov završni vokal -e pretvara u -o. Tako se *ande o* stegne u *ando*, a *pe o* u *po*. Mjesto *ande o šoro*, kaže se *ando šoro* (u glavi), a mjesto *ande o baro šoro*, dobijamo *ando baro šoro* (u velikoj glavi) itd. Pred oblikom određenog člana *e*, koji važi za ženski rod i za množinu oba roda, prijedlozi *ande* i *pe* ne mijenjaju svoje završno -e. Npr.: *ande len* (u rijeci), *ande leja* (u rijekama), *pe len* (na rijeci), *pe leja* (na rijekama). U vlaško-romskim dijalektima i u većini gurbetskih dijalekata, koji su, u stvari samo ogranak vlaškoromskog, nailazimo na jednu interesantnu glasovnu pojavu. Prijedlozi koji se završavaju na vokal -a, a to su *angla*, *ka*, *paša* i *tala* (*tela*), kao i apokopirani oblici prijedloga *andar* i *katar*, tj. *anda* i *kata*, slivaju se sa određenim članom muškog roda *o* na taj način što se taj vokal pretvara u konsonant -v. Uporedo s time i oblik određenog člana -e prelazi u sličnoj prilici u konsonant -j. Konkretno, izraz *anda o del* postaje *andav del* (iz neba), *andaj phuv* (iz zemlje) postalo je od *anda e phuv*. Tako i *anda phujva* (iz zemalja) mjesto *anda e phujva*. Dosljedno tome pravilu, prijedlog *angla* daje oblike *anglav* i *anglaj*, *kata* daje *kata*v i *kataj*, *pa* daje *pav* i *paj*, *pala* daje *palav* i *pala*j, *paša* daje *pašav* i *pašaj*, a *tala* daje

talav i *talaj*. Malo kasnije ćemo se ponovo vratiti na ovu tematiku, pa ćemo ilustracije radi pružiti i veći broj primjera.

N a g l a s a k. Dvosložni gurbetski prijedlozi koji se završavaju na vokal imaju naglasak na prvom slogu. Njih je svega pet na broju, i to: *anda*, *angla*, *pala*, *paša* i *tala* (*tela*). Dvosložni prijedlozi koji izlaze na konsonant imaju naglasak na drugom slogu: *andär*, *katär*, *karing* i *maškär*. Isti je slučaj i sa složenim prijedlogom *majsig*. Kod višesložnih prijedloga prva dva sloga ostaju nenaglašena, a naglasak pogađa treći ili četvrti slog, osim prijedloga *kolérigatar*, koji nosi naglasak na svom drugom slogu. Na trećem su naglašeni *andothán*, *majanglál* i *pomaškär*, a na četvrtom nose naglasak *andexolí*, *andoanáv* i *andomaškär*.

Sjetimo se sada jedne grupe mjesnih priloga, koji, u stvari, predstavljaju ablativne oblike jedne vrste riječi koje su danas nepromjenljive. Radi se o prijedlozima za koje prilozi vrše pomoćnu službu, odnosno koji ih zamjenjuju. Tako, npr.: *palal o kaš* (pozadi drveta), umjesto *pala o kaš* (iza drveta). Prevod pozadi može da zadovolji obje sintagme. Napomenimo da se prijedlog *pala* po svom obliku odnosi prema prilogu *palal* kao nominativ prema ablativu. Ti prilozi odreda nose naglasak na posljednjem slogu. Putem ablativa je obrazovan veći broj priloga, ali se samo osam sljedećih mjesnih priloga pomiješalo s prijedlozima: *an-glal*, *mamujal*, *maškaral*, *pala*, *paša*, *telal*, *trujal*, *upral*. (Mnogo ću se iscrpnije osvrnuti na priloge u posebnoj većoj studiji.) Podvucimo ovdje ponovo da su prijedlozi *andar* i *katar* stari oblici (ablativni) rječca *ande* i *kaj*, koje su danas prijedlozi kao *andar* i *katar*, samo sa suprotnim značenjima.

Prijedlozi u arlijskom i burgijaškom. Sada ćemo se ovdje samo površno dotaći prijedloga u nevlaškoromskim dijalektima, jer su oni van užeg kruga našeg interesovanja: *aso* (arlijski), *asko* (madžirski), *aše* (goptski). Taj prijedlog odgovara gurbetskom *ka*, sa značenjem kod, ka, k, za. Vjerovatno pod utjecajem paleobalkanskog jezičkog supstrata, ta rječca služi za obrazovanje prepozicionalnog dativa. Npr.: *Jek asvin peli aso raklo ki čam*. (Jedna suza je pala mladiću na obraz.) Gurbeti bi tu upotrijebili tzv. „čisti” dativ: *Jekh asvin peli e raklehče pe čam*. Slično nekim ranijim slučajevima u gurbetskom, ovdje takođe možemo konstatovati izvjesne, iako ograničene, prisnije odnose između prijedloga i priloga. Prostom madžirskom prijedlogu *asko* odgovara prijedlog ablativnog porijekla *askal* (u burgijaškom: *ačal*), sa značenjem za i zbog. N. B. Madžirski se zove govor Madžira. To je tzv. kabaturski oblik turskog književnog arabizma *muhadžir*, što će reći izbjeglica, emigrant. Kad se, naime Srbija oslobodila, oni su se prije sto i više godina zajedno s Turcima iselili ili prebjegli na Kosmet i u Makedoniju. — Još jedan primjer: *Pučena o pralja aso penja*. (Braća su pitala za sestre.) Gurbetski bi se reklo: *Phučen e phrala pala e pheja*. — Prijedlog *kar*, *karg-*, *koro* odgovara po smislu gurbetskom i našem *ka*. Po obliku on podsjeća na gurbetske prijedloge *ka* i *karing* (prema). Radi se, dakle, vjerovatno o skraćenom obliku nekog dužeg prijedloga, kao što je *karing*. Primjeri: *Ka-čingadav les kar mande*. (Zvaću ga k sebi.) Gurb.: *Ka-akharav leh mande*. Glagol *čingadav* (zovem) pokazuje neke nijanse u obliku i značenju u drugim dijalektima. Tako on znači još i bućim i tužim. *Aračhas les kar peste*. (Čuvao ga je kod sebe.)

Gurb.: *Arakhelah leh pehte*. Dakle, spram arlijskog prepozicionalnog (pa-leobalk.) kazuza, u gurb. stoji čisti padež. *O manuš pašol kor oleste*. (Čovjek se približava k njemu.) Gurb.: *O manuš pašol lehte*. *Džan kargi xanjik!* (Idite prema izvoru!) Gurg.: *Džan karing e xajing!* — *Kotr* (od) odgovora gurb. *katar* (od). Npr.: *O pijel kotar soduj češmave* (Pije s obje česme.) Gurb.: *Pijel katar liduj češmave*. *Lakere bal uščine kotri xolji*. (Njene kose digle se od ljutine.) Gurb.: *Laće bal uštile katar e xoli*. — *Mamuj* znači naspram, nasuprot, lice u lice. To je najvjerojatnije stegnuti oblik lokucije *muj an muj*, što znači usta u usta, obraz u obraz, a ovdje ima značenje lice u lice. Slično je građen i naš galicizam vizavi, od vis-à-vis. *Ov bešel mamuj mande*. (On sjedi prema meni.) Gurbeti bi rekli: *Vov bešel moha karing mande*. (Spomenimo i ablativ: *mamuja*). — *Tar* (*tor*) je prijedlog sa značenjem od. On je po postanku identičan, a po značenju srodan sa samostalnom postpozitivnom partikulom *tar*, koja prati glagole. Ona, istina, nije u stanju da utiče na oblik glagola, tj. da ga flektira, jer nije uže vezana za njega, ali ipak uspijeva da mu značenje modifikuje i nijansira. Tako onda postverbijalna čestica *tar* daje glagolu inhoativni značaj, koji se postepeno razvio iz ablativnog. Isto tako, ona svojim prisustvom pokazuje da je dotična glagolska radnja trenutnog karaktera. Npr.: *xutav-tar* znači odskočim, tj. otpočetnom radnju skakanja. Međutim, taj izraz ima i značenje: skoknem, podskočim, itd. Što se tiče prijedloga *tar* (*tor*), on je istovetan opštem ablativnom nastavku za singular: *-tar*. Ponovimo, on je istog značenja kao i prijedlog *katar*, koji je jednak ablativnom obliku prostog prijedloga *kar*. U toj složenici prva komponenta, *ka-* simboliše približavanje, a druga komponenta, *-tar* daje nam na znanje da je zbor o udaljavanju. U grubom bukvalnom prevodu riječ *katar* znači ka-od. U tom prijedlogu prvi dio, *ka-*, potpuno je izgubio utjecaj, jer ga je nadjačao drugi dio, *-tar*, koji je naglašen stigao da nametne i svoje značenje cijeloj složenici. *Katar* je, dakle, po značenju, isto što i *tar*. — *Upar*. Ovaj romski prijedlog nije do danas izmijenio svoj drevni oblik, jer i u današnjem jeziku hindi on ima isti oblik *upar*, s istim značenjem, na. Njegovo indoevropsko porijeklo je vrlo upadljivo. Uporedimo samo engl. *upper* (gornji) od *up* (gore), grčki *hyper*, lat. *super*, itd. Prilog *upral* (iznad), kojim se i Gurbeti redovno služe, a koji obavlja i prijedloške dužnosti, predstavlja, čuli smo već, ablativni oblik prepozicije *upar*. — *Vaše, vaš, vašo, bašo, baš*, (za, zbog). Ponegdje se ovaj prijedlog alternativno upotrebljava mjesto bliskog *aso* (*aše*), s kojim je možda i istog porijekla. Uporedimo i hindu prijedlog *waste*, koji mu odgovara po obliku i po značenju. *Phučla les bašo* (ili: *asko*) *tuke*. (Pitao ga je za tebe.) Ova rečenica ima na narječju giljanskih konopljara potvrdu zapažanja da turski i grčki Romi umjesto prepozicionala (npr. *tute*) potegnu ponekad i dativ (npr. *tuke*). *Baš late ka-merav*. (Za nju ću umrijeti.) Ovdje je redovan prepozicional. *Oleskiri jakh ačhili bašo tahtaj*. (Njegovo oko je ostalo kod čaše, tj. zagledao se u čašu.) *Alo vašo habe i vašo gudli*. (Došao je na jelo i po kafu.) To je je goptski. Vidimo da se prijedlog *vašo* (*bašo*) može različito prevoditi sa prijedlozima na, kod, po, itd., što je samo pitanje stilizacije rečenice. Jedna opšta napomena: kad stoje pred imenicama i pridjevima, prijedlozi u turskim i grčkim romskim narječjima po pravilu ne izazivaju nikakve padežne promjene. Drugim riječima, oni

se slažu sa nominativom, što vjerovatno ima da se zahvali poleosupstratu. Međutim, isti ti prijedlozi kad stanu pred zamjenicu prebace je u prepozicional, u klasični romski prijedloški padež. Ovakav poseban režim takođe je ostatak paleosupstrata, kao što je u ovakvom slučaju i u bugarskom i dr.

Prijedlozi-pozajmljenice. Broj prijedloga koji su od starine romski srazmjerno je vrlo neznatan. On je nedovoljan i za potrebe jednog tako zaostalog i primitivnog naroda kao što je romski. Srećom, u datom slučaju naši Romi bez oklijevanja posežu i za prijedlozima pozajmljenim iz drugih jezika. Međutim, među takvim ima najviše slavizama, većinom srpskohrvatskih prijedloga. U romskom postoji jedno praktično pravilo koje odiše demokratičnošću i tpeeljivošću. To je inače u oštroj opreci sa manje ili više pritajenom isključivošću Roma u nekim sferama svakidašnjeg života. Dakle, ono napisano (a Romi u ogromnoj većini nisu pismeni, nego usmeni) glasi: U nedostatku potrebnih izraza svaki Rom bez predomišljanja može da se posluži iz riznice ma kojeg drugog jezika. Tako stoji, naravno, i stvar sa prijedlozima. Može se reći da se Romi služe svim našim prijedlozima, zavisno od prilike, pa da grabe za njima i onda kada imaju i odgovarajuće svoje vrlo vitalne prijedloge, u punoj životnoj snazi. Tako će on bez ikakve potrebe reći iz *kheral* (iz kuće), jer i ablativni nastavak sam po sebi već obuhvata pojam predstavljen prijedlogom iz. Razlog je taj što Romi više ne osjećaju funkciju takvog nastavka ablativa koji kao potpuni morbidan ne zrači više. Uzmimo sad još jedan primjer sa našim najobičnijim prijedlozima. Rom će, istina rijetko, reći *od adiva* (od danas), mada se to doslovce može i romski reći: *katar adiva*. Jest, ali taj izraz svojim zvukom, kažu, ne zadovoljava Rome. I Romi imaju, kakve-takve kriterije i ukus s kojim se ne moramo uvijek slagati.

A sad evo nekoliko prijedloga-slavizama u romskom. Prije svega, *bizo*, što znači *bez*, *krozo* (kroz), *nizo* (niz) i *uzo* (uz). Kao sve pozajmljenice, i oni su pogođeni izvjesnim ograničenjima. Konkretno, ovdje oni ne mogu, recimo, da se stapaju s oblikom određenog člana za ženski rod. Tako će oni reći: *Vov pelotar krozo e pendžerava*. (On je ispao kroz prozor.) Ono: *krozo e* nije se stopilo u *kroze*, kao što bi se očekivalo. To važi za sve pozajmljene prijedloge koji se završavaju na -o. Uzmimo ovaj primjer iz jednog arlijskog narječja. *Odiya čej ačili bizo dad*. (Ona djevojka ostala je bez oca.) Uz to i jedna rečenica na gurbetskom: *Delem-tar nizo e morači rig*. (Otišao sam niz morsku obalu.) I još dva slučaja u gurbetskom: *Maj anglal inziv uzo amende!* (Najprije se pruži pored nas!) Ali: *Von nakhle kojarači uze Trebinja*. (Oni su prošli preksinoć pored Trebinja.) Tu se, dakle, prijedlog *uzo* ipak stopio sa članom *e*. Vidimo, nema pravila bez izuzetaka, a kod Roma je pravilo da ima izuzetaka, i to u svemu.

Međutim, prijedlog *uzo* javlja se u arlijskom i u ablativnom obliku: *uzal*, vjerovatno sa naslonom na neku adverbijalnu česticu sa nastavkom -al. Tako onda imamo u arlijskom: *Oj vikinda pe phenja uzale peste*. (Ona je viknula svoju sestru k sebi.) Iz dosadašnjih primjera možemo vidjeti da četiri naša prijedloga koja se završavaju na -z, dobijaju u romskom glas -o, koji je i inače tipičan za mnoge pozajmljenice (imenice, pridjeve, itd). Neobično je, međutim, što je naš peti prijedlog na -z, iz

koji je daleko najčešći, lišen tog dodatka. Ali mi se sve čini da se on krije pod ablativnim tvorevinama na *-ar* (pa i na *-zal*), gdje se ono početno *i-* izgubilo. Biće da su ti oblici *zar* (i *zal*) nastali analogijom na ablativne sufikse *-tar* i *-dar*. Ipak, to je samo moja pretpostavka. Evo jedne konopljarske (vrsta arlijskog) rečenice: *Ka-inklja amende zaro paj*. (Izačićemo iz vode.)

U vezi sa ablativnim nastavkom, oblikom *uzal* pojamljenice *uzo* htio bih da se ukratko dotaknem i prijedloga-slavizma *preko*, a posebno njegovog ablativnog izdanja *prekal* ili *pekal*. Ovaj drugi oblik nastao je, valjda, pod utjecajem prijedloga *pe*, sa značenjem na. Uzgred napominjem da Romi u svom jeziku ne osjećaju svjesno ablativne sufikse kao neko vitalno tvoračko jezičko sredstvo. Osim ovih prijedloga-slavizama ima još nekih, manje-više nezamjenljivih, kao što su *osim*, *protiv*, *bogo* (*zbog*) i dr. O njima ćemo govoriti malo kasnije u ovom radu, kad bude-mo ova svoja opšta razmatranja začinili i većim brojem živih primjera, zabilježenih u svakodnevnoj jezičkoj praksi.

Podsjetimo se da prijedlozi imaju u većini jezika zadatak da bliže obilježe odnose u kojima se jedna riječ nalazi prema nekoj drugoj riječi. Otuda ih i Nemci zovu: *Verhältniswörter*, tj. riječi odnosa. Vežući se tako za te riječi, prijedlozi im određuju padeže u kojima će se javljati.

Prosti (tj. oni koji nisu složeni) prijedlozi stoje, po pravilu, uz nominativ, bolje rečeno nemaju nikakvog utjecaja na riječ koja ih prati. Npr.: *Amen račardam ando voš*. (Mi smo spavali u gori.) Ali bude i takvih slučajeva gdje oni traže prepozicional. Npr.: *Voj nasvaljiha je meri-mahte*. (Ona se bijaše razboljela na smrt.) Međutim, desi se ponekad, naročito kod turskih i grčkih Roma da se prijedlog povuče, jednostavno ga nestane, a riječ ostane u prepozicionalu. Npr.: *Voj ašarel o gav, a in-čardol foroste*. (On hvali selo, a drži se grada.) Ovakva upotreba padeža je u nekim narječjima češća, a u nekim rjeđa.

O postpozicijama govorićemo kasnije u ovom radu. Napomenućemo samo da one imaju istu ulogu kao prijedlozi i istu izražajnu snagu da obilježavaju odnose između pojedinih riječi. Stoga riječi koje imaju za sobom postpoziciju ostaju bez prijedloga.

U vlaško-romskim dijalektima, prijedlozi imaju svoju stabilno utvrđenu rekciju i traže sasvim određene padeže. To nije slučaj i sa prijedlozima koji su preuzeti iz drugih jezika, gdje je režim padeža labilan. Sve vrste riječi-pozajmljenica, vidno su obilježene kao strani nanos.

Rekcija prijedloga u vlaško-romskom ne podudara se sa rekcijom odgovarajućih prijedloga u srpskohrvatskom. Nasuprot tome, u njemačko-romskom, na primjer, odnosni prijedlozi se obično slažu sa istim padežima kao i u njemačkom. Rekcija u našim romskim dijalektima je prostija nego u srpskohrvatskom, gdje ima prijedloga koji mogu da traže i po tri različita padeža, kao što je slučaj i sa prijedlozima *u* i *za*.

Između nekih prijedloga sa blisko srodnim značenjima postoji kompromisna saradnja. Podijeljeni po sferama svojih značenja, oni se, iako razgraničeni, uzajamno ispomažu i dopunjuju. Pored ostalih, tu je i slučaj prijedloga *paša* (kod) i *kaj* (k, ka). Onaj prvi, *paša*, pretežnim dijelom, ali ne i uvijek, označava neko mirovanje na mjestu, dok ovaj drugi,

kaj, obilježava i kretanje. Uzeli smo ovaj slučaj jer se on podudara sa upotrebom dotičnih prijedloga u srpskohrvatskom. Staviše, u praksi oba ova jezika postoji isto kolebanje u dosljednoj upotrebi dva padeža s obzirom na mirovanje i kretanje. Npr.: *Paša tumende gajahačardivav sar ke mo čher*. (Kod vas se ne osjećam tako kao kod svoje kuće.) *Voj nakhli paša lende*. (Ona je prošla pored njih.) Ovdje se prijedlog *paša*, doduše, javlja u značenju mimo, pored. — *Maj palal mo pharnavo avilo ke pi čir-vi*. (Najzad je moj pobratim došao k svojoj kumi.) — *Pindžareh li man, sigende maladilam ke xajing?* (Poznaješ li me, nedavno smo se sreli na bunaru?) Treba upamtiti da se prijedlog *kaj* obično stapa sa određenim članom. Tako se pred članom za muški rod, *o*, stapa u jednu riječ, *ko*, umjesto *kaj o*. Pred članom za ženski rod i za množinu, *e*, opet dolazi do stapanja. Tako onda dobijamo oblik *ke*, umjesto *kaj e*. Dodajmo još da se u tursko-grčkim romskim dijalektima prijedlog *kaj* mnogo češće i različitije upotrebljava nego prijedlog *paša*.

Prijedlog *dži*, koji znači *do*, ima ograničen domet značenja i ne raspolaže s dovoljnom snagom izražavanja. U pomoć mu često priskabe partikula *kaj* (koja inače ima čitav niz značenja, a koja se ostrag prilijepi uza nj). Tako se obrazuje prepozicionalna lokucija *džikaj*, koja pomenutom prijedlogu omogućava širu afirmaciju. Nešto slično imamo i u srpskohrvatskom: *do*, *dok*, *dokle*. Evo primjera u romskom: *Inaj amen aro dži čhorimahte*. (Nemamo mi brašna za rasipanje.) — *Maj palal pharilah amende dži vundende* ili: *džike vundē*). To znači: Na kraju nam je dogorilo (dosadilo) do nokata.

Prosti prijedlozi mogu, naročito u tursko-grčkim romskim dijalektima, da svaku riječ pred kojom stoje prebace u prepozicional (lokativ). Međutim, postepeno se stiče utisak da takva praksa, barem u domenu vlaško-romskog, sve više zastarijeva. Tako se onda prepozicional, to nekadašnje „zborni mjesto” raznih prepozicija, pomalo povlači u korist bezbojnog nominativa. Ta pojava je samo jedan detalj iz procesa reduciranja oblika i opšteg osiromašenja jezika. Npr.: *Semah gov manušehte, Ćelem lehte, bućate*. (Bio sam kod onog čovjeka, otišao sam k njemu, na posao.) Danas se obično kaže: *Semah ke gov manuš, Ćelem lehte, pe bući*. — *Gothe pašljon kaš kaštehte, bur, buřehte*. (Tamo leži drvo do drveta, slamka do slamke.) Može se ubaciti prijedlog *dži*: *Gothe pašljon kaš dži kaštehte, bur dži buřehte*. A kad *dži* zamijenimo sa *džikaj*, onda *džikaj* zatraži nominativ: *Gothe pašljon kaš džiko bur džiko bur*.

Neki prijedlozi, kao što su *paša* (kod), *kaja* (k, ka) i *karing* (prema) mogu da izostanu, tako da ostane samo ona riječ koja stoji u prepozicionalu. Ipak nije isključeno da su se prepozicije tek kasnije javile pred tim padežom koji je, u stvari, čisti postpozicionalni padež kao i genitiv, dativ, instrumental i ablativ. Npr.: *Von resle pe phralehte*. (Oni su stigli kod svog brata.) *Istardon, phralalen, vošende!* (Držite se braćo, šuma!) *Vov bandarela e khandirate*. (On će skrenuti put crkve.)

Što se tiče zamjenica, one ne mogu nikada stajati u neutralnom padežu, u nominativu. Poslije prijedloga *bi* (bez) one stoje u genitivu. Npr.: *Bi lengo tumen našti kam-ačhen džuvinde*. (Bez njih vi nećete moći ostati živi.) Evo i jedne arlijske rečenice: *Bi lakoro i laja*. (Bez nje i s njom.) Na gurbetskom to glasi: *Bi lako thaj laha*.

U dativu zamjenice mogu ostati samo u samostalnom svojstvu. Npr.: *Tu bičhaldan, love čire phejaće, a me mrnjaće.* (Ti si poslao para svojoj sestri, a ja svojoj.) U nekim adverbijalnim lokucijama naizmjenično se javljaju dativ i akuzativ. Kad u takvim stereotipnim frazama prijedlog gubi svoj utjecaj, onda zamjenica ostaje u jednom nereflektiranom obliku koji je identičan sa nominativom. Npr.: *Palagova (zato). Gala Rōma but bokhajvon, palagolehte hi vi čišle.* (Ovi Romi mnogo gladuju, zato su i mršavi.) Međutim, tu postoji i jedna prava sintetička paralela u obliku flektirane zamjenice: *golehće (kodoleşće)*, što znači zato, a bukvalno: tome! Možda je to neki eliptični ostatak kakve dativne konstrukcije stranog porijekla. Dodajmo da postoji još jedna ablativna varijanta: *golehtar (kodoleştar)*, sa značenjem zato, bukvalno: od toga, što je, vjerujem opet neka elipsa.

Analitička tvorevina *pala golehte* ili *pala gova*, opet znači zato, premda je, strogo uzevši, njeno značenje: za toga, ili za onoga. Drugim riječima, to se odnosi na nešto što je živo. Ali taj drugi izraz, vidimo, nije više adverb. Sa sličnim nijansiranim primjerima susrećemo se kod još nekih prijedloga. Tako uporedimo ove slučajeve: *andegova* (uto, tj. u tome trenutku) i *andegolehte (ande gova)*, u tome, u ovome. Pored svega toga, *andegova* i *andegolehte* mogu da znače isto što i *ande gova* i *ande golehte*, i obratno, u zavisnosti od lokalne prakse.

Kod zapadnih Gurbeta-čergaša javlja se mjestimično i konstrukcija sa zamjenicom u živom akuzativu. Npr.: *andegoleh* (uto), *palagoleh* (zato) itd., iako zamjenica kazuje da je zbor o živom biću (u tome, za toga), naročito ako se ona malo jače naglasi i ako se u pisanju odvoji od prijedloga. Tu ćemo zasad stati i analizu prekinuti da se ne bismo udaljili od predmeta.

U nekim jezicima, a među njima i u srpskohrvatskom, nalazi se izvjestan broj prijedloga koji idu sa dva padeža, zavisno od toga da li glagol s kojim su povezani označava mirovanje na mjestu ili kretanje. A kao što smo već rekli, toga u romskom nema. Tako onda prijedlozi: *ande, angla, dži, kaj, maškar, pala, paša, pe* i *tala* u pomenutim slučajevima ne traže po dva padeža. Uzmimo sljedeće dvije romske rečenice, od kojih svaka može da ima po dva značenja: *Me ačhav pe phurd.* To znači: Ja stanem na most, i: Ja stojim na mostu. — *Amen bešlam pe skamina.* To znači: Mi smo sjeli na klupe, i: Mi smo sjedili na klupama. Jednim dijelom ta pojava ima da se zahvali i činjenici što romski jezik ne razlikuje vidove trajnih i trenutnih glagola. Tako za pojmove stanem i stojim ima samo jedna riječ *ačhav*, a za sjednem i sjedim, samo riječ *bešav*.

Pošto sam propustio priliku da se za trenutak osvrnem na slučaj romske čestice *paše* (blizu), učinicu to naknadno sad. To je pravi adverb mjesta sa svim njegovim osobinama (sa komparacijom itd.). Ponekad, međutim, on se rado javi i u službi prijedloga, i to u svakom od tri stepena poređenja: blizu, bliže, najbliže. Npr.: *Von hi paše mande.* (Oni su blizu mene.) — *Vov hi maj paše mande.* (On je najbliži meni.) U sva tri slučaja romska zamjenica stoji u prepozicionalu. U našem prevodu u prvoj rečenici, koja označava neko mirovanje, zamjenica stoji u obliku: mene (genitiv). U dvije posljednje rečenice, međutim, gdje se osjeća poređenje,

dakle, da tako kažemo, neko, makar i zamišljeno, kretanje u toku poređenja, naša zamjenica stoji u obliku meni.

Određeni glagoli zahtijevaju i određene prijedloge. Na primjer, glagol *đav sama* (pripazim, pazim, motrim) traži obično i prijedlog *po*, tj. *na. De sama pe patave te na meljavon!* (Pazi na haljine da se ne zaprljaju!) — *Amen ni xoljaljam andar late.* (Mi se nismo naljutili zbog nje.) Inače, prijedlog *andar* ima veći niz značenja, a ovdje odgovara našem prijedlogu zbog.

O u p o t r e b i p a d e ž a. Škrto ekonomisanje padežima u romskom jeziku živo nas podsjeća na sličnu pojavu u istočnosrbijanskim dijalektima, gdje se svijet ipak dobro snalazi i sa minimalnim brojem padeža. To su pretežno oblasti tzv. šopskih dijalekata, u kojima je na govornom području srpskohrvatskog jezika paleosupstrat došao do najjačeg izražaja. Što se pak tiče romskog jezika, može se slobodno reći da su u oblasti prostih prijedloga svi padeži, osim vokativa, manje ili više, direktno ili indirektno angažovani, bez obzira da li su oni u tom primitivnom jeziku pravilno ili nepravilno upotrijebljeni. Zači ćemo sada redom po padežima.

S n o m i n a t i v o m se slažu gotovo svi prosti prijedlozi. Izuzetak čine zamjenice, jer one ne mogu stajati u tom padežu. Primjeri: *Idaren gale čheja pala tumaro čhavo!* (Vodite ovu djevojku za vašeg sina!) — *Pe gasavo jekh kaš našti bijanel khanči.* (Na ovakvom jednom drvetu ne može ništa roditi.) — *Paša gači love niči kam-perel lehče ni jekh phađi parava.* (Kod tolikih para neće mu pripasti ni jedna prebijena para.) — A evo i tri arlijska primjera: *Oj bešli ki leskiri bešni!* (Ona je sjela na njegovu stolicu!) — *Inkalđam i angrustik katar i leskoro naj.* (Svukli smo prsten s njegove ruke.) — *Maškar čar bariovi dudum.* (Usred trave raste bundeva.) To je na goptskom dijalektu.

S g e n i t i v o m izuzetno ide samo prijedlog *bi* (bez) koji i inače, pored lišavanja i sl., simboliše i izuzimanje. Npr.: *Čov čororo čhavoro bijandilo bi lidone kanengo.* (Ovo siroto romče rodilo se bez oba uha.) — *Amen nisar našti čerah amari buči bi čokanengo.* (Mi nikako ne možemo raditi svoj posao bez čekića.) — *Sar ačhilo bi lako, maj palal lehko ilo pharlah pala late.* (Kako je ostao bez nje, najzad mu je srce puklo za njom.) U istoj rečenici ovdje su upotrijebljena dva načina za obrazovanje 3. lica sing. preterita, i to pored redovnog imobilnog oblika na *-ah*, još i participijalni na *-o*, koji je sačuvao mociju (za ženski rod, na *-i*, za plural oba roda, na *e*). Još se ne može predvidjeti koji će oblik potisnuti svog suvišnog parnjaka. Kada znamo da je osiromašeni romski jezik lišen mnogih bitnijih morfoloških elemenata, teško nam je objasniti kako su se na jednom takvom, gotovo beznačajnom mjestu, mogle održati dvije paralele, od kojih su obje vitalne i kurentne. — *Savore seha von bi šorehée.* (Svi su oni bili bez glave.) Interesantno je da konstrukcije (kao što je: *bi šorehée*, tj. bez glave), koje se sastoje od prijedloga i imenice u predikatnom položaju postaju mobilne. Izraz „bez glave” osjeća se kao pridjev, pa stoga traži mociju kao i ostali pridjevi. Rečenica: Oni su bez glave, shvaćena je kao da glasi: Oni su bezglavi. Otud onda i mocija. Uzimimo još i ovu rečenicu: *E đorni ačhili bi e komači.* (Mazga je ostala bez glave.) Na ovom slučaju zadržaćemo se malo duže. Dakle: 1) *Biko-*

mako, znači bukvalno „bezgrivna”. To je jedna cjelina, složenica, sastavljena od prijedloga *bi* (bez) i imenice ženskog roda u genitivu jednine. Ta složenica odgovarala bi po svojoj vrijednosti, ali ne i po pisanju, približno njemačkom izrazu: *ohne Mähne* (bez grive), gdje su obje komponente rastavljene, a član izostavljen pred imenicom *Mähne* (griva). U predikativnom položaju romski pridjevi mogu da zadrže mociju. Posesivno-genitivni izraz *bikomako* smatra se takođe pravim pridjevom, pa je stoga sposoban za mociju roda i broja. — 2) *Bikomači* je oblik za ženski rod, što se vidi po njegovom završetku. Izraz *bikomako* može se u predikatu upotrijebiti za oba roda. Pored toga, ženski rod ima i oblik *bikomači* (bezgrivna). — 3) *Bi e komači*, znači bez grive. To, dakle, nije složenica jer su obje komponente zasebne riječi, a između njih se smjestio član. Dakle i taj izraz je mobilan, jer da je subjekat slučajno riječ muškog roda, izraz bi glasio: *bi e komako*. Uporedimo njemačko: *ohne die Mähne* (bez grive), gdje je takođe zadržan član između dvije riječi. U izrazu *bikomači* komponenta *koma* (griva) ima opštiji neodređeniji značaj: Mazga je bez grive (ohne Mähne). Nasuprot tome, izraz *bi e komači* ima određeniji značaj, što proizlazi i iz poređenja: Ova mazga ima grivu, a nema (te) grive. — (*Gala đornja hi la koma, a gola naj la*, ili: *Gojahi bi e komači*). Teorije člana u romskom i u njemačkom blisko su srodne, iako se tu i tamo razilaze. Različite se fineze sa romskim članom ne mogu uvijek adekvatno prevesti (kao, npr. *bi e komači*) na naš jezik u kojem nema člana. — 4) *Bi e komaki* je genitiv od *bikomači*. Dakle, genitiv genitiva. Približno značenje: (od) one (mazge) bez grive. O svemu ovom treba više razmišljati. Može neko naći bolji prevod, a ja ga, evo, u brzini, ne nađoh. — 5) *Bi e komačirači* je genitiv od *bi e komači*. Prepuštam drugima da nađu opisni prevod (jer direktnog, naravno, nema).

Prema ovoj šarenoj skali značenja možemo pratiti različito naglašene momente pridjevskih izraza, ulogu posesiva i dr. Priznajem da moji zaključci mogu biti djelimično nejasni, pa i netačni. Ova tematika je zaista interesantna za pasionirane romologe-lingviste. Kad bi ova razmatranja bila iznesena na osnovu detaljnijih i preciznijih zapažanja u nekim stranim jezicima sa sličnom tematikom, rezultati bi bili, bez sumnje, daleko plodniji.

Sa dativom se u gurbetskom ne slaže nijedan prijedlog. Pa ako se neki prijedlog i javi pred dativom, to je sasvim pogrešno, jer dativ u gurbetskom je čisti postpozicionalni padež. Do zabune dolazi zbog toga što se brkaju dativni i, njima slični, prepozicionalni oblici. Tako se dativni oblici nekih ličnih zamjenica podudaraju s izvjesnim oblicima prisvojnih zamjenica. Zato je i moj sabesjednik Gurbet pogriješio kad je rekao: *E phuv pharli tala lende* (umjesto: *tala lende*), što znači: Zemlja je pukla pod njima. Valjda je on htio da kaže: *E phuv pharli tala lende prne*. (Zemlja je pukla pod njihovim nogama). *Lende* znači njima i njihovi, *lešće* (*lehće*) znači njemu ili njegovu, a *laće* znači njoj ili njenoj. Upotrebljavanje prijedloga pred dativom je jedna odlika vlaško-romskog.

Dativ nam, kao što je poznato, kazuje da je nekom nešto namijenjeno ili da je na nekog nešto upereno, upravljeno. Pod utjecajem balkanskih

jezika, Romi upotrebljavaju, pored ostalih padeža, i čisti dativ i ondje gdje ga mi opisujemo drugim jezičkim sredstvima. U romskom jeziku ima, za razliku od našega, nekoliko postpozicija. Pa tako je i romski dativ predstavljen postpozicijom u obliku padežnih afiksa. Oni glase za singular muškog roda: *-ehće* (*-ešće*, *eske*), za sing. ženskog roda: *-ake* (*-aće*), a za plural oba roda: *-enđe* (*-enge*).

Romske padeže mi prevodimo raznim prijedlozima koji povlače za sobom i različite padežne konstrukcije. Romski čisti dativ prevodi se obično našim prijedlozima *za*, *na*, *u*, zatim *sa po*, *zbog*, *oko*, i *dr.* Pa ipak, i kod nas se mogu čuti u narodu i ovakve sintagme arhajskog tipa: *Šta ima ručku?* (tj.: *Šta ima za ručak?*) ili: *On je otišao dućanu* (mjesto: *On je otišao u dućan i tsl.*). Sa takvim dvojakim prevodima susrećemo se još više puta.

U sintaksi padeža osjeća se u romskom jak utjecaj balkanskih jezika. Ta upadljiva činjenica ogleda se u većem dijelu slučajeva koje ćemo ovdje iznijeti. Primjeri su u rečenicama dati onako od oka podijeljeni u više grupa. Kriteriji su relativni, jer se mnogi primjeri u ovim rečenicama mogu svrstati i pod druga poglavlja:

— Glagoli označavaju neko davanje i sl. Primjeri: *Dije len e čija putarimašće.* (Dali su im ključ za otključavanje.) — *Gala šukle čireša inaj bićinimahće.* (Ove kisele trešnje nisu za prodaje.) — *Sohće dijen gov dikloro šele mardende?* (Što ste dali ovu maramicu za stotinu dinara?) — *Den ma leske, e grasteske, trijanda galbeja, a vov mol bišutrin.* (Daju mi za njega za konja trideset dukata, a on vrijedi dvadeset i tri.) — *E raklja si udavimahće.* (Djevojke su za udaju.) — *Tu lesa la tuke romnjake.* (Ti ćeš je uzeti sebi za ženu.)

— Glagoli znače neko saopštenje. — Primjeri: *Na xoljavo so ka-mothav tuće.* (Nemoj se ljutiti što ću ti reći.) — *Phučava les lese alavese.* (Pitaću ga za njegovo ime.) — *Vov phučel pe daće thaj pe dadese.* (On pita za svog oca i svoju majku.) — *Ma phušen mande.* (Ne pitajte za mene.) — *E lovende vačaren vi.* *Astale, dindale thaj saja.* (Za pare kažu i: *astale, dindale i saja.*)

— Glagoli koji ukazuju na neku korist, na neki cilj, na neku štetu i sl.: *E čore Roma čhinesa řaja krošnicende.* (Siromašni Romi sijeku pruće za korpe.) — *Gova šaj mukeh jagaće.* (Ovo možeš da ostaviš za vatru.) — *Čerde droma te džan čiromahće.* (Napravili su puteve da idu u krađu.) — *Si len phuv baščavaće.* (Imaju zemlju za bašću.) — *Ov mislizla kadla bucake.* (On misli na ovaj posao.) — *Me sem ando foro golehće kaj gelem masehće.* (Bio sam u gradu zato što sam išao po meso) — *Te dikhav dali hi putado marnehće.* (Da vidim da li je otvoreno za hljeb.)

— Glagoli koji znače nešto prijatno ili neprijatno. Primjeri: *Pharipe hi mae e manušende save mudardile.* (Žao mi je za ljude što su izginuli.) — *Gaja kapa hi lači učharimahće.* (Ovaj prostirač je dobar za pokrivanje.) — *Gava kaš hi phareh čhinimahće.* (Ovo drvo je teško za cijepanje.) — *Khoni lende ni džanel.* (Niko za njih ne zna.) — *Me sem lende.* (Ja sam za njih.) — *Darav mae e jakhende.* (Bojim se mojim očima.) — *Ko hi bango gov marimahće, o Dol ka-počinel lehće.* (Ko je kriv za ovu tučnjavu; bog će mu platiti.)

Ovamo idu, slično tome, i glagoli koji označavaju neka jača osjećanja. — Primjeri: *Bokhalo sem uže marehće.* (Gladan sam pšeničnog hljeba.) — *Na rov će daće, voj kam sigo sastol.* (Ne plači zbog majke, ona će ubrzo ozdraviti.) — *O Ŗom kućil pe čhavorende, a o Das pe raklorende.* (Rom kuka za svojom djecom, a „Vlah” za svojom.) — *E rakli dıljalji lese, a vov merel laće.* (Djevojka je poludjela za njim, a on umire za njom.) — *Amen truşaljam thaj phabilam pajeşe.* (Mi smo ožednjeli i izgorjeli za vodom.) — *Na gaći roven tumare chejaće.* (Nemoj toliko plakati za svojom kćerkom.) — *Ićaren lese kalipe duj brş.* (Nosite za njime crninu dvije godine.) — *Lende jakha koraon tumende!* (Osljepili su za vama. Bukv.: Njihove oči osljepljuju vas.) — Dakle sve su to glagoli koji označavaju tugu i neka slična intenzivnija osjećanja: čeznem, plačem, umirem za njom i tsl. Napominjem da sve ovakve konstrukcije mogu, pored sintetičkog, zatražiti i analitički oblik. Npr.: *Von daralje pe jakhende.* (Oni su se uplašili „svojim očima”.) Tu je čisti padež, postpozicionalni. S prijedlogom ta rečenica glasi: *Von daralje pala pe jakha.* (Oni su se uplašili za svoje oči!)

Posesivni dativ. Imaju ga Romi isto kao i mi. Primjeri: *E čang hi lehće sa ičhardi.* (Koljeno mi je sasvim smršcano.) — *O dad hi će akhardo ko baro pe bući.* (Otac ti je pozvan kod gazde na rad.) — *Gav chejaće e čornja ačhen laće şukar.* (Ovoj djevojci, dobro joj stoje pletenice.) — *E pirostija hi amende čordini.* (Tronožac nam je ukraden.) — *E cahre seha lende pharade thaj čikale.* (Čerge su im bile poderane i blatnjave.)

Etički dativ. Romi su ga, valjda, preuzeli od nas. Primjeri: *So čereh mae, čirvije?* (Šta mi radiš kumo?) — *Pemodi, but čišljilan mae.* (Duše mi, mnogo si mi smršao.) — *Sar nakhen ame pe gala phare đivesa?* (Kako mi prolazite u ovim teškim danima?) — *Dali čaljilen mae, čhavoralen, mralen?* (Jeste li se najeli, dječice moja?)

Dativ ide i uz neke riječi koje označavaju kretanje i cilj tog kretanja. — Primjeri: *Džav ařehće ando ajsav.* (Idem po brašno u vodenicu.) — *Ikli, dža grasnjenge!* (Uzjaši, idi po kobile!) — *Riguće thov e phujvale!* (U stranu stavi krompire!) — *Kana teljareha pajehće, na mukliv pajehthe pe len, dža ke čeşmava!* (Kada kreneš po vodu, ne silazi do vode na rijeku, idi na česmu!) — *Vov džala saijekh đive ande plajin kaştende.* (On bi išao svakog dana u planinu po drva.) — *Vov avilo jagaće.* (On je došao po vatru.) — *E bibi geli pajeske.* (Tetka je otišla po vodu.) — *Teharin kam-džah amen angarehće.* (Izjutra ćemo ići po ugulj.) — *On čidena pe panjese.* (Oni su se naredali za vodu.) — *Von džan başalimahće čhelimahće thaj đilabimahće.* (Oni idu na sviranje, igranje i pjevanje.) — *Džan marnehće.* (Idite po hljeb.) To se može reći i ovako: *Džan pala o marno!* (Idite za hljeb.) Ove rečenice mogu se tako opisati.

Ovdje možemo dodati i romski temporalni dativ koji je možda balkanskog porijekla. — Primjeri: *Tharaće meklem teharinaće o xabe.* (Za sutra sam ostavio, za jutro, jelo.) — *Ştare đivesende nakhlem jekh kalo džungalo voş.* (Za četiri dana prešao sam jednu mračnu, opasnu šumu.) — *Borşese me xalem enja ganujra marno.* (Za godinu sam pojeo devet velikih vreća hljeba.) — *Deşe čhonende lesi čhor barilasa džike*

čanga. (Za deset mjeseci njegova brada je narasla do koljena.) — *Oj džuvdi uli trine kurčende.* (Ona je bila živa tri nedjelje.) — *Amen resleam ječe sahatose.* (Stigli smo za jedan sat.) — *Čonese amen pharlam xolinatar.* (Za mjesec dana smo crkli od muke.) — *Duje kurčende tumen šaj sikaven man sa.* (Za dvije nedjelje možete me naučiti sve.) — *Bišuštare sahačenge kerde o kher.* (Za 24 časa napraviše kuću.) — *Oxtonge trijanda* (za trideset minuta osam); — *Pandže minutijenge efta* (za pet minuta sedam). — Kako vidimo, konstrukcija vremenskog dativa prevede se na srpskohrvatski pomoću prijedloga za. Ali, ima i izuzetaka. Npr.: *Laki daj gijas štareng.* (Njena majka otišla je u četiri.) — *Dindam len o čher trine beršende te ačhen ande leste.* (Dali smo im kuću za tri godine da stanju u njoj.) — *Me k'av ječe kurčese.* (Doći ću na (ili za) nedjelju dana.)

Prijedlozi s akuzativom. Najveći broj prostih prijedloga može za zamjenice koje ga prate da traži padežni oblik koji je identičan akuzativu. Međutim, ti isti prijedlozi nemaju snagu da i imenice i pridjeve prevedu u akuzativ. Kod zamjenica radi se, po pravilu, o ličnim i pokaznim. One mogu redovno da stoje: 1) u prepozicionalu poslije prijedloga, 2) u prepozicionalu bez prijedloga i 3) u akuzativu sa prijedlogom (osim prijedloga *dži*). Treba naglasiti da se sve prepozicije ne mogu lišiti prijedloga u svakoj prilici, naročito ne one lokativnog značenja, jer bi se njihova značenja zamaglila. To važi za prepozicional, a posebno za akuzativ (koji se ne upotrebljava tako često). Uzmimo primjer: *Amen samah lehte.* Ova rečenica znači po pravu samo: Mi smo bili kod njega (iako smo izostavili prijedlog *paša* kod). Isti padež regiraju i lokalni prijedlozi: *pala* (iza, za pozadi), *angla* (prije, pred, ispred), *pe* (na, po), *tala* (pod, ispod) i dr. Značenje kod (*paša*) u stvari obuhvata sva ova značenja. Pa ipak, za ljubav tačnosti treba te prijedloge stavljati pred zamjenice. Razlika je velika da li je neko ma njemu, pred njim, pod njim, pored njega (recimo: konja) i tsl.

Akuzativ je padež od koga su potekli oblici svih pokretnih padeža, dakle svih osim nominativa i vokativa. Ipak, uz gornje prijedloge radije se upotrebljavaju oblici prepozicionala nego akuzativa. A sada da pređemo na primjere za prijedloge kad stoje u akuzativu: *andar* (iz, za, kroz, itd.). *Tu ni ašundan khanči andar ma.* (Ti nisi ništa čuo za mene.) Mjesto: *andar ma*, duži i naglašeni akuzativni oblik glasi *andar man*, a prepozicional *andar mande*. *Mangav te iklav andar tu* (ili: *tut, tute trin alava*. (Hoću da izvučem iz tebe tri riječi.) — *Khuš andar ma, katar mo šoro, jekh bal* (mjesto *ma* može i *man* i *mande*). To znači: Istrgni s mene, s moje glave, jednu vlas! — *Xolinatar voj ni džanglah niso andar peh* (prep. *pehte*). Kod jednostavnog oblika zamjenice za sva lica, našeg se, u romskom ne postoji duži oblik, nego samo *peh*. *Pehte* je oblik za prepozicional. Prevod ove rečenice glasi: Od gnijeva ona nije ništa znala za se. — *Te e phuv lehče kokala čhudel andar peh* (ili: *pehte*). (Neka mu zemlja izbaci kosti „iz sebe“.) — *Te dikheh nandar amen te šaj malačheh nakhah.* (Gledaj, tj. zauzmi se, za nas da što bolje prođemo!) Mjesto akuz. *amen* može i prepozicional *amende*. — *Tumen ka-ašunen andar ma!* (Mjesto *ma* može i *man*, i prepozicional *mande*). 2. Da ne bismo stalno ponavljali, treba upamtiti sljedeće: akuzativni oblici su: *ma* ili *man*

(mene), *tu* ili *tut* (tebe), a ostala lica imaju samo po jedan oblik: *leh* (njega), *la* (nju), *peh* (sebe), *amen* (nas), *tumen* (vas), *len* (njih). Odnosni prepozicionalni oblici su: *mande*, *tute*, *leste*, *late*, *pehte*, *amende*, *tumende*, *lende*. Dakle, akuzativu se dodaju postpozicionalni sufiksi *-te*, odnosno *-de*. — *Mothov amende vareso andar len!* (Kaži nam nešto o njima.) A evo još primjera i za pokazne zamjenice: *Amen džanah dumut andar goleh* (ili: *golehte*). (Mi odavno za to znamo.) — *Vov xalah-pe laha nandar goleh* (*golehte*). (On se zbog toga posvadio s njome.) — Dodajmo da se prijedlog *andar* javlja ponekad i u drugim oblicima, kao *nandar* itd.

Ande (u, po, na, itd.). Npr.: *So si marno, ande ma si, so si gada, pe ma si.* (Šta je hljeba, u meni je, šta je robe, na meni je.) — *Von čerdeha džungali prada ande ma.* (Oni su htjeli da me gadno opljačkaju.) — *Na čhude tu pe ma e čikaha.* (Ne bacaj se na mene blatom.) — U ovim primjerima može mjesto *ma* svuda da stoji *man* ili *mande*. — *Na azbav* (*dirisar*) *ni an ma ni an tu!* (Ne diraj ni u mene, ni u sebe!) — *Del an tu e beng!* (Dabogda u tebe đavo udario!) — *Me ande tut pačav.* (Ja u tebe vjerujem.) — Svuda gdje je *tu*, može da stoji i *tut* i *tute*. — *Malav an leh!* (Udri u njega!) — *Pekav ande leh!* (Opljačkam ga.) Bukv.: Udarim u njega. — *Von pele ande leh.* (Oni su ga napali, bukv.: *Pali po njemu.*) — *Dikhav ande la.* (Gledam u nju.) — *Čhuv ande la* (Turi u nju.) — *Ispidijah gabor kotor mas telal ande la.* (Gurnuo je toliki komad mesa odozdo u nju.) — *O papo lijah te vačarel ande peh.* (Djed je počeo da govori u sebi.) Svuda mjesto *eh*, *la* i *peh*, može da se upotrijebi prep. *lehte*, *late*, *pehte*. — Mjesto *ande* (u, itd.) uzima se i oblik *an*, *ane*. — *E čor dije ande amen.* (Razbojnici su udarili na nas.) — *Sohće thodan e jagali ande amen?* (Što ste uperili pušku u nas?) — *Amen šaj peraha e čilenca pe tumen.* (Mi bismo mogli udariti kočevima na vas.) — *Devla, Devla ejke so čerden ande tumen!* (Bože, Bože, šta ste uradili od sebe!) — *Voj pořadah pe baře jakha ande leh thaj ande len.* (Ona je svoje velike oči uprla u njega i u njih.) — *E čhejori lijah te rovel ande peh.* (Djevojčica je stala da plače u sebi.) — Svuda mjesto *amen*, *tumen*, *len* i *peh*, može se reći *amende*, *tumende*, *lende* i *pehte*. — *An so phurilan, kana gova ni džaneh!* (U čemu si ostario, kad ti ne znaš!) — *Ni ande so ni hačardivev.* (Ni u šta se ne razumijem.) Mjesto *so* može da stoji i *sohte*.

Angla (prije, pred, ispred). — *Anen leh sigo angla ma!* (Dovedite ga brzo preda me!) — *Angla la hi laći dej!* (Pred njom je njena majka!) — *Džan angla len!* (Idite pred njih!) — *Angla leh e krisi gov čorlogano čerdinařvol dilo thaj čaro.* (Pred njim, sudijom, taj se kradljivac pravi lud i jadan.) — *Angla tumen sa e řoma andar o gav čidinalje.* (Pred vama su se iskupili svi Romi iz sela.)

Kaj (znači: kod, ka, k, na itd.). — Taj prijedlog traži gotovo isključivo prepozicional, ali se vrlo rijetko javlja i lično, tako da ostaje sam padež. Taj lokalni prijedlog odgovara na pitanje: kuda? i gdje? Još je veća rijetkost da se *kaj* pojavi u društvu akuzativa. Takva konstrukcija može se čuti, između ostalog, i na Kosmetu, pa i tamo samo izuzetno. Primjeri: *Von prastle ande maj bari sig ke leh čhere.* (Oni su požurili u najvećoj brzini k njemu, kući.) — *E gavutne istarde e ando čoripe thaj inđarde le ke pe.* (Seljaci su uhvatili nevaljalca u krađi i odveli

ga k sebi.) — *Ni tromalam te džas ke la.* (Nismo smjeli da idemo kod nje.) — *Ađive hi e kumnata k amen po čhelipe.* (Danas je jetrva kod nas na igranci.) *Katar* (od, za, iz, itd.). Rijetko stoji s akuzativom. Primjeri: *Tu san majtromano katar me.* (Ono me je sasvim pogrešno, a treba staviti *ma*, *man* ili *mande*.) To znači: Ti si hrabriji od mene. — *Huljar katar tut o bašalno.* (Skinu sa sebe zvonce.) — *Vov muklah leh katar peh.* (On ga je otpustio od sebe.) — *Gov terno raklo ni huljarel pe jakha katar la.* (Ovaj mladi dečko ne skida očiju s nje.) — *E čalavdi lja šukar saja katar len.* (Ona drolja uhvatila je lijepe pare od njih.)

Maškar (međutim, između). *E Ćoma čerčardeh maren-pe thaj xan-pe maškar peh.* (Romi se ogorčeno bore i svađaju među sobom.) — *Maškar goleh džikaj me sutem, von lačharde sa mri bući.* (Međutim, dok sam ja spavao, oni su obavljali sav moj posao.) U ovom slučaju bolje je reći *maškargova* nego *maškargoleh*, ali Romi naglo gube osjećanje jezika i kriterija.

Pa (sa, u značenju: odozgo prema dolje). Primjeri: *Žja šjude pa tu!* (Idi, skinu se!) Bukvalno: Idi, baci sa sebe. *Žj i šj* su sasvim dovoljne transkripcije dvaju glasovnih kompleksa u vlaško-romskom, koji se inače javljaju u ostalim romskim dijalektima u svome prvobitnom ruhu *dž* i *čh* (*čh*). U grupama konzonantskim *žj* i *šj* ono *j* je samo upozorenje da su *ž* i *š*, između ostalog, vrlo jako palatalizovani. Slični glasovi javljaju se redovno u poljskom, a kod nas ga nalazimo u blagom obliku u Bosni u gradskim govorima, naročito kod muslimanskog življa.

Pala (za, iza, zbog itd.). — *Mo phral vazdinaljo pala ma.* (Moj brat je krenuo poslije mene.) — *Gova avela majfeder pala tu.* (To bi bilo najbolje za tebe.) *O dad dijah pe raklja pala leh.* (Otac je dao svoju kćerku za njega.) — *Amaro perutno boldijah o šoro pal' amen.* (Naš susjed je okrenuo glavu za nama.) — *Vov lijah la bare lovende pala peh.* (On ju je uzeo za velike pare za sebe.) — *O šingalo đelo pal'amen.* (Žandarm je krenuo za nama.) — *O šošojoro xutel pala tumen.* (Zecić skakuće za vama.) — *Mulem pala len, pala e raklja.* (Umro sam za njima, za djevojkama.) — *Pala so* (ili: *pala sohte*) *ni xaladan e danda?* (Što nisi opraao zube?)

Paša (kod, pored, mimo, uz). — *Hulji paša e len thaj pašljiv paša paša man (ma).* (Siđi do rijeke, blizu do mene.) — *Amare amala ka bešen paša tu.* (Naši prijatelji će sjediti kod vas.) — *O džučhel ačhilah paša leh.* (Pas je ostao kod njega.) — *Amen muklam amare patave paša len.* (Mi smo ostavili naše stvari kod njih.)

Pe (na, po, za itd.). — *Kanahačardem la, pelah pe ma o izdrape.* (Kad sam je ugledao, zadržtao sam, bukv.: pala je na me drhtavica.) — *Te na kandijan ma, pe tu o šoro inaj.* (Ako me ne poslušáš, na tebi nema glave.) — *Pelo o suno pe leh.* (Zaspao je bukv.: pao je san na njega.) — *Pe la si sa sumnakune gada.* (Na njoj su sve same zlatne haljine.) — *Na te xoljavon pe len.* (Nemojte da se ljutite na njih.) — *Man mo di ni crdel ni pe so.* (Mene moje srce ne vuče ni za čim.) — *Khonik našti džanel pe so hi von.* (Niko ne može znati na čemu su oni.)

Tala ili tela (pod, ispod). *Thodem than tala ma.* (Prostro sam ćilim poda se.) — *Sar gova pale xindan tu tala tu?* (Kako si se to opet poradio poda se.) — *Vov kam-čhol tala pe e kapa.* (On će staviti poda se ponjavu.) — *O grah hrmiti tala leh.* (Konj rže pod njime.) — *Buhljaren o colo tala tumen.* (Prostrite biljac poda se.) — *E bajatujrica mutarde-pe tala-peh.* (Dojenčad se pomokriła poda se.)

Prijedlozi — pozajmljenice (*preko, uzo, pokraj, krozo* itd.). *Von nakhle pokraj ma.* (Oni su prošli pokraj mene.) — *Xuklen preko leh.* (Skočili ste preko njega.) — *Lako malavdo saijekhjrak arakhadol uzo la.* (Njen ljubavnik nađe se svake večeri uz nju.) — *Bešen thaj peren uzo amen.* (Sjedite i ležite uz nas.) — *Krozo leh nakhlah e kafrin.* (Kroz njega je prošao ekser.) — *Vov peklah sa šukarimaha oko la.* (On je počeo sve s lijepim oko nje.)

S v o k a t i v o m se ne slaže, naravno, nijedan prijedlog. On je najsamostaljniji među padežima i lišen je većine njihovih osobina. On ne zna za disciplinovanost padežne rekcije i suviše je izložen utjecaju emocija. U romskom jeziku, u jeziku toga temperamentnog naroda, dozivni padež obiluje mnoštvom dubletnih i paralelnih oblika. On upadljivo odudara od nominativna, premda se katkad, i to krajnje rijetko, s njim može i blisko da podudara. Uporedimo ove dvije rečenice: *Palal e manuša xuten e čhavoře.* (Pozadi ljudi skakuću djeca.) I još jedna ista. Razlika je samo u naglasku riječi *manuša* i u ritmu rečenice. Posljednja rečenica obično glasi: *Pala e manuša xutem e čhavoře.*

A sada, prije nego što pristupimo razmatranju teorije o instrumentalu, reći ćemo opet nešto o postpozicijama. U romskom jeziku neke su se riječe koje uglavnom odgovaraju indijskim postpozicijama, sasvim fuzionisale sa prethodnom riječju i svele se na običan sufix. Ovamo idu: *-ko* (*-go*), koje služe za obrazovanje genitiva, *-ke* (*-če*) za dativ, *-sa* (*ha, -ja, -va*) i *-ca* za instrumental, *-tar* i *-dar* za ablativ i *-te* i *-da* za prepozicional. Tome nasuprot, veći broj romskih riječca zauzima prepozicionalni položaj, po čemu su i svoje ime stekli: prijedlozi (njem. *Vorwörter*, engl. *prepositions*). Ovom prilikom iznijecemo neke uporedne primjere koji zasijecaju u domen zamjenica u srpskohrvatskom i indijskom (tj. hindi) jeziku.

Mjesto genitiva ličnih zamjenica, kojeg nema u indijskom, stupa na njegovo mjesto zamjenica, a za njim slijedi postpozicija. Tako je onda nastao i izraz: *mere pas* (kod mene). Dakle, najprije zamjenica u genitivnom obliku *mere* (tj. mene), a poslije nje postpozicija *pas* (kod). Ali postoji i obrnut slučaj kad nepravna postpozicija može da dođe pred zavisni padež, pošto se, u stvari, radi o imenicama koje zahtijevaju genitiv. Npr.: *pas mard-ke* (ili: *mard-ke pas*), tj. ka čovjeku.

U romskom imamo sličan slučaj. Poslužimo se riječcom *paša* (kod), koja se po porijeklu i po značenju približno podudara sa indijskom *pas*. Uzmimo romski primjer: *paša mande* (kod mene). Ovdje stoji na prvom mjestu prijedlog *paša* (kod), koji je nametnuo zamjenici padež, u ovom slučaju prepozicional. U vezi sa pojavom da odgovarajući ind. prijedlog *pas* traži genitiv, možemo konstatovati da u romskom genitiv traži samo jedan jedini prosti prijedlog *bi* (bez) a djelimično i prijedlog *de* (da),

koji je pozajmljen iz rumunskog. Dakle, *bi mrno* znači bez mene. *De tharinako* znači od jutra.

Pošto smo se već dotakli jedne indijske partikule, iskoristićemo priliku da ukažemo uzgred i na izvjesne sličnosti između oblika i značenja u romskom i indijskom (kojemu je romski srodan). Napominjem, kad kažem „indijski“, onda mislim na „hindi“ jezik. Evo tih poređenja.

Prema ind. *age* (prije) ima rom. *angla* (prije, pred), prema ind. *bin, bine* (bez) stoji rom. privativno *bi* (bez), prema ind. rječcama *sa*met i *sa*ng (zajedno sa) nalazi se romska postpozicija *-sa* (zajedno sa), a sve tri liče na naš prijedlog *s* (sa). Zatim, tu je i ind. rječca *tale* (pod), što odgovara rom. *tala, tela* (pod), indijsko *upar* (na, iznad) je istovetno rom. *upral* (na). Dodajmo još ind. partikulu *vaste* (zbog, radi), koja živo podsjeća na rom. vaš (*vašo*), baš (*bašo*) sa značenjem za i zbog.

Da bismo što lakše sagledali problematiku postpozicije kao pojave, vratićemo se za trenutak na način obrazovanja genitiva da bismo u istom zaletu ukratko zahvatili i ostale postpozitivne konstrukcije.

Dakle, prije svega, slog *ko* kao postpozitivni sufiks stoji u službi genitiva. Poslužit ćemo se prijedlogom *bi*, koji traži genitiv. Npr.: *bi tuko* (bez tebe). Rječica *tuko* je, naime, u vlaško-romskom genitiv lične zamjenice *tu* (tj. ti). Treba znati da se genitiv ličnih zamjenica gradi na taj način što se obliku njihovog akuzativa (za živa bića) dodaje postpozitivni sufiks *-ko* ili, poslije nazala, *-go*. Dakle, *man* (mene) je akuzativ lične zamjenice *me* (ja). *Mango* je njen genitiv (mene). Zamjenica *tu* (tj. ti) glasi i u akuzativu *tu* (ili: *tut*). Prema tome *tuko* (tebe) je njen genitiv. Od zamjenice *vov* (on) i *voj* (ona) akuzativ glasi: *les* (njega) i *la* (nju), a genitiv *lesko* (njega) i *lako* (nje). Od zamjenice *pe* (se) akuzativ glasi *pes* (se), a genitiv *pesko* (svog). Od zamjenice *amen* (mi) i *tumen* (vi) akuzativ je isto *amen* (nas) i *tumen* (vas), dok genitiv glasi *amengo* (nas) i *tumengo* (vas). Od zamjenice *von* (oni), a gen. *lengo* (njihov). Od zamj. *pe* (se) za 3. lice pl. postoje regionalni arhaizmi za akuzativ: *pen* (se) i za genitiv *pengo* (*pumengo*) (svog).

U svojim govorima Gurbeti se u ovakvim prilikama služe pozajmljenicama. Kad treba da grade genitiv lične zamjenice, oni posežu za nominativom prisvojne zamjenice. Tako, na primjer, kad hoće da prevedu riječi: bez mene, oni će reći bukvalno: bez moj, rom.: *bi mrno* (ili *bi munro*, itd). Onda, *bi čiro* znači bez tebe, bukv.: bez tvoj. *Bi lesko* (*lehko*) je bez njega i dalje: *bi lako* (bez nje), *bi piro* (bez sebe), *bi amaro* (bez nas), *bi tumaro* (bez vas), *bi lengo* (bez njih), *bi čiro* (bez sebe) za 3. lice pl. — Slični slučajevi uzajamnog ispomaganja u međudodnosima nominativa prisvojnih i genitiva ličnih zamjenica postoje, između ostalog, i u njemačkom jeziku. Tako su, onda, oblici genitiva ličnih zamjenica *meiner, deiner*, itd., u stvari, pozajmljeni od oblika prisvojnih zamjenica: *mein, dein, sein* itd. (moj, tvoj, njegov itd.).

Slog *ke* (ili: *će*) ima svojstvo postpozitivnog sufiksa koji se za obrazovanje dativa dodaje obliku akuzativa (za živa bića). U pluralu stoji mjesto sufiksa *-ke* sufiks *-ge* ili, palatalizovan, *-de*. Uzmimo sada primjere: *o bakro* (ovan), u akuzativu glasi *e bakreh* (ovna), a u dativu *e bakrehće* (ovnu). U pluralu: *e bakre* (ovnovi — nominativ), *e bakren* (ovnovne

— akuzativ) *e bakrende* (ovnovima — dativ). *E phivli* (udovica) je imenica ženskog roda, *e phivlja* (udovicu) je akuzativ, a *e phivljaće* (udovici) je dativ. U pluralu: *e phivlja* (udovice), nom., *e phivljen* (udovice) akuz., *e phivljende* (udovicama) dativ.

Iz dosadašnjih izlaganja proizlazilo bi da je romski dativ padež čisto postpozitivne prirode. Međutim, to nije sasvim tačno. Njegovom postpozitivnom sufiksu blisko je srodan i njegov prepozitivni partner *ko* (srpskohrv.: *k* ili *ka*) koji kao vitalan prijedlog ima i svoju rekaciju. Osim toga, kod vlaških Roma postoji i praksa da prijedlozi koji inače stoje u prepozicionalu potraže dativ. Npr.: *Me anda tuke bilav*. (Ja se za tobom topim.) — *Vo ande peske boldane*. (On se osramotio, bukvl.: on se u sebi okrenuo.) Dakle, u sferi dativa susrećemo se i sa postpozicijom i prepozicijom.

Da pređemo na instrumental. Poznato je da u toj oblasti u srpskohrvatskom postoji izvjesno račvanje pojmova. Imamo pravi instrumental i socijativ. To dvojstvo je sankcionisano u književnom jeziku, dok se u narodnim govorima našim o takvim i sličnim idiomatskim pojavama ne vodi strogo računa. Primijetili smo da i u romskom postoji, i to vrlo rijetko, neko, da kažemo, slično granjanje značenja. Međutim, ta pojava ne nosi neki opšti karakter, već predstavlja samo nesiguran odraz istančanog osjećanja jezika kod pojedinih izdignutih Roma. Inače, Romi ne žele da osjete razlike, pa, gdje ih i osjete, oni hladno prelaze preko njih.

U potvrdu toga navešćemo neke slučajeve. *Me ċelem vrdoneha*. (Išao sam kolima, tj. vozio sam se kolima.) U toj konstrukciji imamo slučaj instrumentala u pravom smislu riječi. U njoj je imenica ostala bez člana. Ona obilježava neko sredstvo, i to prevozno sredstvo. Naspram te rečenice stoji jedna druga: *Me ċelem e vrdoneha*. (Išao sam kolima, tj. pored kola, naporedo s kolima itd.) Dakle, naglašena je izvjesna zajednica, neko društvo. Osim toga, primijetićemo da se i u romskoj rečenici i u njenom prevodu nalazi po jedna rječca više nego u prethodnima. To je u romskom određeni član, a u srpskohrvatskom: prijedlog *s*. Dakle, posrijedi je slučaj socijativa.

Sad ćemo iznijeti još dvije rečenice. Jednu s dopunom bez člana, kao primjer za čisti instrumental, a drugu sa članom, kao primjer za socijativ. *Vov ċerel bući gurvencu*. (On radi volovima, tj. trguje volovima.) *Vov ċerel bući e gurvencu*. (On radi zajedno s volovima, npr.: on vuče plug kao i volovi, itd.).

Slog *-sa* (*-ka*, *-va*, ili *-ja*) u singularu, i slog *-ca* u pluralu javljaju se u funkciji postpozitivnog sufiksa za obrazovanje instrumentala oba vida. Umjesto široko rasprostranjenog oblika *-sa*, zapadni Gurbeti upotrebljavaju isključivo oblik *-ha*, dok se kod ostalih Gurbeta, naročito sjevernih, pored opšteg *-sa*, susrećemo i sa varijantama *-va* i *-ja*. Osim toga, kod istočnih Gurbeta nalazimo i lokalni oblik na sufiks *-sar* za singular, a za plural, pored uobičajenog *-ca*, još i nijansu *-car*, koji su, vjerujem, nastali pod utjecajem ablativnih sufiksa *-tar* i *-dar*.

Opšti oblik na *-sa* srodan je i po porijeklu i po značenju sa srpskohrvatskim prijedlogom *-sa* (ili *s*), sa indijskim *sam*, pruskim *san*, grčkim *syn* i dr. A sada nešto o upotrebi slogova *-sa* *-ca*. Oni se, kao i drugi

postpozitivni sufixi u romskom, dodaju akuzativu (za živa bića) u singularu, odnosno u pluralu. Npr.: *o dad* (otac), akuz.: *e dades*, instr. *e dadesa* (stegnuto od *dades-sa*) ili *e dadeha*. U pluralu: *e dada* (očevi), akuz.: *e daden*, instr.: *e dadenca*. Primjer za imenicu ženskog roda: *e dej* (ili: *daj*) majka. Akuz.: *e da* (stegnuto od *deja* ili *daja*). Instr.: *e dasa* ili *daha* (stegnuto od *dejasa* ili *dejaha*). U pluralu: *e deja* (*daja*) majke. Akuz.: *e dejen* (*dajen*). Instr. *e dejenca* (*dajenca*). Uz to treba svuda zamisliti i respektivne varijante na -va, i -ja, mjesto -sa. Evo i primjera sa zamjenicama: *me* (ja), akuz.: *man* (ma), instr. *manca* (sa mnom), rijetko *mancar*; *tu* (ti), akuz. *tut* (*tu*), instr. *tusa* (*tuha*, *tuva*, *tusar*); *vov* (*vo*, *ov*, *o*) on, akuz. *les* (*leh*, *le*), instr. *lesa* (od *les-sa*), *leha* (od *leh-ha*), *leja* (*lesar*); *voj* (*oj*) ona, akuz. *la*, instr. *lasa* (*laha*, *lava*, *lasar*); *amen* (mi), akuz. *amen.*, instr. *amenca*, *amencar*; *tumen* (vi), akuz. *tumen.*, instr. *tumenca* (*tumencar*); *von* (on) oni, one, akuz. *len.*, instr. *lenca* (*lencar*). Za sva lica sing.: *pe* (se), akuz. *pes* (*peh*), instr. *pesa* (*peha*, *peja*). Za pl.: *pe* (se), akuz. *pen* (*pe*), instr. *penca*.

Romska instrumentalna zamjenička konstrukcija slična je latinskoj, gdje se isto tako akuzativu lične zamjenice dodaje postfigurativni prijedlog -cum: *mecum*, *vobiscum* itd. A sada evo i nekoliko slučajeva iz različitih romskih dijalekata koji ilustruju nijansiranu upotrebu instrumentalta i drugih postpozicija, što sobom donosi i diferencijaciju značenja: Sa instrumentalom: *detharinasa* (*detharinaha*) znači bukv.: od jutrom. Sa genitivom: *detharinako* (*teharinako*) bukv.: od jutra. To je klasična genitivna konstrukcija za označavanje vremena: *detharinatar* ili *teharinatar* s ablativom; s prepozicionalom: *detharinate*, *teharinate* (ujutro, za jutro). Svi navedeni priloški izrazi imaju u praksi približnu vrijednost. Pa čak i nominativ te imenice *teharin* može katkad da se upotrijebi priloški u značenju izjutra.

Rečeno je već i poznato odranije da je instrumental u užem i bukvalnom smislu riječi padež kojim se označava oruđe ili sredstvo kojim se vrši neka radnja. U okviru tih značenja instrumental može da obilježava način na koji se obavlja taj rad i sl. Npr.: *E mami turvinjija la thaj šukare alavenca dela la gođi.* (Baka bi je savjetovala i učila bi je pameti lijepim riječima.) Načinsko obilježje nose i ove rečenice: *Sa bižajimaha o raklo xoxadah gole raklja katar laći dej.* (Momak je lukavstvom izmamio djevojku od njene majke.) — *Sar o gras pašlilo phuvasa, i me ka-bandivav phuvate.* (Kako je konj legao na zemlju, i ja ću se sageti prema zemlji.) — *E čori dej baxtaha maj palal muladah pe xasarde čhavořeh.* (Jadna majka srećom je najzad pronašla svog izgubljenog sina.) — *Sa e holbenca mol mangasa* (Sve ćemo litrama tražiti vino.) — *Toverenca kampakas pe vošehće bale.* (Sjekirama ćemo udariti na divlje veprove.) — *Von parvardeha pe raklořen phujvalenca.* (Oni bijahu hranili svoju djecu krompirima.) — *Von čaljile šaxeha thaj phabenca.* (Oni su se zasitili kupusom i jabukama.) — *Von pořade pe jakha ande amende daradimaha.* (Oni su strahom uprli oči u nas.) — *Vov jakhenca mothovel so mangel.* (On očima kaže šta želi.) — *Tu dikh sa šukarimaha trujal len.* (Ti vidi, pa sve lijepim oko njih.)

Riječi u obliku instrumentalta služe pogdjekad i za obilježavanje mjesta i stoje obično bez člana. Npr.: *Amen peklam majxarne dromeha*

džike cahre. (Mi smo udarili najkraćim putem do čergi.) — *Von džan i gavenca i foronca.* (Oni idu i selima i gradovima.) — Instrumentalom se ističe i neki cilj ili uzrok. Npr.: *Kojarači von resle pire bučenca andar o Parnoforo.* (Preksinoć oni su stigli svojim poslovima iz Beograda.) Temporalni instrumental izražava neko vrijeme. Recimo: *Bršenca thaj bršenca lehči gadži xoxavela lekh jekhe malavdeha.* (Godinama i godinama njegova žena ga je varala s jednim ljubavnikom.) Instrumental počesto prati neke glagole. Npr.: uz udariti, pisati, itd. *Amen čokanoha mardam o sastri.* (Mi smo čekićem kovali gvožđe.) I glagol pisati traži instrumental bez prijedloga: Npr.: *O čavoro ramosarda poresa jekh lil pire amalese.* (Dječak je napisao pismo perom svome prijatelju.)

Slijedi još više mješovitih primjera instrumentalnih konstrukcija bez prijedloga za izražavanje sredstva ili oruđa i sl. *Tumen xivarden me čope zeja rovljaha.* (Vi ste probili moja jadna leđa motkom.) — *Vov pusadah-pe čhujraha.* (On se nožem zbo.) — *Phande tu kuštikaha!* (Opasaj se pojasom!) — *Peradem ole džidaa.* (Oborio sam ga kopljem!) — *Na te čalaveh la ni palmaha ni dumukhaha!* (Nemoj da me udariš ni dlanom ni šakom.) — *Sohće ispidijan le kukujasa ande pašavre?* (Što si ga gurnuo laktom u rebra?)

Instrumental bez prijedloga može da ukaže i na porijeklo. Npr.: *Bijandimaha von hi Xoraxnja.* (Po rođenju one su Turkinje.) Ako je romska konstrukcija u instrumentalu, njen prevod ne mora biti u tom padu i obratno. Npr.: *Go manušeh den muj čeralo meljardo thaj džovalo balo.* (Ovog čovjeka zovu šugavom, zamazanom i ušljivom svinjom. Romska rečenica je u nominativu, a naša u instrumentalu. — *Dikhav sar pe mo udžilipe* (smatram svojom dužnošću). Romi kažu: Gledam kao na svoj dug. — *Gole phujraičaren pala e maj džungali maškar e džuvlja.* (Onu babu drže najgorom od svih žena.) Romi kažu ... drže za najgoru od svih žena. — *Vov pherda jekh morči panji!* (On je napunio jednu kožu vode, ili: vodom!) Pa još i ove konstrukcije instrumentalne: *Dikhlah pe ma pe jakhenca, e xoljatar ratvardenca.* (Pogledao je na me svojim očima, od srdžbe zakrvavljenim.) — *Amen šaj pelama ande ruvani xiv, učardin krangonca thaj patrenca.* (Mi smo mogli pasti u vučji brlog, pokriven granjem i lišćem.) Kad instrumental označava neku zajednicu ili neko društvo, onda on zahtijeva prijedlog *s (sa)* u srpskohrvatskom, a u romskom traži član. Rekli smo već, međutim, da su Romi aljkavi, pa se obično ne drže toga. Romi se u obje grane dihotomije, u pravom instrumentalu i u socijativu, služe istim nastavcima: *-sa* i *-ca* (oba sa svojim varijantama). — Daćemo sada niz primjera za socijativ. *Džan tumen šukare tumare bučenca.* (Idite vi lijepo svojim poslovima.) Ovdje nema prijedloga *s*, jer se ističe više cilj nego zajednica. — *Žjan Devlesa!* Zbogom! Bukv.: S Bogom. — *Avilo peske romnjasa.* (Došao sa svojom ženom.) — *Xasalji e čhej pe čhaveha.* (Izgubila se djevojka s momkom.) — *Adiveh maladilam e pačardenca.* (Danas smo se sreli s žandarmima.) *O sastro hi baxtalo pire bojrenca.* (Svekar je srećan sa svojom snahama.) — *I daj bešel pe čhavesa ande musi.* (Majka sjedi svojim djetetom u naručju.) Arl.: *Von teljarde tumenca palpale.* (Oni su krenuli s vama nazad.) — *Sa e džungalimata đeli-tar laha.* (Sva je zloća s njom otišla.) Vidjeli smo, dakle, da sve ove rečenice manje ili više obilježavaju nekog člana (ili neke članove) zajed-

nice kao saučesnika (ili saučesnike) u nekoj radnji, u nekom zbivanju ili stanju. Daćemo još neke rečenice na goptskom koje potvrđuju da instrumental, praćen prijedlogom *s* (*sa*) stoji u službi socijativa, tj. zajednice i društva. *Dža pašljovi s Roma!* (Idi leći s Romima!) Gopti su velikim dijelom izgubili imenske promjene (paleosupstrat). Zato i kažu *s Roma* umjesto *Romenca*. — *Ov džal s manca*. (On ide sa mnom.) Dok je kod ostalih Roma instrumental najčistiji postpozicional, dotle Gopti pred zamjenicu u instrumentalu *manca* stavljaju još i prijedlog *s*. — *Oj piravi čavoro s peste*. (Ona vodi dijete sobom.) Ovdje se ponovo javlja prijedlog *s* pred flektiranom zamjenicom, ovoga puta u postpozicionalu. Dakle, kod Gopta je reakcija kolebljiva, tako da se oni više ne znaju pravilno da služe padežima.

Podsjetimo se, Gopti su vrsta tursko-grčkih Roma, koji su se doselili u krajeve današnje Jugoslavije još u vrijeme nadiranja Osmanlija. S vremenom oni su se konačno naselili na sjeverozapadu naše zemlje, u Lici i Sloveniji, a djelimično su prešli i u druge zemlje. Jedan dio njihovog (ili njima srodnog) plemena zaustavio se u jugoistočnim krajevima Jugoslavije, oko Niša, Leskovca, Giljana i drugih mjesta. Prema svome zanimanju, oni nose i ime Konopljari (Šelengere), što bukvalno znači: užari.

Napomene o postpozicijama. Pored priličnog broja prostih i složenih prepozicija, u romskom postoji svega jedna čista postpozicija, a to su instrumentalni sufiksi *-sa* i *-ca*, koji nemaju partnera u oblasti afiksa i čestica koje bi ih u njihovoj funkciji mogle zamijeniti. Osim toga, ima još četiri postpozicije, ali su one manje-više mješovite prirode, pošto se po potrebi mogu alternativno upotrebljavati s prijedlozima. Kod postpozicija ne radi se o nekoj posebnoj čestici koja bi se, sudeći po njenom imenu, redovno javljala odvojeno iza riječi. Naprotiv, to su u romskom afiksi koji se neposredno pripinju akuzativnom obliku one riječi na koju se odnose. Postpozicija ima, i u mnogim drugim jezicima, između njih i u fino-ugarskim i kavkaskim, s tom razlikom što njihovi afiksi primaju još i nastavke za diskriminaciju lica, što u romskom nije slučaj. Npr.: mađarski *nalam*, slobodno prevedeno, kod mene. Odgovarajući romski oblik glasi: (*paša*) *mande*, doslovno mene kod, itd. Dakle, obratno. U srpskohrvatskom nema nekih naročitih postpozicija. Možemo samo izdvojiti slučaj rječce radi, koja može da zauzme prepozitivni ili postpozitivni položaj prema riječi koju prati. Poseban je slučaj i sa sintagmom socijativnog obilježja: na čelu sa Jugoslavijom, ili, sa Jugoslavijom načelu. (Ovo drugo je više naglašeno.)

Postpozicije se mogu zamijeniti i pravim prijedlozima, koji im potpuno ili djelimično odgovaraju. Tako južni Gurbeti mogu genitiv *e džuvljako* (ženin) da zamijene prijedlogom *katar e džuvli* (od žene), što nama ne zvuči adekvatno. Mjesto dativnog izraza *e marneske* (k) hljebu, neki kažu opisno *ko marno*, što opet zap. Gurbetima para uši, jer zvuči strano. Ablativna konstrukcija *mandar* (od mene) javlja se mjestimično u nezgrapnom obliku *andar man*. Tako i lokativno *e barende* (kod kamenja, u kamenju) ima svoj pandan u analitičkom izrazu *ande bar*. Jedini izuzetak među postpozicijama čine sufiksi *-sa*, i *-ca*, koji se ne mogu zami-

jeniti nikakvim dvo- ili višečlanim izrazima. S genitivom ide prijedlog *bi*, s dativom *ande* i dr., s ablativom *andar*, *katar* i dr., s prepozicionalom *paša*, *dži* i dr., dok je jedino postpozicija *-sa* i *-ca* sama sebi dovoljna, bez ikakve veze s prepozicijama i sposobna da izrazi pojmove: zajednički *sa*, u pratnji *sa* itd.

Na redu je *a b l a t i v*. Taj padež izražava uglavnom tri pojma: porijeklo, odvajanje i udaljavanje. Sva tri imaju u osnovi nečeg zajedničkog. Ablativ je padež koji se u romskom redovno javlja, dok u srpsko-hrvatskom ne postoji. Međutim, naš genitiv zastupa i potrebe ablativa, jer pored partitivnog, ima i ablativno značenje.

Romski ablativ spada u tzv. čiste padeže ili fleksione padeže. Tome nasuprot, mi smo prinuđeni da primjere iz romskog proučavamo prevodima u prepozicionalnim padežima koji su uslovljeni sljedećim prijedlozima: *sa*, *iz*, *od*, *za* (s akuz.), *na*, *prije*, *zbog*, *protiv* i dr.

Naš prijedlog *s* ili *sa*, koji u srpskohrvatskom jeziku zahtijeva genitiv, obilježava prvenstveno neko odvajanje. Između ostalog, on nam kazuje da nešto od nečega potiče ili da se udaljuje *sa* gornje ili bočne površine nečega ili nekoga. — Primjeri: *Čiraha so ni huljistem godatar*. (Umalo što nisam sišao s pameti.) — *Sar gova klizijan katar e akhorin?* (Kako si se to okliznuo sa oraha?) — *E peče khanja ni peren e devlehtar*. (Pečene košiče ne padaju s neba.) — *E devlehtar orta ande pašavre*. (S neba pravo u rebra.) — Dakle, sve primjeri za kretanje odozgo naniže. — *Pilem e drakhači gaja e prnendar*. (Popio sam lozovaču onako s nogu.) — *Kamhuljarav će o šoro e dumendar*. (Skinuću ti glavu s ramena.) — *Hulji sigo mandar, mrne bande zejendar*. (Sidi brzo s mene, s mojih grbavih leđa.) — *Inčar e piri pojratar thaĵ huljar la e jagatar*. (Uhvati lonac za dršku i skinij ga s vatre.) — *Aven benga stanicatar, trađen Rōmen e Vojkatar*. (Došli vragovi sa stanice, tjeraju Rome iz Vojke.) To je početak pjesme o odvođenju Roma u logor iz Vojke (kod Pazove). — *O čačo va si čače rigatar, a o stĳing va e avejratar*. (Desna ruka je s desne strane, a lijeva s lijeve.) — *Gov prligano hi pindžardo pire bilačhimahtar*. (Taj nabodica poznat je sa svoje nevaljaštine.) — *Gači sem phago ka-perav me bijande čangendar*. (Koliko sam slomljen, pašču sa rođenih koljena.) — *Na čide e malade curuvlja e dromehtar!* (Nemoj da dižeš nađene opanke sa druma!) — *So si čire jakhendar?* (Šta je sa tvojim očima, bukv. s tvojih očiju?) — *Ko huljardah e gada e sosteja e šolehtar?* (Ko je skinuo košulju sa klinaca, a gaće s konopca?) — *Von hliste-tar tele*. (Oni su sišli dolje.) — *Bešah će čače vastehtar*. (Sjedimo s tvoje desne ruke.) — To se, kao i svi ostali primjeri, kazuje i u prepozicionalu... *će čače vastehte*. (...na tvojoj desnoj strani). — *Činosarah e pendexin te sa e resline pendexa peren latar*. (Tresemo lijesku da svi zreli lješnici padnu s nje.) — *Fuljaren e skorce e phabendar!* (Skinite kore s jabuka!) — Sve se navedene romske rečenice u ablativu mogu na tome jeziku i s prijedlozima izraziti. Tako: ... *e phabendar*, može se reći i: *katar e phaba*. — *Xasajvon gav thanehtar!* (Gubite se s ovog mjesta!) — *Me amala užarde e murči e mudarde ruvehtar!* (Moji drugovi oderali su kožu sa ubijenog vuka.)

Naš prijedlog *iz* nam kazuje da nešto potiče iz unutrašnjosti nečega. Dok taj prijedlog kod nas stoji uz genitiv, u romskom se on pred-

stavlja ablativnom konstrukcijom, naravno bez prijedloga, ili prijedlozima *katar* i *andar*, prepozicionalom, a rijetko akuzativom. Primjeri: *Me k'enklja vošestar.* (Ja ću izaći iz šume.) — *Ikli e khandiratar!* (Izađi iz crkve!) — *Vov hi bižaj, pe godatar čerda gova.* (On je mudar, iz svoje pameti je napravio to.) — *Odumut muklinaljam e phandimahtar.* (Davno smo pušteni iz zatvora.) — *Tumen xuklen e xivjatar pe amende.* (Vi ste skočili iz pećine na nas.) — *Von hi Goraždatar, Hlivnatar thaj Derventatar.* (Oni su iz Goražda, Livna i Dervente.) — Tu je slučaj tzv. ablativa porijekla. Mjesto Goraždatar i dr. može se reći *katar e Goražda* i dr. Tu se kazuje da neko ili nešto vuče porijeklo od nekoga ili nečega.

Prijedlog od ablativnog značenja je klasični prijedlog za odvajanje, udaljavanje i poticanje. U našem jeziku on se slaže s genitivom, dok u romskom traži konstrukciju s ablativom, odnosno prijedlog s akuzativom. — Primjeri: *Darav e grastehtar te na čalavel ma.* (Bojim se konja da me ne ošine.) — *Loliljem e ladžavestar.* (Zacrvenio sam se od sramote.) — *Čaliljem e purumatar.* (Zasitio sam se od crvenog luka.) — *Šil mande, capenisaľjem e šilestar.* (Zima mi je, ukočio sam se od studeni.) — *Našti majdur džav e karnendar.* (Ne mogu dalje ići od trnja.) — *Ačhadilam e bučatar, kaj činilem.* (Odustao sam od posla, jer sam se umorio.) *Mang e čheja lače dadehtar!* (Zaproši djevojku od njenog oca!) — *Bičhal leh e čherehtar!* (Pošalji ga od kuće!) — *Arakhem tumen e bižaje manušendar!* (Čuvajte se lukavih ljudi!) — *Tu san golehtar sar bijando.* (Ti si za to kao rođen.) — *Thov gov sulumehko patavo e melatar!* (Operi ovu rogozinu od prljavštine!) — *Bezex e Devlestar!* (Grehota od Boga!) — *E lolebalesko rakloľo kalilo e khamestar!* (Riđi dječak pocrnio od sunca!) — *Manuš čhindol-pe e dromestar.* (Čovek se prekine, presječe, od puta.) — *Gova hi čerdino e molivehtar.* (Ovo je napravljeno od olova.) — *In tromal katar te nakhel e daratar!* (Od straha ne smije ovdje da prođe.) — *Voj činđilah e bršindehtar.* (Ona se skvasila od kiše.) — *E fusuješći zumin naj lačhe fusujestar.* (Grahova čorba nije od dobra graha.) — *E prunaći sumbica hi majbari e ambrolehčiratar.* (Košpa šljivina je veća od kruškinje.) — *Lače danda phumbarde e nasvalimatar.* (Njeni zubi su se zagnojili od bolesti.) — *Vazdinaljam e čherehtar te džah!* (Podigli smo se od kuće, da idemo.) — *Dijem le odestar.* (Dao sam mu od srca.) — *Najsah amen niso xamahtar, ni ačiljah niso marnehtar.* (Nismo imali ništa od jela, nije ostalo ništa od hljeba.) — *Šaj nasvaljanah e khandimahtar.* (Mogli ste se isporazbolijevati od smrada.) — *But thuliljan e bešimahtar.* (Mnogo si odebljao od sjedenja.) — *E rakle xasalje e rakljače šukarimahtar.* (Momci su se obeznanili od djevojčine ljepote.) — *Gole bršendar načhilo but!* (Od onih godina mnogo je prošlo.) — *Del e spuma e sapujehtar.* (Udara pjena od sapuna.) — *Von peren bendendar.* (Oni padaju od padavice, bukv. od vragova.) — Mjesto *bendendar*, koji je tabu-izraz u ovakvoj prilici, kažu nekad i apotropijski *avrender*, bukv.: od drugih. — *Von le sastarde katar o xalipe.* (Oni su ga izliječili od čelavosti.) — *E grasnjatar darav, šaj čalavel ma e petaloħa.* (Kobile se bojim, može me udariti potkovicom.) *Man hi majbut lila tutar.* (Imam više knjiga od tebe.) — *Mangav tutar te iris mae e love.* (Tražim od tebe da mi vratiš pare.) — *Majterni san tu mandar.* (Mlađi si od mene.) — *E vrnonendar našti ašunah so vov del vorba.* (Od kola ne možemo čuti šta on govori.) — *Vov našlo pire rakljatar!* (On

je utekao od svoje cure.) — *Bistum ni avel tuće ladžavipe e themehtar.* (Zar te ne bude stid od svijeta.) — *In tromah te pašivah e rikonehtar.* (Ne smijemo da se približimo od paščeta.) — *Voj čindah cira pošom e Romendar.* (Ona je kupila malo vune od Roma.) — *Amende saha ladžavimata e manušendar.* (Nas je bila sramota od ljudi.) — *Te dikhah ko hi majkar amendar dondar.* (Da vidimo ko je veće muško od nas dvojice.) — *Sostar tumen kova čerden mandar?* (Što ste to od mene uradili?) — *Den mrtik o šolo katar le!* (Otmite konopac od njega!) — *Tradena ma, a našti resle ma!* (Tjerali su me, a nisu me mogli sustići!) — *E kandine mangel pire barvalehtar te xan.* (Sluge traže od svog gospodara da jedu.) — *Hi majbut duje čhonendar sar o papici e mamijoraha ni irisaljo amende.* (Ima više od dva mjeseca kako dedica sa bakicom nije svratio kod nas.) — Prijedlog od ima, kako vidimo, široku skalu značenja: Dolazak iz nekog pravca, odlazanje, odmicanje, oduzimanje, otimanje itd.

Srpskohrvatski prijedlog za zahtijeva, pored ostalog, akuzativ. U romskom on tada traži ablativ, i to pod određenim okolnostima, kad se odnosi na mjesto, vrijeme, kada je riječ o određenoj namjeni, o uzroku i cilju, o nekoj zamjeni, zatim kad se obilježava način, mjera, količina i dr. Romske rečenice koje su date, dakle, u jednom direktnom kazusu, u ablativu, mi prevodimo posrednim padežima i prijedlozima koji su te padeže odredili. Ablativ može da označava:

Mjesto gdje se završava neko (usmjeren) kretanje, neka radnja poslije pokreta. — Primjeri: *Te istardem tu kolinehtar, džungaleh kam-nakhadoh.* (Ako te zgrabim za prsa, gadno ćeš se provesti.) — *O thuvalo hi lačno kana xal e krlehtar.* (Duvan je dobar kada kolje za grlo.) — *Me istardem, ma čhujratar, a vov istardilo šorehtar.* (Ja sam uhvatio za nož, a on za glavu!) — U istom rečeničnom sklopu isti glagol se javlja u analitičkom (*istardem ma*) i u sintetičkom obliku (*istardilo*). — *Crдем la čornjendar.* (Povukao sam je za pletenice.) — *Kana nakhel haj khanjalo il khaj livarno e Roma istardon pelendar.* (Kad prolazi pop ili hodža, Romi se maše za jaja.) — *Dije la mrtik, kořatar pořehtar thaj maška-rehtar.* (Zgrabili su je za vrat, za trbuh i za pas.) — *Voj astardili čučendar.* (Ona se uhvatila za dojke.) — *Xalam amen thaj balendar istardam amen.* (Posvadili smo se i pograbili za kose.) — Ova rečenica može da označava način, kao još neke od navedenih. — *E đornja istardon šuvajatar, a niči šolehtar.* (Mazge se drže za uzice, a ne za uže.) — *O džučel xalah la khurdatar.* (Pas ju je ugrizao za petu.) — *O čaro dad ladžal pire bibaxtale čhavehtar.* (Jadni otac se stidi svog nesrećnog sina.) — *Nasvalo sem, inčarav ma udarendar.* (Bolestan sam, pridržavam se za vrata.) — *Vov priponisardah pe buznya e bajratar, ili bajrate.* (On je privezao svoju kozu za ogradu.) — *O čoro manuš istadilo mandar thaj ičardol mande sar o mato bajratar (ili bajrate).* (Jadni čovjek dočepao se mene, pa se drži za me kao pijan plotu.) — Ovdje vidimo da se mjesto ablativa može uzimati i prepozicional. — Dvije posljednje rečenice dokazuju da se romski ablativ upotrebljava i ondje gdje se govori o nečemu što se čvrsto vezuje ili priljubljuje uz nešto.

Naš prijedlog za u akuzativu prevodi se na romski ablativnom konstrukcijom, kad se označava neko: 1) mjesto, o čemu smo dosad opširno govorili, i 2) vrijeme. Npr.: *Trin droma divesehtar iklah e grasten.* (Tri-

put na dan jašemo konja.) — *Vadžaj račatar šaj resen incáte.* (Još za noći možete stići onamo.) — *Pandže kurčendar e nasvali čišlili dešupandže kileNDAR.* (Za pet nedelja bolesnica je smršala za 15 kila.) — 3) Namjena, i sl.: *Gova inaj mothovimahtar.* (To nije za kazivanje.) — Romi kažu bukv.: od kazivanja. — Prijedlozi za i od mogu ponekad uzajamno da se smjenjuju u funkciji. — *Von nakhadilo pimahtar.* (On se prošao pića.) — *Tu inaj san amendar.* (Ti nisi za nas, bukv.: od nas.) — *Gala brnošoja inaj mandar.* (Ovi svitnjaci nisu za mene.) — *Arakhen laće so hi latar.* (Nadite joj šta je za nju.) — *Von ni mangel te džanol-pe lendar.* (Oni ne žele da se zna za njih.) — 4) Uzrok i cilj: *Tu avilan golehtar te dikheh e raklja, čira.* (Došao si da vidiš curu svoju.) — *Vo či žjanel pestar.* (On ne zna za sebe.) — *Sohtar den muj?* (Što vičete?) — *Našlam-tar daratar, sa xindam amen ande kalce.* (Pobjegli smo od straha, sve smo se opoganimali u gaće.) — 5) Zamijenjivanje (trampa) i sl.: *Laće šukare jakhendar* (bolje: *jakhende*) *ni dava ni pandž parave.* (Za njene lijepe oči ne bih dao ni pet para.) — Sve jednosložne ablativne konstrukcije mogu se izraziti i dvočlanim odgovarajućim prijedlozima *katar, tar, i andar.* Riječi koje slijede poslije njih dobiju svoj padež, prepozicional ili, rijetko, kauzativ. Npr.: *O rikono xala la vastestar.* (Psić ju je ujeo za ruku), ili: *O rikono xala la tar o va.*

Pojedine sintagme, odnosno čitave rečenice u kojima ima svoje mjesto prijedlog na mogu da se prevedu na romski i ablativnom i prijedloškom konstrukcijom. — Primjeri: *T'ava thode te na khandah černi-mahtar!* (Da se umijemo da ne smrdimo na trulež!) — *Von maren praspape gav džljatar!* (Oni se sprdaju na ovu pjesmu!) — *Sar čhindilan e čhindaljatar!* (Kako si se posijekao na sablju?) — *Ašundem gova uzo maripe jekhe thanehtar.* (Čuo sam to uz rat na jednom mjestu.) — *Gov džuvalo čhavoro daramne khandel khulendar.* (Ovaj ušljivi dječaćić grozno zaudara na izmet.) Rečenice i sitagme u kojima se nalazi prijedlog prije prevode se takođe i ablativnom i prijedloškom konstrukcijom. — Primjeri: *Ni mukav tu šove divesendar.* (Ne puštam te prije šest dana.) — *Našti irisajvoh duje bršendar.* (Ne možeš se vratiti prije dvije godine.) — *Divesehtar šaj aven ili: Pala jekh dive šaj aven* (Za jedan dan možeš doći.) — *Majanglal dešudo bršendar vov lagloha.* (Prije dvanaest godina on bijaše odselio.) — *Amen niči kam-iklah čhonehtar.* (Mi nećemo izići prije mjesec dana.) — *Majsig pire merimahtar vov džungaleh nasvaljoha.* (Prije svoje smrti on se grdno razbolio.) — *Tumen sena kate majsug brše divesendar.* (Vi ste ovdje bili prije godinu dana.) — *Goj phujroři soři jrač kučija e dukhendar.* (Ona starica cijele je noći kukala od bolova.)

Prijedlozi zbog i radi imaju osnovno ablativno značenje. Zbog označava uzrok, a radi označava cilj. — Primjeri: *Niči avilema agaringa te na avilaha e rakljendar.* (Ne bih došao ovamo da nije bilo zbog djevojaka.) — *Sohće tu akušeh, gači, kačeja?* (Što ti toliko psuješ, čiko?) — *Lese si pharipe godole čhatar.* (Njemu je teško zbog one cure.) — *E thuqli gavutni našti prastel e phare čučendar.* (Debela seljanka ne može da trči od teških dojki.) — *Phareh thaj žavo hi amende lehtar.* (Teško nam je i žao zbog njega.) — *Sošće xolajlen e pherjatar?* (Što ste se naljutili zbog šale?) — *Lije te roven e barkorehtar, e pharlehtar.* (Stali su da plaču zbog jagnjeta, uginulog.)

Prijedlog protiv javlja se kao pozajmljenica u romskom. Inače on se prevodi ablativom. — Primjeri: *E draboŕa gavoŕa hi kale xasehtar lačhe.* (Korjenčići ovi su protiv crnog kašlja dobri.) — *E zeledina ni lačhi e phabardimahtar.* (Žabokrečina je dobra protiv opekotina.)

Za prijedlog o može se isto reći što i za prijedlog protiv. Primjeri: *Čaladem ma e pendžeravatar,* ili: *Č. ma katar e pendžerava.* (Udarilo sam o prozor.) — *Phande će vuš thaj čo muŕ mandar!* (Zatvori svoje gubice i svoja usta o meni, tj. ne govori više o meni!) — *Go matanda čereŕ će šorestar.* (Ova pjandura ti radi o glavi.)

Preći ćemo sada na prepozicional. To je padež u kojem se imenice i pridjevi po nekom pravilu javljaju bez prijedloga. Izgleda neobično da se baš padež koji nosi ime prepozicional ne slaže s prepozicijama, već se zadovoljava postpozicijama, kao što ćemo to malo dalje vidjeti. — Primjeri: *Irisavo e bibijate!* (Vrati se tetki!) — *Geljum jekhe vešeste!* (Otišao sam u jednu šumu.) — *Arl.: Gola čhavore khanden khulende.* (Ona dječica smrde na izmet.) — *Čhiv pe džepate!* (Turi u svoj džep!). — *Vov avilo e phurehte.* (On je došao kod starca.) — *E terni rakli lijaha džal ŕomehte.* (Mlada djevojka je htjela poći za muža.)

Upotreba prepozicionala je vrlo živa kod tursko-grčkih Roma, dok za gurbetsko uho zvuči zastarjelo, preživjelo i nepotpuno, jer vapi za prijedlozima (uz nominativ). Tako će Gurbet možda reći: *Kava andem pala manušehte,* ili obično: *Kava andem palo manuš.* (Rečenica znači: Ovo sam donio za čovjeka.) — U mnogim primjerima koje ovdje iznosimo lako se može primijetiti da je član zanemaren. To je nevarljiv znak da je pravilno osjećanje jezika u dubokoj krizi, jer upotreba člana je jedan od glavnih kriterija za ocjenjivanje jezika.

Za razliku od imenica i pridjeva, zamjenice se mogu u prepozicionalu javljati s prijedlogom i bez njega. Zamjenice najčešće mogu ostati bez onih prijedloga koji se odlikuju svojim lokativnim značenjem, kao što su: *paša* (kod, pri, uz), *kaj* (k, ka), a djelimično i *ande* (u). Zamjenica dođe u prepozicional, a prijedlog može da stoji pred njom, ali može i da izostane. Navedeni prijedlozi, po značenjima srodni, određuju prostorne odnose. Oni nam kazuju da se neki predmeti ili neko živo biće nalaze jedno pored drugog, jedno uz drugo, itd.

Primjeri uz gornja objašnjenja: *Ejke so čerdem ande mande me dile gođaha.* (Eto šta sam uradio od sebe svojom ludom pameću.) — *Mo amal džal mande.* (Moj prijatelj ide k meni.) — *Šun mande!* (Slušaj me!) Ovdje prepozicional ima vrijednost akuzativa, tj. oblik *mande* je upotrijebljen mjesto *man!* — *(Amen najšamas tute).* — (Mi nismo bili kod tebe). — *Le man tute!* (Uzmi me k sebi!) — *Von avela inča tute.* (On je dolazio onamo k tebi.) — *Mothodem andar tute munŕe dače.* (Kazao sam za tebe svojoj majci.) — *Dža lehte inča!* (Idi k njemu onamo!) — *So čerava bi lesko?* (Šta ću raditi bez njega?) — Jedinствен slučaj (greška) da prijedlog bi traži prepozicional! Ali to je radi rime u jednoj pjesmici: *E čhej boldijah pe zeja lehte.* (Cura je okrenula svoja leđa k njemu.) — *Von lete avena but droma.* (Oni bi njemu dolazili često.) — *Lijah-pe vov te teljarel late.* (On je pošao da ide k njoj.) — *Resle lendar thaj dije late.* (Stigli su od njih i ušli kod nje.) — *Miškosaljam lehte majpaše.* (Primakli

smo se bliže njemu.) — *So éreh gova, phrala, an amende?* (Što to radiš brate od nas?) — *Line-pe von te aven amende.* (Oni su se pokupili da dođu nama.) — *Džikaj me sema lende, tumen sena amende.* (Dok sam ja bio kod njih, vi ste bili kod nas.) — *Sah amende kate jekh Gadžo.* (Bio je ovdje kod nas neki musliman.) — *Ađe avasa tute thaj ée dasnjate.* (Danas ćemo doći tebi i tvojoj ženi.) — *O čharo rovel tumende.* (Dječak plače za vama.) — *Tumen džana lende.* (Vi ste dolazili k njima.) — *N'as amende kalderaša.* (Kod nas nije bilo kotlara.) — *Lende inaj khanči čerimahće bući!* (Kod njih nema ništa da se radi, bukvl.: Kod njih nema ništa „rađenju posao”). — *Amen-ka-perah tumende.* (Mi ćemo leći kod vas.) — *Arakhen tumen, šaj e čor vi tumende dena!* (Čuvajte se, mogli bi lopovi kod vas banutili) — *He inčal vov džala tumende.* (Čak odande je on išao vama.) — *Amen xuklam thaj prastijam lende.* (Mi smo skočili i otrčali k njima.) — *Ake so vov lendar čerdah an lende!* (Evo šta je on od njih uradio.) — *Gathe bešen gola phure savende najseha čavoře.* (Ovdje stanuju oni stariji ljudi u kojih nije bilo djece.)

Rečeno je već da zamjenice često, i to vrlo često, traže društvo prijedloga. To su manjim dijelom prijedlozi lokativnog značenja, a većim dijelom su to svi ostali prosti prijedlozi (osim *bi*). Spomenuo sam usamljen slučaj: *So érava bi leste?* (Šta da radim bez njega?) — Prijedlog *bi* traži genitiv, *bi lesko*, a ne *leste*. — *Bičhaldah man ke leste.* (Poslao me k njemu.) — Tu je ono *ke* nešto kao naše *k* u *k* njemu. Tako je i u rečenici: *Vov ačhel suvišno (paša) mande.* (On stoji kod mene.) — Ono *paša* je romskom suvišno, dok je *kod* u našoj rečenici potrebno. — U bogatoj zbirci na kraju ovog rada iznijet ćemo mnoštvo slučajeva gdje se zamjenice nalaze u neizbježnoj pratnji prijedloga koji im diktiraju padeže.

Akuzativ predstavlja osnovu za obrazovanje padeža oba broja u romskom jeziku. Povodom te tvrdnje možemo ukazati na jednu sličnu pojavu u istočnosrbijanskim dijalektima, gdje je utjecaj balkanskog jezičkog supstrata vrlo jak. Poznata nam je činjenica da je u ondašnjim govorima broj padeža tokom vijekova spao na minimum. Među njima najvažniju ulogu igra akuzativ. Da uzmemo neki primjer iz jednog mješovitog dijalekta: *Fčera bešešem sas njojnu snajku u grad* (Juče sam bio s njenom snahom u gradu.) — Svoja zapažanja i zaključke možemo provjeriti na sljedećim komparativnim razmatranjima.

Dakle, prije svega, instrumentalni prijedlog *sa* u službi socijativa zahtijeva u našem književnom jeziku samo šesti padež, dok u ovom narodnom govoru stoji uz akuzativ. Slično tome, prijedlog *u* traži ovdje akuzativ, dok inače u književnom jeziku stoji uz lokativ, jer je tu riječ o nekom mirovanju. Navedena rečenica glasi na romskom: *Arači semas laće borasa foroste.* Ovdje nas najviše interesuje riječ *borasa* i riječ *foreste*. Oblik *borasa* (sa snahom) izveden je od riječi *bora* (snahu), tj. od akuzativnog oblika imenice *bori* (snaha) i od postpozitivnog sufiksa -nastavka za instrumental -*sa*. Pratimo sad pažljivo ovo poređenje: Srpski *sas snajku* (prijedlog *sas* plus akuz. sing. imenice *snajka*) Romski: *borasa* (akuz. sing. imenice *bori*, plus prijedlog-postpozicija -*sa*). Dosljedno tome u pluralu: srpski: *sas snajke* (prijedlog *sas* plus akuz. pl. imenice *snajka*); romski: *Boren-ca* (sa snahama), od oblika *boren* akuz. pl. imenice *bori*

plus prijedlog-postpozicija *-ca*. Donekle slično stoje stvari i u slučaju oblika *foreste*. Iako ne označava neko živo biće, riječ *foro* kao i sve ostale imenice povinjava se opštem pravilu koje glasi da pri obrazovanju padeža za polaznu osnovu služi akuzativ za živa bića, što kod imenice *foro* glasi *foros*. Treba odmah naglasiti da je današnji redovni oblik akuzativa kad stoji sam za sebe u većini dijalekata samo *foro*. Dakle, obliku *foros* pripne se zatim postpozitivni sufiks-nastavak za prepozicional *-te*. Tako dobijamo oblik *foreste*, koji, prije svega, označava oblike lokativa: u gradu, po gradu, kod grada itd. A sada, na kraju, da izvedemo opet jedno poređenje. *Foroste*, raščlanjeno na elemente: *foros-te* (tj. akuzativ sing. imenice *foro* plus prepoz. sufiks *-te*). Srpskohrvatski: u grad (tj. prijedlog plus akuz. sing. imenice grad). Analogan slučaj i u pluralu: *foron-de* (piše se zajedno) akuz. pl. za živa bića, plus prepoz. sufiks *-de*. Srpskohrvatski: u gradove, akuz. pl. imenice grad. A sad još koji primjer za uvježbavanje, *o guruh* (vo), *e guruveh* (vola) akuz. *e guruveh* (kod vola, k volu, itd.). U pl.: *e guruva* (volovi), *e guruven* (volove, akuz.), *e guruvende* (kod volova, k volovima, itd.). *E rakli* (djevojka), *e raklja* (djevojku), *e rakljate* (kod djevojke, k djevojci itd.), *e raklja* (djevojke), *e rakljen* (djevojke, akuz.) *e rakljende* (kod djevojaka, k djevojkama). U rečenicama: *Te na pašoh guruveh*! (Da se ne približiš volu.) — *Sohće ni avilen e rakljende*? (Što niste dolazili kod djevojaka?)

U razvoju romskog jezika jasno se ocrtava tendencija za uprošćavanjem i redukcijom oblika, glomaznih konstrukcija i nejasnih jezičkih pojava. Taj proces je zahvatio prvenstveno promjenljive kategorije. Njime je snažno načet i kompaktni kolektiv od osam padeža, koji su, naravno, osim nominativa i vokativa, sintetičkog tipa. Tako je onda pod udar toga procesa dospio i stari, ali još pomalo vitalni, padež prepozicional. Po prirodi tolerantan i širokogrud, on je preuzeo i dužnost užeg lokativa. Okupio je oko sebe veći broj heterogenih prijedloga koji se između sebe razlikuje po značenju. Tako se onda dešava da u slučaju izostajanja prijedloga, što je česta pojava, ne postoji više mogućnost da se prema golom obliku padeža bliže precizira značenje dotične riječi. Grupisanje različitih prijedloga koji se svi slažu s jednim te istim padežom, može da stvori zabunu. Čovjek je u nedoumici kad treba, na primjer, da utvrdi tačno značenje *av lende*! (kod njih, uz njih, u njih, do njih itd.). — Takva pometnja je rječit simptom osipanja jednog preživjelog osmopadežnog sistema u korist čistog prijedloškog sistema koji sve više uzima maha. Postepeno rashodovanje prepozicionala je samo jedna karika u zaraznom procesu raspadanja balasta glomazne morfologije romskog jezika. Prepozicional, onako nejasan i zamagljen, djeluje starački, zamučeno, pa stoga i nazaduje, i to u korist stabilnog, jasnog i stoički pouzdanog nominativa, koj po neumitnoj, vječitoj logici jezika ostaje besmrtn, sa sigurnom šansom da nadživi sve ostale kazuse, pa čak i dinamični vokativ, koji anarhičnošću svojih oblika pokazuje sve znake morbidnosti. Drugim riječima, padežni sistem kao sistem postaće suvišan, pošto je termin sistem relativnog karaktera. U daljoj budućnosti ostaće jedan, i to samo jedan, neutralni oblik — nominativ, koji će u kombinaciji sa prijedlozima zadovoljiti sve zahtjeve jasnog izražavanja. Sličnim ili malo drugačijim putevima će krenuti i sudbina ostalih padeža.

Slijedi jedna poveća zbirka primjera, pretežno iz svakodnevnog života, a mnogo manje iz pripovijedaka i pjesama. Ona će ilustrirati u dovoljnoj mjeri paralelnu upotrebu prepozicionala i nominativa. Međutim, tu nema neke saradnje između ta dva padeža. Naprotiv, riječ je o postepenom, upornom preovlađivanju jednostavnog, praktičnog nominativa, nauštrb složenijeg, uslovljenijeg prepozicionala. Ponovimo još jednom, u tursko-grčkim romskim dijalektima još se uspješno afirmiše i odolijeva stihiji taj drevni prepozicional, dok je u vlaško-romskim, a s njima i u gurbetskim dijalektima, nominativ već odnio pobjedu nad prepozicionalom, mada se ovaj u oblasti zamjenica još osjeća sigurnim.

Evo primjera iz magoviještene zbirke. — *Na ači bare jagate!* to je u prepozicionalu, ali još običnije u nominativu: *Na ači ke bari jag!* (Ne staj uz veliku vatru.) — *Ni džav pajeste, džav moljate.* (Ne idem na vodu, idem po vino.) U nom.: *Na, dža ko paj, dža, ke mol.* — *Voj đeli jekhe barvalehte.* (Ona je otišla k jednom gazdi.) — *Voj đeli ke jekh barvalo.* *Džav te ćerav bući govehte.* (Idem da radim u selu.) — *Savoře đelam čhejende.* (Svi smo otišli kod djevojaka.) — *O čalavdo prastel romnjate.* (Ljubavnik juri k ženi.) *O. č... ke romni.* — *Gelen odole kafanate.* (Odosite do one kafane.) — *Gelem ki odoja kafana.* — *De ma, dade, romnjate!* (Daj me, oče, k ženi, tj. oženi me.) — *De ma, dade romni! Sema jekhende, jekhehte thaj jekhate.* (Bio sam kod jednih, kod jednog i kod jedne.) U gurb.: *Sema ke jekh.* Oblik *jekh* važi tu i za muško i za žensko i za množinu. — *E vastajra hi e dojra pe trastate.* (Drške su vrpce na torbi.) — *Ğilčuri si les kořate.* (Žlijezde on ima na vratu.) — *Ğilke si le pe koř.* — *Voj saha dini romehte varesave thagarehte.* (Ona je bila udata kod nekog gospodara.) — Izraz *dini romehte* je stereotipan, pa se za sada ne proizvodi s nominativom, ali *thagarehte* u nom. glasi *ko thagar.* — *Uljom me jekhedizate.* (Bio sam u jednom gradu.) — *Arl.* — gurb.: *Semah me an jekh foro. Te uštavas thaneste.* (Da gazimo na mjestu.) — *Gothe si čher čherehte thaj amen đelam katar o čher džito čher.* (Tamo je kuća uz kuću, pa smo išli od kuće do kuće.) — *Ušti adatar te pašljivav me će thaneste!* (Ustaj odatle da legnem ja na tvoje mjesto.) — *Ušti gathar te pašljivav me pe čo than!* — *Tu khandeh melate (melatar).* (Ti smrdiš na prljavštinu, od prljavštine.) *Tu kandeh pe mel.* — *Muklinaljo tele phujvate.* (Spustio se dolje k zemlji.) — *Muklinjalo tele ke phuv.* *O mas del persutne čhilehte.* (Meso zaudara na lanjsko maslo.) — *O mas del pe persutno čhil.* — *Kale čhejate e jakha hi pendexaće bojavaće.* (U ove djevojke oči su lješnikove boje.) — *Ke kav čhej e jakha hi pendexaće bojavaće.* *O puro sungal siřate thaj pudumate.* (Sremež miriše na češnjak i na crni luk.) — *O puřo sungal pe siř thaj pe purumb.* — *E gavutnehte (ko gavutno) kale e vah, parni e bokoli.* (Kod težaka crne ruke, a pogača bijela.) U ovom slučaju naš prijedlog u koji ide s genitivom, ima posesivno značenje. U današnjem gurbetskom svaki prosti prijedlog (osim *bi*) može da stoji pred imenicom ili pridjevom. Pri tom on može da izgubi sav utjecaj na njih, tako da im ne može da nametne rekaciju. Tada govorimo da je riječ u nominativu. Rjeđi je pak slučaj u gurbetskom da prijedlog imenici ili pridjevu naturi prepozicional. Npr.: *O piperi xalah ma pala e čhib.* (Paprika me je ujela za jezik.) — Rjeđe: *O piperi xalah ma čhibate.* *Gav ařo del pe phuv.* (Ovo brašno zaudara na zemlju.)

Rjeđe: *Gav aro dle phujvate. Thodah gova lehće pe čang.* (Metnuo je to njemu na koljeno). Rjeđe: *Thodah gova lehće čangate.* Uostalom dali smo već dovoljno primjera u prethodnoj zbirci.

Za razliku od romskog, neki naši prijedlozi mogu po utvrđenom kriterijumu da biraju između dva padeža, tj. prema tome da li je zbor o nekom mirovanju, odnosno kretanju na mjestu, ili pak o kretanju dalje od mjesta sa nekim ciljem, odnosno samo o nekom pravcu, o usmjerenim mislima i sl. Tome nasuprot, u romskom nije i vidno obilježena razlika u značenjima, što bi povuklo sobom i dvojstvo padeža, mada je oni, naravno, uočavaju i osjećaju kao i mi. Pa ipak će Gurbeti nekad radije upotrijebiti nominativ kada je riječ o mirovanju, što je, uzgred rečeno, simbolično, jer je prvi padež nepokretan. Kad se, naprotiv govori o nekom kretanju, on će katkad radije posegnuti za prepozicionalom. Uzmimo i primjere: *Ke gov mrno čirvo hi jekh glonco, an ilo.* (Kod ovog mog kuma ima jedan metak u srcu.) Pošto je tu posrijedi mirovanje, Gurbet je izabrao i odgovarajući padež — nominativ. — *Xuti sigo thaj čhuv gova rigate!* (Skoči hitro i metni to u stranu!) Kako se ovdje radi o kretanju, Gurbet se opredijelio za prepozicional.

Zahvaljujući činjenici da Romi ne vode računa o pomenutoj dihotomiji značenja, data je mogućnost da, tu i amo, dođe do dvoumljenja, pa i do nesporazuma. To će nam pokazati sljedeći primjeri. *Von bešle sini-jate.* Tu treba lučiti dvoje: Oni su sjedili za stolom, i: Oni su sjeli za sto. — *Me ačhav maškar tumende duje dženende.* I tu je potrebno dvojiti obje mogućnosti: Ja stanem među vas dvojicu, i: Ja stojim među vama dvoma. — Zanimljiv je i ovaj slučaj na arlijskom: *Oj cidela drom Sofijate, kaj lakero phral sine Sofijate.* To znači: Ona je „potegla” ili „trgla” put u Sofiju, jer je njen brat u Sofiji. Dakle, ime grada Sofije javlja se u oba slučaja u prepozicionalu, mada se u prvom radi o kretanju, a u drugom o mirovanju. Sad se sjetih starog lokativa na -e, npr. *čhere*, što ima dva značenja: kući (kretanje) i kod kuće (mirovanje). Primjer: *Me najsem čhere, me džav čhere.* (Ja nisam „doma”, ja idem „doma”.) — Naveo sam slučaj sa prilogom doma koji važi za oba slučaja, kao što i prilog kući može ponegdje da se odnosi na obje mogućnosti.

Pružićemo sada nekoliko primjera gdje se prepozicional javlja na dva mjesta u jednoj rečenici — *De ma, dade, šjaveste numa lašje thaneste!* (daj me, oče, za momka, samo na dobro mjesto!) — *Phandah e xeren poj-pojrate te crdah len mehanavate.* (Vežemo magarce za rep da ih odvučemo do mehane). — *Le-ta buklo će dumeste, pal o khoro će vasteste!* (Uzmi-der bukliju na rame, a vrć u svoju ruku!) Ova je rečenica, kao i ona prva (*De ma . . .*), početak neke pjesme. *Ka-džav dur thaneste, dur, Vojvodinate.* (Otići ću u daleko mjesto, daleko u Vojvodinu.) — *Sema me gavehte, kole manušehte.* (Bio sam u selu, kod onog čovjeka.) — *Lendi čirvi bešel paše će čherehte thaj pe lejate.* (Njihova kuma stane blizu tvoje kuće i blizu rijeke.) — *Šaj li arakhadol fijeso khajekhe thanende, khajekhe dženende?* (Može li se naći šta bilo na nekim mjestima, kod nekih ljudi?)

Na poslijetku, daćemo po nekoliko primjera sa prijedlozima koji se najčešće javljaju u običnom govoru, a koji se slažu sa prepozicionalom.

Prijedlog na označava mjesto negdje na gornjoj površini: *Pelem-tar phujvate.* (Pao sam na zemlju.) — *Sa čhutam thaneste.* (Sve smo stavili na mjesto.) — *Garav len lenđe thaneste!* (Sakrij ih na njihova mjesta!) — *Dži bršeh ka-lal la romnjaće thanehte.* (Dogodine će je uzeti namjesto žene.) — *Sar thuvaljah e sovardi del thuvehte.* (Kako se zadi-milo, soba zaudara na dim.) — *E baličhe khanden muterende.* (Prasići smrde na mokraću.) — *Tumaro muj khandel haburohte.* (Vaša usta zau-daraju na zadah.) — *Ov delo pire rigate.* (On je otišao na svoju stranu.) — *Kana kuvel tu, ka-pere puvate.* (Kad te udari, pašćeš na zemlju.) Arl.: *Žjav bukjate, Drinate!* (Idem na posao, na Drinu!) — *Lenđe bal khanden mihcote.* (Njihove kose mirišu na mošus.) — *Sohte hi voj khamni, muru-šehte jeli čhejate, ženskonjate?* (Na šta je ona noseća, na muško ili na dje-vojčicu, na žensko?) — *Pe bućate manuš šaj sikavel so vov džanel thaj so vov mol.* (Na radu čovjek može pokazati šta on zna i šta on vrijedi.) — *O trin pralja gele dromeste.* (Tri brata su pošla na put, ili: išla putem.)

Prijedlog u obilježava neko mjesto u unutrašnjosti nečega. *Sana Srbijate, inća?* (Je li bio u Srbiji tamo?) — *Amen pelam phandimahte desetno.* (Mi smo dopali robije, svi od reda.) — *Vov dijah la jagate.* (On ju je dao, tj. bacio u vatru.) — *Me arakhlem čiri angrusti mrne romnjate.* (Ja sam našao tvoj prsten u moje žene.) — *Avilan li čhere phralehte, phralehće?* (Jesi li došao kući kod brata, bratu?)

Prijedlog k: *Goja nasvali džuvli deli e livarnehte te vov sastarel la.* (Ona bolesna ženska otišla je hodži da je on liječi.) — *Ov alo adale phurjate.* (On je došao k onoj starici.) — *Džav jagate kaj bičhalde ma jagate.* (Idem k vatri, jer su me poslali po vatru.) — *Teharin tu džasa ke mrni kumnata.* (Sutra ćeš poći kod moje rodice.) — Ovdje je imenica *teharin* (jutro) bez člana u svojstvu priloga vremena. — *Dijem love ke jekh raklo, a jekhehte dijem gurumnja.* (Dao sam pare jednom sinu, a jednom sam dao kravu.) — *Arači delem ječe berbereste.* (Juče sam oti-šao jednom berberinu.)

Prijedlog za: *Dijam amaro di e lačhe barehte.* (Dali smo sve za pravednog starješinu.) — *Gaja čhej inaj romehte.* (Ona djevojka nije sa mužem, tj. nema muža.) — *Muk ma, dade, rakljate.* (Pusti me, oče, dje-vojci.) — *Phande e cahra e beljate!* (Priveži čergu za motiku!) — *Phanden len beljende!* (Vežite ih za motke.) — *O angaraši phangljah o šolo e kaš-tehte.* (Ugljar je svezao konop za stablo.)

Prijedlog kod: *Andam e lila pe phralende.* (Donijeli smo knjige svo-joj braći.) — *Ando pašipe lenđe čherende saha jekh učo kaš.* (U blizini njihovih kuća bilo je jedno visoko drvo.) — *Ačhilji ke pe khereste.* (Osta-la je kod svoje kuće.) — Arl.: *Vov maj palal irisaljo ke pe džuvinde ama-leste.* (On je najzad svratio kod svog živog prijatelja.)

Prijedlog do: *Voj crdinalji čojral e barehte.* (Ona se potajno došu-ljala do pećine.) — *So god seha ma gada thaj patave, sa dele bengate.* (Šta god sam imao rublja i stvari, sve je otišlo do vraga.) — *Pe jekh kotor pašljol boř borehte.* (Na jednoj krpi leže slamke.) — *Von bešen bul buljate.* (Oni sjede, stražnjica do stražnjice.) — *Akana šaj kam-džasa jekhe kafanate.* (Sad bismo mogli ići u jednu kafanu.)

Prijedlog prema: *Amen ka-pašivav lejoṛate*. (Mi ćemo se približiti k potočiću.) — *Von bandilo khurdate*. (On se sageo prema peti.) — *Dža majpaše udarehte (ko udar), udarende (ke udara)!* (Priđi bliže k vratima!) — Uz riječ *udar (udara)* vrata, mora stajati prijedlog, uz prepozicional ne mora: *udarehte, udarende*. — *E mamijoṛi sa polokoṛe pašol e baščate*. (Bakica se sve polako približava bašči.)

I, na kraju, evo još nekoliko preostalih mješovitih primjera: *Gov lil džala vastehtar-vastehte* (ili: *Gov lil džala katar o va džiko va*) tj.: Ovo je pismo išlo od ruke do ruke. Dakle, ablativ i prepozicional združeni u idiomatski izraz. — *Vov asal pe lehte*. (On se smije na njega.) za razliku od: *Vov amal lehće*. (On se smije njemu.) — *Kola Zavračijuri bešen forreste* (ili: *ando foro*), *foronende* (ili: *foruri*). To znači: Oni Zavračije (jedno gurbetsko pleme) žive u gradu, u gradovima. — *Vov naj dur forohtar, vov hi paše forehte* (ili: *paše ko foro*). Znači: On nije daleko od grada, on je blizu grada (blizu kod grada). — Ovdje stoje prilozi *dur* (daleko) i *paše* (blizu) u službi prijedloga. — *Icardon mrne dumende!* (Držite se za moja ramena!) — *Istardinalje koṛ-koṛate* (ili: *va pala va*). Znači: Zandarmi su svezali ubojicu za ruku. — *Čindem bobo jekhe bučarnehte*. (Kupio sam kukuruza kod jednog radnika.) — *E rakljako di phabilo raklehte*. (Djevojčina duša izgorjela je za momkom.)

Prilozi u službi prijedloga. Jedan nevelik broj čestica obavlja po potrebi, pored svoje redovne priloske dužnosti, još i funkciju prijedloga. Pretežno se radi o čistim mjesnim priložima, dok se sljedeći javljaju čas kao mjesni, čas kao vremenski prilozi: *anglal* (ispred, prije), *palal* (pozadi, poslije) i *trujal* (oko, okolo). — Granice između prijedloga i priloga ponegdje su rasplinute. Oni nisu strože razgraničeni. Opšte je pravilo da prilozi ostaju prilozi kad prate glagole i kad ih bliže određuju. Npr.: *Varesave pora peren upral*. (Nekakvo perje pada odozgo.) — *De tu anglal!* (Odazovi se!) — *Lijem len palal*. (Potjerao sam ih.) Oni imaju, dakle, svoje mjesto i u nekim glagolskim agregatima. Prilozi postanu prijedlozi kad se jave uz neki oblik imenice ili zamjenice. Ali, pravila u romskom su često labava, jer oni ih začas izigraju. Iz ova dva primjera vidjećemo da razlika između jednog prijedloga i dotičnog priloga može da bude i neznatna: *Na de gači muj pala late!* (Ne viči toliko za njom!) — *Na de gači muj palal late!* (Ne viči toliko pozadi nje, tj. iza njenih leđa!) — Značenja su bliska ili blago nijansirana.

I u srpskohrvatskom ima priloga koji u određenim prilikama djeluju kao prijedlozi. Npr.: *van*, *pozadi*, *sredinom*, *okolo* (oko), *blizu*, i još neki. Uzmimo i jedan primjer iz engleskog. U rečenici: *We were in the house*, riječ *in* javlja se u ulozi prijedloga. U rečenici: *Come in!* (ta čestica *in* služi kao prilog). Odnos između priloga i prijedloga je uzajamne prirode, ali ne i u istoj mjeri. Prilozi rado zamjenjuju prijedloge, kao, na primjer, u rečenicama: *Dukhajah leh vareso trujal e inje*. (Zaboljelo ga je nešto oko slabina.) — *O kham phabol upral saorende amende*. (Sunce prži iznad sviju nas.) — Tome nasuprot, prijedlozi se vrlo rijetko prihvataju funkcije priloga. Takav izuzetan slučaj je i ovaj: *Ni ačhilah mae khanči džike šel thaj pinda dinajra*. (Nije mi ostalo ništa, do svega 150 dinara.)

Svojim jedinstvenim karakterističnim nastavkom *-al* prijedlozi oduju na prvi pogled svoje porijeklo od starog ablativa. Npr.: *anglal* (ispred), *pašal* (izbliza), *telal* (ispod) i dr. Npr.: *E gravnja ujan upral amare šore thaj upral sa o foro.* (Gavranovi lete iznad naših glava i iznad cijelog grada.) — Ovakve priloge-prijedloge često prevodimo sa po dva združena prijedloga, npr.: između, ispred, pokraj, usred, povrh, itd.

Da kažemo i koju o porijeklu njihovom. 1) Od prijedloga vuku, posredno ili neposredno, svoje porijeklo ovi prilozi: *palal*, *pašal*, *prdal* (?), *prekal*, *telal*, *upral*, *utral* i *uzal*, i to od: *pala*, *paša*, *preko*, *tela*, *upar*, *utar* i *uzo*. — 2) Od priloga su potekli: *andral* (od *andre*), *anglal* (od *angle*), *avral* (od *avri*). — 3) Od imenica su izvedeni ovi prijedlozi, odnosno priloške lokucije: a) *aškal* ili *askal* (radi, zbog, za ljubav). Taj prijedlog se čuje kod turskih Roma. Biće da je potekao od arabizma *ašk* (ljubav), odakle i naše *ašikovati*; b) *inčal* (odande, otud, odonud), od perzijske složenice *in-ča* (tamo), što znači bukv. ono mjesto. Taj složeni izraz prijedlog dobio, je nastavak starog ablativa, i postao prijedlog, a zadržao je i svoj priloški značaj; c) *mamujal* (prekoputa, naspram). To je stegnuti oblik tročlanog izraza: *muj an muj* (licem u lice) sa dodatkom ablativnog nastavka *-al*; d) *maškaral* (posredi, sredinom). To je stari ablativ prijedloga *maškar* (među), odnosno imenice *maškar* (sredina); e) *mujal* je stari ablativ imenice *muj* (lice, obraz, usta, otvor). Sam po sebi, on ne može da istupi kao prijedlog, ali može da, povezavši se s prijedlozima, obrazuje lokucije prijedloško-priloške vrijednosti, npr.: *de-mujal* (iz usta), poput drugih imenica, kao što su *kher* (kuća), *drom* (put) i dr., koji grade izraze: *iz-kheral* (iz kuće, od kuće), *od dromal* (s puta) i dr.

Dodajmo još da među priložima dužnosti prijedloga imaju četiri pozajmljenice. To su dva slavizma: *prekal* (preko) i *uzal* (uz), a zatim dva orijentalizma, arabizam *aškal* (radi) i iranizam *inčal* (odande), čije smo porijeklo maloprije izveli. — A sad ćemo, sve po redu, navesti priloge koji vrše i prijedlošku službu. Uzgred ćemo iznijeti neke primjere i gdje ustreba pružiti potrebna objašnjenja:

1) *Andral* (iznutra, iz). To je prilog koji vrlo rijetko zamijenjuje prepoziciju *andar*, od koje je, uostalom, i postao. *Andral* je ablativni oblik prijedloga *andar* (iz), a ovaj je opet ablativni oblik prijedloga *ande* (u). *Andral e khandiri ašundinjaval o dilabipe e čhorvitalehko.* (Iz crkve se čuje pjevanje popa.)

2) *Anglal* (pred, prije). To je ablativ priloga *angle* (naprijed). Ta čestica označava čas mjesto, čas vrijeme. Npr.: *Anglal duj de hanadem e phuv.* (Prije dva dana kopao sam zemlju.) — *O papo bešel anglal o čer.* (Djeda sjedi pred kućom.) — *Anglal sa, vov avilo anglal mande.* (Prije svega, on je došao pred mene.) — *Ni džanav majanglal lendar.* (Ne idem prije njih). *Maj-anglal* znači prije, ranije. To je komparativ od rano.

3) *Iškal*, *aškal* (zbog, radi, za ljubav). Rječca *aškal*, rekli smo, vuče lozu od arap. riječi *ašk* (ljubav). Dakle, ablativ *aškal* znači od ljubavi, za ljubav, tj. za hatar, radi itd. Npr.: *Aškal tute andum e luluda.* (Radi tebe sam donio cvijeće.) — *Ka-meras aškal late.* (Umrijećemo zbog nje.)

4) *Avral* (van, napolju spolja). *Avral* je ablativ od priloga *avri* (napolje, napolju, van, vani). Npr.: *E mačhe xuten avral e len.* (Ribe

skaču iz ili: izvan, vode.) *Avral e poski inkaldem e love*. (Iz džepa sam izvadio pare.)

5) *Inčal (inkjal)* (odande, otud). Taj je prijedlog, čuli smo, romski ablativni oblik iranske složenice *inča* (ondje) od *in ča* (što mjesto). Pred njim se katkad javi i rumunski prijedlog *de*, dakle; *d'inčal*. Primjeri: *Vov bešel inkjal o drom tutar*. (Sjedi preko puta tebe.) To je lejaški. — *Vo ašjel inkjal o foro*. (On stoji s one strane grada.) — *Avilem d'inčal o paj*. (Došao sam s one strane vode.)

6) *Mamujal* (licem u, naspram, vizavi). Znamo već, to je sažet tročlani izraz *muj an muj* (bukv. licem u lice) s nastavkom starog ablativa. — *Amen bešas mamujal tumende*. (Mi sjedimo naspram vas.) — *Mamujal e khandiri si e mulane*. (Spram crkve su mrtvac, tj. groblje.) Groblje se obično kaže *limojra*.

7) *Maškaral* (posred srijede, sredinom). To je drevni ablativni oblik prijedloga *maškar* (među) i imenice *maškar* (sredina). — *Daramni jag phabol maškaral o voš*. (Strašna vatra gori usred šume.) — *Soste umbladen e šošale maškara e care?* (Što ste objesili vješalice, tj. kajišve mesa, sredinom šatora?) — *O xoljariko Rom čindah maškaral pe bipacivale romnja*. (Raspaljeni Rom posijekao je preko srijede svoju nevjernu ženu.) — *E gavutne džan maškaral*. (Seljaci idu čaršijom, bukvl.: sredinom.)

8) *Mujal* (bukvl.: iz usta, od usta). To je stari ablativ imenice *muj* (usta, obraz, otvor suda). — Udružen sa prijedlozima gradi prijedloško-priloške izraze. Npr.: *O paj del vrasi thaj del mujal*. (Voda ključa i kipi, bukvl.: udara iz otvora suda.) — *O thud dija mujal thaj čhordilo*. (Mlijeko je prekipjelo i prelilo se.)

9) *Palal* (pozadi, ostrag). To je prijedlog koji je postao dodavanjem nastavka starog ablativa *-al* prijedlogu *pala* (za, iza). *Palal* može stajati mjesto *pala* prvenstveno ako ovaj označava prostorni odnos. Primjeri: *Mrni amalin ačhel pala ma*. (Moja prijateljica stoji iza mene.) — *Mrni amalin ačhel palal mandar*. (Moja prijateljica stoji pozadi mene.) — *E čhavore ispidinajvon palal pi mami*. (Dječica se guraju iza svoje bake.) — *Palal o gav e Kalderaša inzarde pe cahre*. (Iza ovog sela Kotlari su razapeli svoje čadore.) Čestica *palal* označava i mjesto i vrijeme.

10) *Pašal* znači, zapravo, izbliza, premda se obično prevodi prilogom blizu. Oblik *pašal* je stari ablativ priloga *paše* (blizu). Razvoj oblika i značenja tekao je možda ovim redom: *paša* (kod), *paše* (blizu), *pašal* (izbliza). U stvari, *paše* je stari lokativ slično slučaju *čhere* (kući). Neki Romi tvrde da *paša o čher* znači uz kuću, kod same kuće, *pašal o čher* treba da znači pobliže, tj. malo bliže (ali ne sasvim blizu). — *Vov del muj de-pašal o voš*. (On viče „iz blizine šume“.) Rumunski prijedlog *de* (iz) pojačava značenje priloga *pašal*. — *Vareso nakhlo pašal mande*. (Nešto je prošlo ispred mene.) (Mada nastavljamo istu tematiku, otvorićemo, radi preglednosti, novi pasus, jer su odsjeci koji sada nailaze pozamašni, pa iziskuju, svaki za sebe, poslije kraćeg predaha, jedan novi pasus.)

11) *Prdal, pordal* (preko, prijeko, naspram). Javlja se samo u obliku priloga sa starim ablativnim nastavkom ali mu se za pretke ne zna tačno. Pa ipak, on vrši obje službe, i prilošku i prijedlošku. Npr.: *Tu bešes prdal mande*. (Ti sjediš prema meni.) — *Žjav pordal o podo*. (Idem preko

mosta.) — *Nakhlo o šošoj prdal e pharadi phuv.* (Pretrča zec preko oranice.) — *Te nakhas prdal e len.* (Da pređemo preko rijeke.) — *Sigaren prdal e plajin.* (Požurite preko planine.) — *Šjudem o bar prdal lako šoro!* (Bacite kamen preko njene glave!) — *Prdal e Dorjau duj luluda parnja.* (S one strane Dunava dva cvijeta bijela.) — To je početak jedne pjesme.

12) *Prekal, pekal.* To je izvedenica prijedloga slovenskog porijekla preko, sa sufiksom starog romskog ablativa. Dok se *prdal* daleko najviše javlja kod vlaških Roma, njegov sinonim *prekal* nalazimo gotovo isključivo samo u govorima tursko-grčkih Roma. Primjeri: *Šundom džuka prekal o novine.* (Čuo sam tako preko novina.) — *Čićom ma pekal o kaš.* (Prebacio sam se preko drveta.) — *Čalavđa le prekal i bul.* (Mlatnuo ga preko zadnjice.) — *Ov isi prekal o panji.* (On je preko vode.) — *Isi les prekal o šel sobes.* (Ona ima preko sto soba.) — *O kaš prečivel les prekal peste.* (Stablo ga je prebacilo preko sebe.) — *Čalavđam le prekal a čam.* (Lupio sam ga preko obraza.) — *Čalaven lenge tato pekal i bul!* (Udarite mu štambilj preko zadnjice!) — *On diken pekal o vudar.* (Oni vire preko vrata.)

13) *Telal* je po obliku stari ablativ prijedloga *tela* ili *tala* (pod, podno, ispod), koji je srodan po starini s našom riječju *dol*, njem. *Tal* itd. *Telal* ima tri značenja: a) ispod, niže (prijedlog i prilog); odozdo (prilog), pješice (prilog). Ovo je kalkovano prema rumunskom *de jos* (de žos) bukvlj. od *dole*, tj. odozdo. Primjeri: *Ači telal (ili: tala) me prne!* (Stani ispred mojih nogu ili pod moje noge!) — *Vov čindah o krango telal pehte* (ili: *tala peh*). Znači: On je odsjekao granu ispod sebe (pod sobom). — *Na phag e krandi telal tute, phag len opral!* (Ne lomi granje pod sobom, lomi ga iznad sebe!) — *Gov aro lijah telal te čerčardol.* (Ono brašno počelo je odozdo da gorči.) — *Vov hi tala o bar, ni kamel te iklel telal.* (On je pod stijenom, neće da iziđe odozdo.) — Prilog *telal* može da odmišljeni prijedlog *tela*, ali prijedlog *tela* ne može nikad da zamijeni prilog *telal*. Opšte uzev, prilozi su jači, slobodniji, a kudikamo brojnija kategorija, pa mogu negdje da zamijene prijedloge, a negdje se podudaraju s pridjevima itd. Prijedlozi su sputani i nejak, pa mogu još samo da se prikrpe kao prefiksi ispred glagola i imenica, i tsl. — *Tala (tela) lehće phare prne pharona e šuće phaljoa.* (Pod njegovim teškim nogama pucale su suve daščice.)

14) *Utral* (okolo, oko) javlja se u mnoštvu oblika. Uz pomenuti oblik *utral* najčešće je *trujal*. Zatim se čuju dubleti *tural*, *trulal*, *utrijal* i *truljal*. *Utral* je stari ablativ, izveden od prijedloga *utar*. Priloško značenje rječice *utral* je okolo, ali može, kao i mnogi drugi ablativni oblici, da stekne prepozicionalnu snagu, pa tada odgovara našem prijedlogu *oko*. Kao što god prilog *utral* postaje po potrebi i prijedlog, tako se i naša rječica okolo upotrebljava i u našem narodu kao prilog i (pogrešno) kao prijedlog. Primjeri: *Pačarav o šolo trujal tute.* (Smotam konop oko tebe.) — *Ma te džas trujal kadija jag!* (Nemoj da se krećeš oko ove vatre!) — *Istardiv leće trujal e koř!* (Uhvati mu se oko vrata!) — *Vov boldinajvol sar o džučhel trujal pi por.* (On se okreće kao pas oko svoga repa.) — *Vov čhuvel sama utral pehte.* (On motri oko sebe.) — *E phiravni čhelel utral o barvalo.* (Vucara igra oko bogataša.) — *Boldijah o šoro trujal peh.* (Okrenuo je glavu oko sebe.) — *O Xalořo todah e riřza trujal po šoro.*

(Čelica je nabio škembe oko svoje glave.) — *Voj phanglah trujal peh e lungo xarni.* (Ona je vezala oko sebe dugački mač.) — *Trujal lestar pras-ten e čiriklja.* (Oko njega lete ptice.) — *Utrijal mande čajron e grah.* (Oko mene pasu konji.) — *E sikamne čiden e čhavožen trujal pehte.* (Učitelji okupljaju djecu oko sebe.) — *E makhlo gloncuri šil dije trujal amare kan.* (Sjajni meci zviždali su oko naših ušiju.) — *Voj phiravela-pe utral nesave mahrimate.* (Ona se muvala oko nekakvih gadžina.) — *Von kam-čiden-pe trujal tu.* (Oni će se skupiti oko tebe.) — *Jekhvaratar čičidinaljo mae vareso trujal o ilo.* (Najednom mi se nešto steglo oko srca.) — *Bolde cexa e angrusti trujal čo naj!* (Okreni malo prsten oko svoga prsta.) — *Vov boldijah pe vah trujal la.* (On je sastavio svoje ruke oko nje, tj. zagrlio je.) — *Bari čingar iklisti trujal e čhavože maškar e džuvlja.* (Velika se svađa izrodila oko djece među ženama.)

15) *Upral, opral, umpral, ompral* (nad, iznad, više, poviše, vrh, po-vrh). Kao i najveći dio sličnih ablativnih priloških tvorevina, tako i ovaj prilog *upral* može pred imenicama i zamjenicama da odigra ulogu prijedloga. Kao god što se oblik *upral* odnosi prema obliku *upar* tako se i prilog *upral* odnosi prema prijedlogu *upar*. Dakle, oblik *upral* je, po svojoj prilici, izrastao iz starijeg *upar* (na). Iznijećemo sada u sljedećem pasusu poveći broj primjera.

Ande mrni buči ni ačhel mae khonik upral mo šoro. (U mome poslu niko mi ne dubi nad glavom.) — *Upral e kali plajin o del trunjaricisaljo.* (Iznad crne planine nebo se stuštilo.) — *Upral peren xurde baçoṛa pe amende.* (Odozgo pada sitno kamenje na nas.) — *Umblav e bašavdi upral o bov!* (Objesi tamburu iznad peći!) — *Čhin e phal ompral tu!* (Odsijeci dasku iznad sebe.) — *Thov gav kaš upral e angara!* (Metni ova drva na „ugljevlje“.) — *E uči plajin hi upral amaro čher.* (Visoka planina je više naše kuće.) — *Upral amende saçoṛende parnjol o čhon!* (Iznad sviju nas bijeli se mjesec!) — *Amen ni tromah te huljah upral amare dadehtar.* (Mi ne smijemo da siđemo odozgo zbog našeg oca.) — *So thoden gova upral o moxto?* (Šta ste to stavili iznad sanduka?) — *Umpral tumare šore inaj umblado niso.* (Iznad vaših glava nije obješeno ništa.) — *Von tasadon ande asva upral lendi muli phen.* (Oni se guše u suzama nad svojom mrtvom sestrom.) — *Sošće prastijen upral leste gabore xoljasa?* (Što ste pobjurili na njega tolikom žestinom?)

16) *Uzal* (uz, pokraj, ka). Taj prilog je građen pomoću nastavka starog ablativa od prijedloga *uzo, ozo*, koji je slovenskog porijekla. Osim oblika *uzal*, može se, doduše vrlo rijetko, čuti i oblik *uzar*, gdje je nastavak *-ar* ablativnog značaja kao i *-al*. Primjeri: *So ni beše uzal mande?* (Zašto ne sjedaš uza me?) — *Ka sova amende uzal o paj.* (Spavaćemo „si“ pored vode.) — *Vikinda pe phenja uzar peste.* (Zvao je svoju sestru k sebi.)

Ablativni nastavci su: *-al, -ala, -ar, -ara, -an*. Oni nose značaj adverbijalnih lokativa. Mi smo već u nekoliko navrata mogli zapaziti da rumunski prijedlog *de* (da) igra izvjesnu ulogu sa padežima nekih vrsta riječi:

1) Pred prijedlozima, i to pred ablativnim konstrukcijama. Počeće-mo s prijedlozima. Tako imamo, rekli smo već, prijedlog *paša* (kod, u,

pored). Spram njega stoji priloški oblik sa starim lokativnim nastavkom -e, tj. *paše* (blizu). — Tu je odmah i priloški oblik s ablativnim nastavkom -al, tj. *pašal* (izbliza, subliku). Pred tim oblikom može, ali ne mora, da bude prijedlog *de* ili *da* (iz, od), koji ovdje stoji u službi emfaze. Tako dobijamo izraz *de-pašal* (izbliza, subliku), gdje je ablativno svojstvo vidno naglašeno. Treba istaći da je pojava prijedloga *de* relativno novijeg datuma, sekundarna, jer je stari romski ablativni oblik, po svoj prilici, već i ranije postojao, prije nego što su Romi došli na Balkan gdje im je jezik naknadno bio izložen utjecaju vlašskog (rumunskog) jezika.

2) Pred pridjevima. Uzmimo slučaj izraza *ciknořal* (odmalena) koji se razvio iz riječi *ciknořo* (malešan), što je deminutivni oblik pridjeva *cikno* (malen). Kad se sprijeda doda prijedlog *de* (*da*), onda imamo prilog *da-ciknořal*, a kad se, što je češći slučaj, ablativni nastavak produži za jedno -a, dobija se priloški izraz *da-ciknořala* (odmalena, od djetinjstva), koji, tako proširen, djeluje čak patetično. Primjer: *Da ciknořala amen vadžaj maladilam*. (Još od malih nogu nismo se sreli.)

3) Pred imenicama. Sličan je slučaj kad se stara ablativna konstrukcija javi kod imenica. Uzmimo imenicu *misimeri* ili *mizmeri* (podne) od novogrčkog *mesimeri*. Prijedlog *da* stupa pred tu riječ koja je, skraćena za završni vokal -i, već bila primila produženi nastavak za ablativ -ala. Tim putem je obrazovana vremenska priloška konstrukcija, lokucija *da-misimala* (otpodne). I još jedan od velikog broja primjera: *da-tatrađinara* (od srijede naovamo). *Tatrađi* ili *tatrađin* (srijeda) porijeklom je novogrčka riječ, gdje opisno znači četvrti dan, što je posljedica utjecaja sa Istoka, gdje je srijeda četvrti dan, jer se sedmica broji od nedjelje. Dakle, prijedlog *da*, staje pred imenicu *tatrađin*, koja stoji u padežnom obliku ablativa. Tu treba odmah konstatovati da se ablativni nastavci u romskom završavaju kako na -al (-ala) tako i na -ara, a samo u izuzetnim slučajevima i na -an. Npr.: *dumutan* odnosno pored *de-dumutara*. Riječ *dumut* (davno) potiče od rumunskog *de mult*. Prema tome, u izrazu *de-dumutara* rumunski prijedlog *de* je uzastopce dvaput uzet: *de-de-multara*, kako se danas vrlo rijetko čuje. Primjeri: *De-dumutara amen sam sikle pe gasavi bući*. (Odavno smo naviknuti na takav posao.) — *Tumen ni brivden e pošom de -tatrađinara*. (Vi niste čijali vunu od srijede.) — *Me pašljivav lende da-paraštujra*. (Ja ležim kod njih od petka.) — Grecizam *paraštuj* znači petak. O takvim i mnogim drugim staroablativnim lokucijama govorićemo kasnije iscrpnije u posebnoj većoj studiji o priložima. Pada u oči prijatan ritam takvih složenica: *da-milara* (od ljetos), *od milaj* (ljetos), *da-ivendara* (od zimus), *od ivend* (zima), *d'araćara* (od noćas), *od araći* (juće, sinoć), *d'atoskara* (otada), *od toska* (tada) i dr.

Stari oblik romske riječi za pojam jutro glasi *teha* (*taha*), a to je pozajmljenica od novogrčkog. Riječ *teha* (kad) primi nastavak starog ablativa, a sprijeda kad joj priđe predmetak-prijedlog *de*, onda dobijamo oblik *de-tehara* (ili, slivenje, *dethara*) što znači bukv. od jutro. Predmetak *de* može da otpadne, pa onda imamo oblik *tehara* (*theara*, *thara*), što znači sjutra (sutro). Od te riječi izrasla je novija tvorevina, imenica ženskog roda *teharin* (*tajšarin* *detharin*) u nominativu. Dakle iz jedne dvostruko obilježene ablativne konstrukcije razvila se nova riječ u nominativu. Ta sekundarna tvorevina može u slučaju potrebe da primi i druge padežne

nastavke. Tako su onda postali novi temporalni izrazi: genitivni *detharinako* (*teharinako*), što znači s jutra, instrumentalni *detharinasa* (*detharinaha*), jutrom, ablativni *detharinatar* odjutra, izjutra, i prepozicionalni *detharinate* (*teharinate*), ujutro, o čemu smo već ranije nešto rekli. Rijječ *detharin* javlja se, kako vidimo, u nekoliko stereotipnih, međusobno srodnih vremenskih značenja. Međutim, treba podsjetiti da padeži tu nisu uslovljeni prisustvom prepozicije *de*, koja je u romskom beživotna, mrtva, već je posrijedi manifestacija vitalne snage postpozicija.

I još tri završne napomene. Stari ablativni nastavak *-ara* javlja se u zapadnogurbetskom samo u jednom slučaju: *tehara* (sutra, bukv.: s jutra.) A sada da iznesemo opet primjer za krajnje rijetki nastavak starog ablativa na *-an*: *dumutan* (odavno). — *Amilaj najsaha amen dumutan bršind*. (Ljetos nismo imali odavno kiše.) — Naglasimo naknadno da se parazitni prijedlog *de* bez ikakve potrebe može da javi i pred genitivom imenice. Npr.: *de-vošesko drab*, znači bukv.: od šume biljka, a to je šumska biljka (neki ljekoviti korijen).

Slivanje prijedloga sa članom. Poznato je da se u nekim jezicima pojedini prijedlozi slivaju s oblicima člana. Sjetimo se ovom prilikom, recimo, francuske riječice *du*, koja je nastala slivanjem prijedloga *de* s određenim članom za muški rod *le*. Tako je nastao i oblik *aux* od *à les* i dr. Uporedimo, na primjer, i njemačko *vom*, sliveno od dvije riječice *von dem*, zatim *zur* od *zu der* itd.

Završni vokal *-e* romskog prijedloga *ande* (u) i *pe* (na) sliva se u zapadnogurbetskom sa riječcom o, tj. članom za muški rod nominativa singulara. Tako se onda slivanjem dviju riječica *ande* o dobija oblik *ando*, npr.: *ando than* (u mjestu). *Amen bešah ando than*. (Mi stanujemo u mjestu.) — Takav oblik *ando* ostaje i onda kad se pred imenicu uklopi kakav pridjev. Npr.: *Amen bešah ando bilačho than*. (Mi stanujemo u rdavom mjestu.) Identičan je slučaj, naravno, i s prijedlogom *pe*. I on se sliva sa članom za muški rod sing. o u o. Npr.: *Na uštav po čišaj!* (Ne gazi po pijesku!) — Pošto se po nekom mjerilu zamjenice osnovni brojevi mogu smatrati određenijim vrstama riječi, oni po pravilu nemaju člana pred sobom, pa stoga i slivanja nema. Zato oba prijedloga stoje u svom prvobitnom obliku. Npr.: *Uštavav po amarno čišaj*. (Gazim po našem pijesku.) — *Amen bešah ande tumaro than*. (Mi stanujemo u vašem mjestu.)

Završni vokal *e* prijedloga *ande* i *pe* ostaje nepromijenjen i onda kada poslije njega dolazi određeni oblik člana *e* koji važi za nominativ ženskog roda oba broja i za sve kose padeže oba broja (za živa bića). Npr.: *Ande řima hi masoro, a kokalujrica naj*. (U glisti ima mesa, a kosti nema.) — *Pe gaja drakhalin hi lole drakha*. (Na ovoj lozi ima crvenih grozdova.) — *E khanja dije zor pe bindakujrica*. (Kokoši kidisaše na cvrčke.) Pred pridjevima bez promjene: *Ande xurdoři řimica naj pharipe*. (U sitne glistice nema težine.) — *Varesave kale čermore pele pe lungo drakhalin*. (Neke crne gusjenice popale po dugačkoj lozi.) — *Ande pherde murušoja khonik ni tromal te ačhel e prneha*. (U pune mravinjake niko ne smije ni nogom da stane.) — *E čiriklja čhudije pe jakha pe bindakujra*. (Ptice su bacile oči na zrikavce.) Da ne bismo duljili, treba da upamtimo da prijedlozi *ande* i *pe* zadržavaju svoj prvobitni oblik i pred zamje-

nicama i brojevima. Ovaj put izostavićemo dalje primjere, jer oni svojom masom prijete da nas zaguše.

Sasvim je drukčiji slučaj sa prijedlozima koji se završavaju na vokal *-a*. To su sljedećih šest: *angla* (pred, ispred), *kaj* (k, ka, kod), *pa* (sa, odzogo, naniže), *pala* (za, iza), *paša* (kod), *tala* (*tela* -pod, ispod). U vlaško-romskom i gurbetskom (osim u zapadnogurbetskom) susrećemo se sa jednom interesantnom fonetskom pojavom. A evo u čemu je stvar. Vokal *-a*, na koji se završavaju pomenutih šest prijedloga, sliva se u većini dijalekata s određenim članom, koji pri tom trpi izvjesne glasovne promjene. Dakle, ono završno *-a* rado se stapa s rječcom o, tj. sa članom za muški rod sing., u završetak *-av*. Isti onaj završetak *-a* stapa se sa rječcom *e* (koja je član za ženski rod itd.) u glasovni kompleks *-aj*. Na taj način dobili smo oblike *anglav*, *kav*, *pav*, *palav*, *pašav* i *telav*, koji svi stoje pred imenicama muškog roda. *Anglav* stoji mjesto *angla o*, *kav* mjesto *kaj o*, *pav* mjesto *pa o* itd. Respektivni oblici pred imenicama ženskog roda glase: *anglaj* (umjesto *angla e*), *kaj* (mjesto *kaj e*) i *telaj* (mjesto *tela e*). Ali, ponegdje nailazimo i na neslivene oblike.

U zapadnogurbetskom nalazimo gdječad mjesto toga slivenije oblike za muški rod: *anglo*, *ko*, *palo*, *pašo*, *telo*. Sa članom za ženski rod itd., *e* ne vrši se obično nikakvo stapanje, već se kaže: *angla e*, *pala e*, *paša e* i *tala e*. Pada u oči da nisam spomenuo prijedlog *pa*. To je zato što njega nema u zapadnogurbetskom. Kod južnih Gurbeta, čuju se katkad i ovi oblici pred imenicama ženskog roda: *angli*, *ki*, *pali*, *paši*, *teli*, jer oblik člana za ženski rod glasi tamo i mjesto *e*.

N a p o m e n e: 1) Završetak *-ar* (ili *-kar*) kod prijedloga nema neposredne veze sa klasičnim nastavkom za romski ablativ: *-dar* ili *-tar*. Stoga on i ne pada pod udar rečenih glasovnih promjena kojima su izloženi prijedlozi *andar* i *katar* (apokopirano završno *-r*). — 2) Oblici adverbijalnog lokativa koji se završavaju na *-al* itd., ne trpe nikakve promjene pred oblicima člana koji isto tako ostaju neokrnjeni. Npr.: *Telal o éher hi but garade galbeja*. (Pod kućom ima mnogo sakrivenih zlatnika.) Mjesto *telal o éher* može se reći *telav éher*. — *Anglal e xajing* (ili: *anglaj xajing*) *inzilo jekh đeralo bakričo*. (Pred kladencem pružilo se jedno šugavo jagnje.)

U slične zajednice kao ovih šest prijedloga stapaju se sa članom još i dva prijedloga ablativnog porijekla. To je *andar* (iz, radi, kroz, o, itd.), koji, u stvari, predstavljaju ablativni oblik prijedloga *ande*, koji ima suprotno značenje (u itd.), zatim *katar* (od), koji obilježava ablativ prijedloga *kaj* sa suprotnim značenjem k, ka. Međutim, oba prijedloga moraju prethodno da odbace završni konsonant *-r*, tako da se dobiju krnji oblici *anda* i *kata*. Tek tada kada svojim završecima odgovaraju oblicima onih šest prijedloga; oni su u mogućnosti da sa odnosnim članom obrazuju oblike: *andav* i *andaj*, i *katav* i *kataj*.

Sva naša razmatranja o slivanju prijedloga sa članom začinimo sada bogatim izborom primjera:

1) *Andav*, *andaj*: *Avav andav éher*, *avav éheral*, *avav éhereste*. (Dolazim iz kuće, od kuće, do kuće.) — *Inkaldja o bagovo andav muj*. (Izvadio je lulu iz usta.) — Mjesto *andav muj* može se čuti i *anda moste*: *Anda*

moste phenda. („Iz usta” je rekao.) — *Vo dija mrtik e stadi anda o šoro lesko.* (On mi je strgao kapu s glave.) — *Anda o šoro,* bukv. iz glave, znači ovdje s glave. Mjestimično se član o ne asimiluje s prijedlogom, kao što je ovdje slučaj, ovdje gdje se kaže i *anda* o mjesto *andav*. *Amen našlam anda o phanglipe.* (Mi smo pobjegli iz zatvora.) Može se reći i: *Amen našlam e phanglendar.* (Pobjegli smo od robijaša.) — *Vov ankaldja ječe manuše andav paj!* (On je izvukao jednog čovjeka iz vode.) — *Me davas anda gi te avelas ma.* (Ja bih dao od srca kad bih imao.) — *Fuljar e stagi anda šero!* (Skini kapu s glave!) Romi kažu: Skini kapu glave! — *Turbato žjukhel šjudel spume anda o muj!* (Bijesan pas „baca pjenu” iz usta!) — *E trpija si pajoro kaj pičal anda o kaš.* („Trpija” je vodica koja kaplje iz drveta.) *Mekljan o bar anda o berk pe phuv.* (Spustio si kamen iz njedara na zemlju.) — *Inklen leske e lime andar o nakh.* (Izlaze mu sline iz nosa.) — *Andam anda o gav šumagja pala o drabaripe.* (Donijeli smo iz sela zaradu od gatanja.) — U ovim rečenicama pisao sam *anda* o mjesto *andav*, jer ono završno -v; neki put se izgovara gotovo kao o. U stvari, to je jedan prelazni glas između o i v. Slično tome, kao što ćemo vidjeti, odnosno se *kav* i kao (kod), *katav* i *katao* (od) itd. — *Me inkiljavas andaj buči kaja.* (Ja bih izašao iz posla toga.) — *Andaj čukni bašavav. Trin čheja kaj me dikhav.* (Iz biča bih pucketao. Jer se s trima djevojkama viđam.) To je početak jedne pjesme. — *Bašavav* (*bašalav*, *bašarav*) je kauzativ od *bašav* (lajem, odjekujem itd.). — *Ankaldja andaj poski jekh anro.* (Izvadio je iz džepa jedno jaje.) — *Xa anda late, anda e sinija.* (Jedi s nje, sa sinije.) — *Andam šah guglo andaj bar!* (Donijeli smo slatkog kupusa, iz vrta.) — *E bar* znači plot kod zapadnih Gurbeta, inače mu je opšte značenje vrt. *Voј si anda e Banata.* (Ona je iz Banata.)

Den duma anda mande, rajene! (Progovorite koju za mene, gospodine!) — U ovoj rečenici, kao i u mnogim drugim, pred zamjenicama prilog stoji mahom bez člana. — *Dita e love anda tute!* (Evo pare za tebe!) — *Dijam svato anda leste.* (Govorili smo o njemu.) — *Anda late xasaras munro šoro.* (Za curu glavu bi izgubio.) — *Ramosardem anda tumende.* (Pisao sam radi (za) vas.) — *Von meren anda amende.* (Oni umiru, tj. čeznu za nama.) — *Anda kjire kale jakha. Meklem munra čora da.* (Zbog tvojih crnih očiju ostavio sam svoju sirotu majku.) — To je uzeto iz jedne pjesme. — *O mas ašjilo anda lenge tharja.* (Meso im je ostalo za krajnicima.) *Sas jekh šukar nevi đili andav amaro thagar sar xasajlosas.* (Bila je jedna lijepa nova pjesma o našem vladaru koji je stradao.) Ovdje je pogrešno upotrijebljen oblik *andav*, jer pred zamjenicom može stajati samo *anda*.

Akava sovuno si anda kova goř. (Ovaj krevet je iz onog ugla.) — *Von ni džanen anda koda khanči.* (Oni ne znaju za to ništa.) — *Andakodeja* (*andakoda*), zato, zbog toga. *Anda soste?* (o čemu?), *anda kaste?* (o kome?), *anda leste* (o njemu). — *Mothodem leće andav kova ili kaj bičindan tu mande.* (Rekao sam mu za onu knjigu koju si mi prodao). Pred zamjenicu *kova* treba staviti *anda*, a ne *andav*.

Poslije priloga, a pred zamjenicom, čuli smo, ne treba da stoji član. Ali, to važi i za slučaj da za prilogom slijedi broj ili prilog: *andajekh* (odmah, bukv.: iz jedne). *Anda xanci so či dja ma ande stjáva la jakhaki.* (Umalo što me nije udario u zenicu, bukv.: u zvijezdu očnu.) — *Vov anda*

sigate našti te sastardol. (On na brzinu, bukv.: iz brzine, ne može ozdraviti.) — *Tome nasuprot, pred pridjevom, prijedlog ide sa članom: Keras svato andaj romaji čhib.* (Razgovaramo o romskom jeziku.) — *Khonik naštil inkalavel la andaj ruvende vunde.* (Niko je ne može istrgnuti iz vučjih šaka, tj. niko je ne može sačuvati od nesreće.)

2) *Anglav, anglaj: Inkalda les anglav sasto them.* (Izveo ga pred cijeli narod.) — *Anglav čheroŕo nakhlah jekh gurvoŕo.* (Ispred kućice prošlo jedno june.) — *Tumari rakli dijaha tumen ando ladžavo andav them.* (Vaša kćerka vas je htjela obrukati pred svijetom.) — *Ažjukaren anglaj khangeri!* (Čekajte pred crkvom!) — *E sapnjoŕi našli-tar andaj thaj anglaj jag.* (Zmijica je pobjegla iz i od vatre.) — *Angla tute ande tuće gođova.* (Preda te donijeli su ti ovo.)

3) *Katav, kataj: Vo si andau Beogrado.* (On je iz Beograda.) — *Vo provodil len kata foro.* (On ih sprovodi kroz grad.) — *Da keras čeŕa svato kata* (ili: *anda*) *kadala buća.* (Da malo porazgovaramo o tim stvarima.) — *But sastimos kata munŕo dađ.* (Mnogo zdravlja (tj. pozdrav) od mog oca.) — *Černjala keŕđol katal phabarde angara.* (Crnilo se spravlja od paljenog uglja.) — *Ono katal sastoji se od prijedloga kata i vlaško-romskog člana za nominativ plurala le koji ovdje, apokopiran glasi -l.* — *Katal dand* (od zubi), *katav manuš* (od čovjeka), *kataj rakli*, (od kćerke), *katal raklja* (od kćerki). — *But bax haj sastimos katal munŕe pheja.* (Mnogo sreće i zdravlja od mojih sestara.) — *Mada stoji pred zamjenicom, prijedlog kata javlja se sa članom za nom. plurala le, skraćeno -l, dakle katal.* Znamo da prijedlozi ispred brojeva nemaju člana: *kata 'k časo palomismeri* (poslije jednog časa popodne). Broj *jekh* javlja se počesto u sasvim reduciranom obliku 'k. Vidimo da u sprijeda otpala dva glasa *je*, a ostrag glas *h*, koji je inače znak za aspiraciju. Ovim povodom uporedimo i tročlani izraz *andekdata*, prvobitno *ande jekh data* (ujedno, u jedan mah), gdje je broj *jekh* opet skresan sprijeda i straga.

4) *Kav, kaj: Džav kav balamo.* (Idem kod trgovca.) — *Me žjavas kal Ŗoma kere.* (Išao sam Romima kućama.) — *Trubul t'el tu phaka te letis opre kav del.* (Treba da imadneš krila, pa da poletiš gore prema nebu.) — *Ači kate kav khas!* (Stani ovdje kod sijena!) — *Si kav dad love.* (Ima kod oca novaca.) — *Vo ingerđa e žjukljoŕa kav rašaj.* (On je odveo kujicu kod popa.) — *Oblik kaj, nastao je od kaj le.* Vlaško-romski član *le* za nom. pl. apokopiran da je *-l*, a sastavljen sa *kaj*, dao je *kal*. *Sugo irisajlen kal čeŕe.* (Brzo ste se vratili čergama.) — *Phandade le kav kaš.* (Vezali su ga za drvo.) — *Vov džal kaj po čer kaj dasni.* (On ide svojoj kući kod svoje žene.) — *Voj čhuvel e klejoŕa kaj pi koŕ.* (Ona stavlja bopke na svoj vrat.) — *O šjavoŕo bešel ka pesko kak.* (Dječak stanuje kod svog čike.) — *Vov đelo-tar pese kaj pi deŕ.* (Otišao je kod svoje majke.) — *Napomene date uz prvu partiju (andav, andaj) u vezi sa članom odnose se i na ostale partije, od anglav do telav.*

5) *Pav, paj: Sar gova pelan kav kaš?* (Kako si to pao s drveta?) — *Čalav les e rovljasa paj bul!* (Udari ga štapom niz zadnjicu!) — *Šukar xuklan pao podo.* (Lijepo ste skočili s mosta.) — *Avilem paj čači rig.* (Došao sam s desne strane.) — *Lijam amen palal thaj našlam paj pharadi phuv.* (Pobjegli smo sa oranice.) — *Arakh, pa* (ili: *anda*) *dromnaš!* (Pazi, s puta bježi!) — *Fuljar e rokja paj tute!* (Skini suknju sa sebe!)

6) *Palav, palaj* (po): — *Žjav palaj mol.* (Idem po vino.) — *Vov kam -avel palaj* (ili: *pale*) *rakli.* (On će doći po djevojku.) — *Von avile pali rakli.* (Oni su došli po djevojku.) — *Lijam neve angrusnja palaj purane.* (Dobili smo novo prstenje za staro.) — *Palaj trin đesa* (za tri dana). — Iako prijedlog *pala* ovdje stoji pred brojem, dobio je svršetak -j, tj. član!

7) *Pašav, pašaj*: *Tu ači pašav paj!* — *Vov thodah-pe pašav ajsav.* (On se smjestio kod vodenice.) — *E čhavore ni troman niposo te arakha-don pašaj pendžera.* (Djeca ne smiju nipošto da se bave, bukvl.: da se nađu, kod prozora.) — *Ankal o čiral haj e bokoli andaj strajca.* (Izvadi sir i pogaču iz torbe.) — *Pašaj kjire te trajin i munče šjave!* (Pored tvoje da žive i moja djeca!)

8) *Talav, talaj*: *Talav kaš si but černe patra.* (Pod drvetom ima mnogo trulog lišća.) — *Telav o šorand si jekh lolo dikhlo.* (Pod jastukom ima jedna crvena marama.) — *Talav čharo si but muter thaj khuloja.* (Pod djetetom ima mnogo mokraće i izmeta.) — *Talaj kapa si jekh poxtan.* (Pod prostirkom ima jedno platno.) — *Von sute pese talaj pi cara.* (Oni su spavali pod svojom čergom.) — *Tala soste?* (pod čime?), *tela kaste?* (pod kime?), *tela leste* (pod njime).

Složeni prijedlozi. Strogo uzevši, u romskom ne postoje prijedlozi koji bi bili složeni od dvije ili tri riječi. S vremenom su se, međutim, počele javljati složenice, vještačke tvorevine, koje su građene prema srpskohrvatskom ili prema nekom drugom stranom uzoru. Tako su se neki prijedlozi tijesno udružili s imenicama u jednu cjelinu. Takve složenice dobijaju onda ponovo značenje prijedloga, koji se obično pišu sastavljeno. Npr.: *andexoli* (uprkos), *andoanav* (uime) i dr. Srpskohrvatski jezik je poznat po tome što ne podnosi složenice. Naš narod smatra nasiljem masovno, ponekad samovoljno, sastavljanje pojedinih riječi u jednu cjelinu, čak i onda kad to služi bogaćenju našeg, inače siromašnog, rječničkog blaga. Naš jezik obiluje velikim bogatstvom sufiksa i nastavaka, koji mu služe za izražavanje i najsloženijih pojmova, a da pri tom ne pribjegava stranim kalkovima. U romskom postoji i izvjestan broj složenih priloga, kao npr.: *andilipe* (uludo), *pezor* (nasilu), *pegođi* (napamet) i dr. Svi su oni slijepo građeni po stranim kalupima.

Prilozi *majanglal* i *majsig*, oba sa značenjem prije, složeni su od rječice *maj* (više) i priloga *anglal* (prije), odnosno *sig* (brzina). Njih obično prati prijedlog *pe* (na). Npr.: *Majanglal pe trin čhon phaglem me čače čangači taxtajori.* (Prije tri mjeseca razbio sam čašicu desnog koljena.) — *Majsig pe pandž đivesa bijandilo amende jekh mulo čhavoro.* (Prije pet dana rodilo se u nas mrtvo dijete.)

Prijedlog *dži* i čestica *kaj* (koja obavlja različite dužnosti) obrazuju prepozicionalni izraz *džikaj*, koji ima i značaj veznika. Npr.: *O paj avilah mae džike hrnje.* (Voda mi je doprla do nosnica.) — *Džikaj reslen e čoreh, phagardem e prne.* (Dok sam sustigao lopova, polomio sam noge.) — Prijedlog (i prilog) *paše* (blizu), koji je srodnik prijedloga *paša* (kod) katkad se udruži, a bez naročite potrebe, s prijedlogom (*kod*, *ka*, *k*). Dakle, mjesto blizu, javlja se izraz blizu kod (*paša ko*). — Npr.: *Paše ke goja mamuxlin bajron e ruqujra.* (Blizu one trnjine rastu kaline.) I, još jedan

primjer za prijedloške složene izraze *pothan* i *adomaškar* (namjesto i usred.) *Adomaškar gov voš me peradem pothan me phralehko jekh učo kopači*. (Usred ove šume oborio sam mjesto mog brata jedno visoko stablo.)

Skraćivanje i bujanje oblika. Kod nekih oblika zapaža se želja za skraćivanjem, što se može pripisati nemarnosti, užurbanosti i utjecaju emocija. Tako mjesto *katar* (od) postoji kraći oblik *tar*, mjesto *ande* (u) *an* itd. Suprotne prirode je pojava bujanja.

Pojačavanje prijedloga. U atributivnom svojstvu prilog ima neki put zadatak da pojača prepoziciju. Prilog tada može u društvu s prijedlozima da bliže obilježi odnose u kojima se nalazi neko lice ili stvar prema okolini ili nekoj okolnosti. Primjeri:

1) Mjesni prilog pred prijedlogom: *Upre pe gajabari phabalin čičiril pekh pipizojka*. (Gore na ovom velikom jabukovom stablu cvrkuće češljugar.) — *Gothe andomaškar o voš pařadinajvol jekh džungali xar*. (Tamo usred šume zjapi jedna opasna provalija.) — *Trujal, utar e gavehči khandiri prastel jekh trašardi šošnjoři*. (Okolo oko seoske crkve juri neka preplašena zečica.) — *Andar o tufici avri xutlah jekh šingalo sap*. (Iz šupljeg drveta iskočio je jedan poskok.) — *So iklistan upre pe krajalin?* (Što si se popeo gore na drijenjak?) — *Voj dijah našipe prdal ke po phiravno*. (Ona je pobjegla prijeko kod svog dragana.) — *Von pekle pe Řoma palal*. (Oni su jurnuli na Rome odostrag.) — *Naš prilog odostrag*, koji je složen od prijedloga *od* i priloga *ostrag*, odgovara romskom prilogu *palal*, koji je alternativna izvedenica od prijedloga *pala* (iza, za). — *Vov čerel sama čačal the stıngal, trujal*. (On motri slijeva i sdesna okolo.) — *Prijedlog karing* (prema, put, u pravcu) dobija određenije značenje kad pred njim stoji particip prezenta od glagola *džav* (idem), tj. *džando* (idući). Sličan slučaj je i kod nas. Npr.: *Džando karing e len, hačardem kaj nesavo čhavo tasadol*. (Idući prema rijeci, primijetio sam kako se neko dijete davi.) — *Heh dural džando ančal katar e trito them pařadem me curuvlja*. (Čak iz daljine idući iz treće zemlje ovamo, poderao sam opanke.) — *O hadžijaši dijah rupuzija upral orta maškar e khanjořa*. (Jastrijeb je jurnuo odozgo pravo među kokoši.) — *Vov arakhinjalo moha karing o turbato ruv*. (On se našao licem prema bijesnom kurjaku.)

2) Vremenski prilog pred prijedlogom: *Ake akana andah o raklo jekh gono mindalakura*. (Evo sad je donio dečko vreću morgulja, morske repe.) — *Dikh te reseh čhere somajsig, majsig e jratatar!* (Gledaj da stigneš kući prije, prije noći!)

Prijedlozi kod riječi koje označuju *odnose*. U okviru manjih ili većih grupa međusobno povezanih riječi, prijedlozi imaju zadatak da po bliže obilježe njihove odnose. Zato ih Nijemci zovu *Verhältniswörter*. Odnosi prijedloga prema riječima pred kojima stoje mogu biti vrlo raznoliki.

1) Prostorni odnos ili odnos po mjestu: *Po udar čalavel jekh phu-rořo thaj mangel dabijica marno*. (Na vrata kuca neki starčić i traži mrvicu hljeba.) — *Paša goj mokriš bajron ciknide*. (Pored one kiseliće rastu koprive.)

2) Vremenski odnos: *Tomnako e patra galbenin, šučon thaj peren.* (U jesen lišće žuti, suši se i opada.) — *Soŕo đe si ma te bašalav.* (Cijelog dana imam da sviram.)

3) Načinski odnos: *O phivlo ćerćeh rovel pala pi muli romni.* (Udovac gorko plače za svojom pokojnom ženom.) — *O grastari lačhardah baxtaha pi arli.* (Džambas je srećom obavio svoju trampu.) — *O cikno phaja gugle del vorba.* (Mali bata slatko govori.)

4) Uzročni odnos: *Von mudardile e kale čorimahtar.* (Oni su ubijeni od crne bijede.) — *Katar e uče jiva e gavutne našti huljiste ando foro.* (Od visokih snjegova seljaci nisu mogli sići u grad.) — *Čiraha so ni pharlem e džukhlane tatimahtar.* (S malim što nisam crkao od pasije vrućine.) — *E čhavorehće čamoŕa pharle e šilehtar.* (Dječakovi obrašćići su ispucali od mraza.)

5) Odnos poređenja: *O majphuro phral ni majbižaj e majternehtar.* (Stariji brat je lukaviji od mlađeg.) — *E gindujra si majsigarde e prnen-dar.* (Misli su brže od nogu.) — *E aračutni bokoli hi majšući adivesutnjatar.* (Jučerašnja pogača je suvlja od današnje.) — *Kala phaba hi majgugle kole ambrolendar.* (Ove jabuke su slađe od onih krušaka.)

6) Odnos namjene i cilja: *Džan lende pala e đindale te na ćerdon jođi amende!* (Idite onamo po pare da nam ne propadnu!) — *E dej suvдах kalce pala po čhavo.* (Majka je skrojila čakšire za svog sina.) — *Idar gav puranimata pala e čorovinja!* (Nosi ovu starež za sirotinju.) — *E čirikli prastel pala e paparuga te astarel la.* (Ptica leti za leptirom da ga uhvati.)

7) Odnos zajednice: *E Ŗoma đele e Dasenca te čiden drakha.* (Romi su otišli sa seljacima da beru grožđe.) — *Amen teljardam amare papoha po durutno drom.* (Mi smo krenuli sa svojim djedom na daleki put.)

8) Odnos dopuštanja i sl.: *Vov arakhlah paša pi bijandi džuvindi romni avejra.* (On je pored rođene svoje žive žene našao drugu.) — *Vov i paša amende džuvende čindah e phuv amare majpašutne Ŗomehtar.* (On je i mimo nas kupio zemlju od našeg najbližeg Roma.)

9) Odnos zamjene: *Voj kam-poćinel šoreha pothan amaro.* (Mjesto nas platiće glavom ona.) — *O barvalo dijah e bućarneh, e Ŗomeh patave thaj parvaripe ando than e astalengo.* (Gazda je dao radniku Romu haljine i hrane umjesto novaca.)

10) Odnos suprotnosti i sl.: *Andexoli pire bućarnimahće, vov ni reslo te therel khaj barvalipe.* (Uprkos svojoj marljivosti, on nije uspio da stekne neki imetak.) — *Pe amari xoli goja džungali džuvli čhordah o meljardo paj angla amaro udar.* (Uz inat nama ona pakosna žena prosula je prljavu vodu pred naša vrata.)

Izostavljanje prijedloga. Poznata je pojava zaobilaženja prijedloga u našem instrumentalu, tj. u njegovom socijativnom aspektu. U tome pogledu, u romskom nema račvanja značenja, pa čak nema ni prepozicije, već postoji, kao što je već više puta istaknuto, samo jedna jedinstvena, postpozicija, koja se organski stopila sa flektiranom riječju u jednu cjelinu. Ona obuhvata i odnose zajednice i društva i odnose sredstava i oruđa.

Tome nasuprot, u domenu prijedloga stanje nije ni stabilno ni solidno. Pošto su slobodniji, oni nisu srasli sa odnosnom riječju i stoga su izloženi izvjesnim utjecajima. Između ostalog, tu je i podzemni paleosupstrat, koji stalno podriva sistem padeža, a time ugrožava i značaj prijedloga. Uzmimo ovaj slučaj: *Vov kam-nakhavel len preko paj*. (On će ih prevesti preko vode.) To je sasvim pravilno rečeno. Ali, jest, kad bi uvijek tako bilo! Iako sasvim rijetko, može se, naime, čuti i ovakva konstrukcija: *Vov kam-nakhavel len o paj*. Začudo, tu nedostaje prijedlog preko i bilo kakva čestica istog značenja. Ova druga romska rečenica doslovno glasi u prevodu: On će ih prevesti voda! Šta je posrijedi, teško je reći. Ali, pokušaću ipak da ukažem na određene činjenice. U ovoj rečenici dvije flektirane riječi imaju oblik akuzativa. To su: *len* (ih) i *o paj* (voda). Oblik *len* je akuzativ zamjenice *von* (oni). Što se tiče imenice *o paj*, to je oblik nominativa singulara i akuzativa singulara u isti mah. To je, inače, slučaj sa svim imenicama muškog roda koje označavaju nešto što obično nije živo. Treba dodati da je riječ voda u romskom muškog roda, što se vidi i po njenom članu *o*. Možda Rom hoće da kaže: On će ih prevesti vodom (a ne: suvim), dakle instrumentalnim oblikom. Dok se instrumental u srpskohrvatskom grana u dva vida, dotle Romi tu znaju samo za jednu zajedničku postpoziciju: *-sa*, odnosno *-ca*. U nekim mješovitim istočno-srpskim dijalektima oba aspekta instrumentala teoretski traže prijedlog *s* (*sa*). Tako bi rekli: On me prevozi s kolima (ili: sas kola), on me prevozi s vodom (ili: sas vodu). Romski: *Vov kam-nakhavel ma e vurdonesu, e panjesa*. Međutim, u istočnosrpskim dijalektima, u stvari, nema instrumentala, a njegove interese zastupa akuzativ. U istočnim oblastima Balkana dotični instrumental, odnosno akuzativni oblik, glasio bi *s* (*sos*) voda, jer akuzativ riječi voda je, opet voda. A, pošto se taj prijedlog ne može prevesti na romski, on otpada, i tako ostaje samo riječ voda. Doslovni prevod one druge romske rečenice glasio bi: On će ih prevesti voda. — Ova objašnjenja data su sasvim dobronamjerno. Nisam siguran da će strpljivi čitaoci primiti ovu moju pretpostavku, utoliko više što ni sam nisam uvjeren da sam na pravom putu. Mnogo više svjetlosti bi možda unio neki romolog kojem je materinji jezik bugarski, rumunski ili šćip-tarski, a to su balkanski jezici koji nose pečat starog jezičkog supstrata.

Sljedeći slučaj nam je bio već malo bliži, iako on odiše drevnom starinom. Dakle: *Amen pherdam i gono bar*. (Mi smo napunili vreću kamenjem.) Doslovno: Mi smo napunili vreću kamenje. Riječ kamenje ima oblik jedne neflektirane imenice (i to nomin. ili akuz.) Pošto pored riječi *bar* nema člana, možemo pretpostaviti da je ovdje zbor o pojavi partitiva. U tome slučaju riječ *gono* (vreća) obilježava samo neku mjeru i dobija značaj priloga za količinu. Uz imenicu *gono* neposredno stoji riječ *bar* (kamen), riječ zagonezna, nijema, bez pratnje člana ili pridjeva, lišena mocije ili rekcije. Ukratko, sve mrtvo kao kamen, a *bari* znači kamen.

Gono bar treba da znači vreća kamenja, iako to u romskom nije genitivna konstrukcija. Uporedimo istočnosrbijansko: branje grozje (tj. branje grožđa), gdje grozje stoji u nominativu. A možda bi neko rekao: branje od grozje, što zvuči čudno. Nabacio sam letimično neke činjenice samo zato da bih skrenuo pažnju na njih. Predmet zatijeva mnogo više vremena i studioznije prilaženje, začinjeno komparativnim razmatranjima.

Kasnije jednom, a u studiji o defektivnim glagolima, osvrnuću se detaljnije na slične pojave u strukturi romskog jezika koje ukazuju na izvjesne komplekse jednog introvertnog (a naoko jednostavnog) svijeta kastinskog mentaliteta u kojem se kriju duboki konflikti, koji se polarizuju u ovakvoj morfologiji i sintaksi.

A sada ćemo se ponovo vratiti na pojavu prenebregavanja prijedloga. Uzmimo primjer sa imenicom *teharin* (jutro): *Teharin bandarava Otokoste*. (Jutro će krenuti u Otok — to je selo kod Vinkovca.) Rom kaže ovdje samo jutro, a ne služi se prijedlogom, kao, npr., *ujutro*, *izjutra* itd.

Sljedeći primjer pokazuje da nastavci arhaičnog romskog lokativa mogu da zamijene naše prijedloge. Uzmimo riječ *udžile* (dužan, dužno), koja svojim nastavkom *-e*, odaje, kao i riječi *pašem*, *bule* i dr., svoje lokativno porijeklo. Poslužimo se verbalnim lokucijama *dav udžile* (uzmem na dug ili na zajam), *dav udžile* (dam na dug), *mangav udžile* (molim na dug) i tsl. Naša glagolska dopuna, prijedloška konstrukcija na dug (na zajam) po značenju je potpuno ekvivalentna romskoj postpoziciji *udžile*. To što riječ *udžile* stoji u lokativu, ne mora, naravno, da znači da je pred njom nekad stajao prijedlog, koji je onda toj riječi nametnuo padežnu primjenu. Naprotiv, postpozicije su, a s njima i sufiks *-e*, vjerovatno starijeg datuma od prepozicija u današnjem romskom jeziku, koje sve više potiskuju postpozicije. Napominjem da do dana današnjeg nije utvrđen prvobitni oblik riječi, čiji ablativni padež glasi *udžile*.

Treba držati na umu da izostavljanje prijedloga djelimično predstavlja korak unazad (makar se radilo o pozitivnom razvoju jezika), jer ostavlja mogućnost za stvaranje nesporazuma. Ali o tom potom.

Prepozicije i postpozicije. Već u nekoliko navrata raspravljali smo o uporednoj ili naizmjeničnoj pojavi prepozicija i postpozicija. Tim povodom došli smo do određenih saznanja, koja smo pratili izvjesnim brojem primjera. U vezi s tim izniječemo još neka zapažanja, što ćemo isto tako potkrijepiti primjerima.

O nominativu nema šta više da se kaže, jer je on u romskom isključivo prijedložni padež.

S genitivom se slaže jedino prepozicija *bi*, koja obavezno povlači za sobom postpoziciju, prefiks *-ko*. Primjeri: *Gabinoni chejori sar bišorehči phirel trujal bi pe dako*. (Malešna djevojčica kao bez glave luta okolo svoje majke.) — *Jekhvaratar maladinaljem korkore bi amare amalinengo*. (Najednom smo se našli sami bez svojih prijateljica.) — *Tradini pire gadžehtar, e rovljardi džuvli ačhili bi e vorbako*, ili *bivorbači*. (Otjerana od svog muža, uplakana žena ostala je nijema.) — *E bengace vačaren e Roma e durdesko*. (Đavolu kažu Romi i: onaj od daleke duše.) Pošto se Romi ustručavaju da bez veće potrebe potežu đavolje ime, oni se, između ostalog, služe i tim apotropskim izrazom, koji obilježava njihovu želju da im je što dalje od njih.

Dativ može da se izražava ili čisto padežnom ili prijedložkom konstrukcijom. Npr.: *Gale phakale khureh cindem phare lovendē*. (Ovo „poletno“ ždrijebe kupio sam za teške pare.) S prijedlogom: *Gale phakale khureh cindem pala phare love*.

Akuzativ je pretežnim dijelom postpozicionalnog karaktera. Ali, ako se kakav prijedlog zadesi pred zamjenicom, ona može da ide s akuzativom, mada se one tada najradije prebacuju u prepozicional (koji, je, ustvari, akuzativ sa dodatnim sufiksima *-de* ili *-te*). Npr.: *utar leh* ili *utar lehte* (oko njega), *ande savi* ili *ande sajvate* (u kojoj), *paša gasave* ili *paša gasavende* (kod takvih) itd. — Tako su nastale i neke adverbijalne lokucije. Npr.: *Palagoleh amen pelam pe goleh te ačhah bi prušuke marnehko*. (Zato smo spali na to da ostanemo bez mrve hljeba.) — Ali: *Pačav kaj naj tumende dži golehte*. (Vjerujem da vam nije do toga.)

Instrumental, jedini čisti padež, prava postpozicija, ne javlja se nikad u društvu s prijedlozima. Njihovu funkciju obavljaju isključivo postpozitivni afiksi *-sa* i *-ca*. Instrumental se ne može opisivati prijedloškim sredstvima. Tako se mjesto rečenice: *Me džav lasa* (Ja idem s njome) ne može, na primjer, reći: *Me džav, a i voj džal* (Ja idem, a i ona ide), jer tu nije rečeno da ona ide sa mnom, pošto bi i to već bila postpozicija manca. Naravno, u okviru iste rečenice može se, pored instrumentalne, i to samo naporedo, javiti i neka druga predložka konstrukcija. Npr.: *Soh-će čaladah tu vov e dumukhaha ando buriko?* (Zašto te je on udario šakom u trbuh?) — *Bibijene, akana našti te phireh e kačeha pe perujra*. (Tetko, sada ne možeš s čikom da hodaš po komšiluku.) — *Vov nakhlo laha tala o va*. (On je s njom prošao ispod ruke.) — *O guruvari parvarel šeljenca e guruven thaj e bašen*. (Govedar hrani mekinjem goveda i svinje). — *Ande rez šukar čaljilam drakhasa* (ili: *drakh*). (U vinogradu smo se lijepo najeli grožđa.) — *Len sama te suvindo, na pusadon pe suvja*. (Pazite da se šijući ne ubodete na igle.) — *Gola Rōma hi čherenca, von hi čherutne, thanehte Rōma*. (Oni Romi su s kućama, oni su kućni, mjesni Romi.)

Ablativ nije čisto postpozicionalni padež, jer održava saradnju i s prijedlozima. Npr.: *Rumosardem me poŗa e čuperkenca*. (Pokvario sam crijeva pečurkama.) — *Dži ađiveh niso ni ašundem, me čherehtar* (ili: *katar mo čher*). (Do danas nisam ništa čuo od svoje kuće). — *Voj hi mandar*. (Ona je od mene, tj. za mene.) Kaže se i: *Voj hi pala man* (ili: *ma*). — Većina prijedloga-pozamljenica, ožigosana kao strani nanos, nije uvijek povezana sa istim romskim padežom. Oni lutaju od padeža do padeža, nikud nisu pristali. Npr.: Prijedlog *zbog* može da se javi i u 4, 7. i 8. padežu. *Zbog man, zbog manadar, zbog mande* (zbog mene), *Osim e phirnestar* či *reslo khonik*. (Osim majstora nije niko stigao.)

Prepozicional je, kao što mu i samo ime kaže, prepozicional, ali ne i prepozitivni padež, tj. padež za prijedloge. Njega, po pravilu, traže samo zamjenice, ali one mogu i da ga iznevjere i da izostanu. Tada treba obratiti pažnju na lokalne prijedloge, koji označavaju prostorne odnose, da ne bi došlo do nejasnoće. Npr.: *voj hi lehte* (ona je kod njega) uz njega, do njega itd. Zato onda treba ubaciti ispred zamjenice *lehte* dotični prijedlog *paša, dži* i dr. — Ostali neki primjeri: *Irinav ma adale udarende*. (Okrenem se ovim vratima.) — *Inzar čo va mande thaj beš mande!* (Pruži svoju ruku meni i sjedi kod mene!) — *Trin lundī bršoŗe vov saha phandi-mahte*. (Tri duge godine bio je na robiji.) — *Kaŗin e krandi pe xereste!* (Naslađajte granje na magarca!) — *Mukem mande e stađoŗi te thovav la*

ando šoro! (Ostavite kod mene kapu da je stavim na glavu.) — *E lole državende e Rroma lačhe načhen e butjasa.* (U socijalističkim državama Romi dobro prolaze sa zaposlenjem.)

Prijedlozi u službi glagola *imati*. U romskom ne postoji neki određeni glagol koji bi odgovarao našem glagolu *imati*. Neki ljudi koji su primijetili taj nedostatak klimaju glavom, pa govore: Pa da, Romi nisu nikada ništa ni imali pa, kad do čega i dođu, oni ne umiju da kažu da imaju, a nisu nikad ni sigurni da će to zadržati. Međutim, to nije tačno. Ima, naime, još naroda u čijim jezicima ne postoji takav glagol. Tako, mjesto imam, Španac kaže *tengo* (držim), lat. *habeo* (upor. njem. *habe*) paralelna je osnova sa lat. *capio* (uhvatim). Mjesto imam, u gruzinskom kažu (prevedeno) meni jest, a isto tako u mađarskom (nekem van). Upor. lat *mihi est*. Pojam imam, Romi opisuju na više načina.

1) Najčešće ovako: Naš subjekat u nominativu, dolazi u romskom u akuzativ, a naš objekat u akuzativu, dolazi u romskom u nominativ. Dakle, obratno sve, rekao bi čovjek da je to neka trampa. Subjekat i objekat povezani su pomoćnim glagolom *sem* (jesam). Npr.: *E karnaleh saha nevi jagali.* (Vojnik je imao novu pušku.) Bukv.: Vojnika je bila nova puška. — *Dita, gabor phuv hi me mamija!* (Gle koliko zemlju ima moja baka!) Bukv.: Gle, kolika zemlja je moju baku!

2) Kod nekih Roma, recimo kod zapadnogurbetskih čergaša, glagol *istarav* ili *astarav*, sa značenjem uhvatim, upotrebljava se i mjesto glagola *imati*. Uporedimo ono što sam gore rekao o lat. glagolu *capare*. Npr.: *O barvalo istarel but voša thaj umalja!* (Bogataš ima mnogo šuma i polja!) — *Persi me ni astarava ni kotorŕo phuv.* (Lani ja nisam imao ni komadić zemlje.) — *Astarav* (imam), u stvari, znači uhvatim ili zgrabim.

3) Prijedlog *kaj* (ko, ki, ke), što znači kod, ka, k, može uz pomoć pomoćnog glagola *sem* (jesam) da posluži mjesto glagola *imati*. Npr.: *Ke čiri palma e morči hi zurali thaj thuvli.* (Tvoj dlan ima jaku debelu kožu.) Bukv.: Kod tvog dlana jest... — *Ke jekh brš ni trinšela šovardeš thaj pandž đivesa.* (U jednoj godini ima 365 dana.) Bukv.: Kod jedne godine jest...

4) Prijedlog *paša* (kod, pored, uz) može takođe da učestvuje u građenju lokucija koje zamjenjuju glagol *imati*. Npr.: *Paša mo pharnavo hi jekh čikako čher.* (Moj pobratim ima zemljanu kuću.) Bukv.: Kod mog pobratima je... — Kombinacije prijedloga *kaj* i *paša* sa pom. glagolom *sem* podsjećaju na slične konstrukcije u jeziku hindi, gdje postoji takođe pet načina opisivanja značenja glagola *imati*. Ali, dok se tamo razlikuju pojmovi posjed, vlasništvo i tsl., u romskom se ne pravi razlika, jer je glavno da se ima. Romske prepozicije *paša* i *ko* igraju u konstrukcijama sličnu ulogu kao i njihovi hindijski partneri, rječe i sufiksi *pas*, *ka*, *ke*, *ki* itd.

Na kraju, i prepozicional povezan sa glagolom *sem* može da zamenjeni odsutni glagol *imati* u romskom. Npr.: *Lehte hi but khujroŕa.* (On ima mnogo ždrijebaca.) Bukv.: Kod njega jest...

(Nastavlja se)

RASTKO VASIĆ

PRILOG PROUČAVANJU ŠARNIRSKIH FIBULA U JUGOSLAVIJI

Zahvaljujući ljubaznosti profesora Beogradskog univerziteta Relje Novakovića, u mogućnosti sam da ovde donesem dve bronzane fibule tipa Štrpci—Čurug, koje predstavljaju slučajne nalaze sa srednjovekovnog grada Čechana kod Vučitrna na Kosovu i bacaju u izvesnom smislu novo svetlo na razvoj i rasprostranjenje ovoga tipa fibula u našoj zemlji¹.

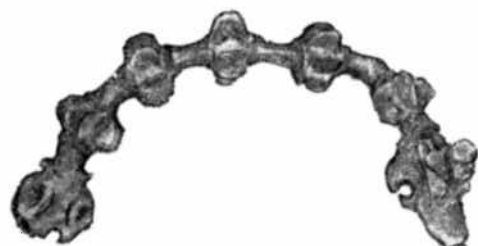
Prva fibula dugačka je 4 cm, mrkozelene je patine, na luku ima pet šestokrakih zvezdastih prstenova, od kojih je onaj najbliži nozi oštećen. Noga je oblikovana u vidu stilizovane životinjske glave sa dva dugmetasta oka, od kojih jedno nedostaje. U sredini noge nalazi se podvijeni listasti ukras. Glava fibule, kružnog oblika, ima urezane ukrase koji indiciraju veoma stilizovanu palmetu. Igla koja je za glavu bila pričvrćena šarnirom nije sačuvana (Sl. 1a; 2).

Druga fibula, zelene patine, dugačka je 3,2 cm. Na luku ima takođe pet šestokrakih zvezdastih prstenova, na glavi se primećuju vertikalni krivi zarezi, koji izdaleka podražavaju palmetu, dok noga nedostaje i ne može se reći kako je izgledala (Sl. 1b; 3).

Obe fibule pripadaju tipu fibula sa šarnirom rasprostranjenom na centralnom području Balkanskog poluostrva i poznatom u našoj arheološkoj literaturi pod imenom Štrpci—Čurug, koji se obično datuje u kraj starijeg gvozdenog doba.

¹ Prva od dve fibule nalazila se u zbirci profesora Novakovića i danas je u Narodnom muzeju u Beogradu, dok je druga u privatnom vlasništvu u Trsteniku. Ovde želim da se najsrdačnije zahvalim profesoru Relji Novakoviću na mogućnosti da objavim dve fibule.

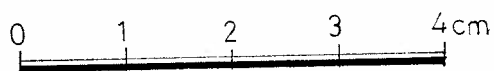
Takođe se srdačno zahvaljujem dr Ann Brown iz Ashmolean Museuma u Oksfordu, dr Donaldu Baileyu iz British Museuma u Londonu, dr Herbertu Melicharu iz Naturhistorisches Museuma u Beču i dr Viktoriji Sokolovskoj iz Arheološkog muzeja u Skoplju, kao i upravama pomenutih muzeja, na dozvoli da objavim fotografije nedovoljno poznatih fibula na šarnir koje se nalaze u njihovim muzejima.

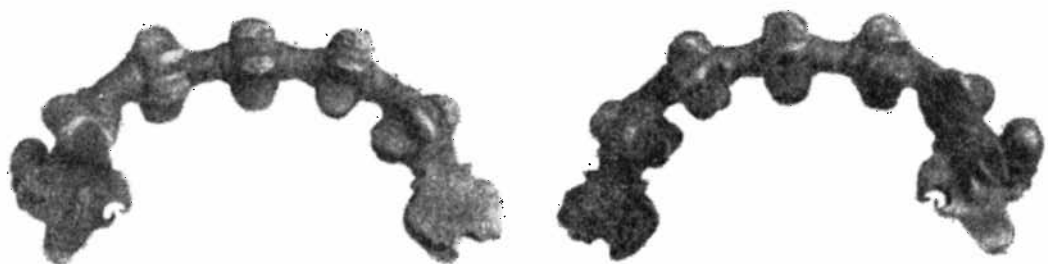
a

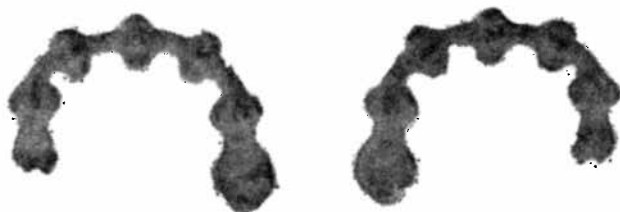
b

Sl. 1: Dve bronzane fibule iz Čečana

Sl. 2: Veća bronzana fibula sa Čečana (Foto: Arh. Institut, Beograd)

Sl. 3: Manja bronzana fibula sa Čečana (Foto: Arh. Institut, Beograd)

U literaturi se često pominje ovaj tip fibule. O njima je pisao M. Hernes već 1900 g. prilikom objavljivanja nalaza iz Štrbaca², zatim im je nešto kasnije V. Čurčić posvetio posebnu studiju³, da bi o njima govorili: Ž. Dešlet⁴, Š. Blinkenberg⁵, L. v. Marton^{5a}, F. Majer⁶, P. Jakobsthal⁷, A. Benac i B. Čović⁸, M. Parović⁹, P. Lisičar¹⁰, P. Amandry¹¹, I. Mikulčić¹², A. Dimitrova^{12a}, K. Kilian¹³ i mnogi drugi, iznoseći u osnovi slična, no u detaljima raznolika mišljenja o njihovom poreklu, razvoju i vremenu nastanka.

Vezu ovog oblika fibula sa Grčkom, odnosno Makedonijom, niko nije dovodio u pitanje, kao ni njihovo datovanje pretežno u V i IV vek pre n.e., ali je bilo dosta nijansiranja u interpretacijama koje su se kretale od pripisivanja svih ovih fibula Grcima i grčkom importu za varvarsku klijentelu, preko identifikacije starijih oblika kao grčkih i mlađih kao varvarskih imitacija klasičnih formi, do pretpostavki da je reč o domaćim, ilirskim proizvodima, koji su u manjoj ili većoj meri prihvatili grčke elemente.

Da bi se problem shvatio u celini, potrebno je istaći da fibule na šarnir predstavljaju niz različitih tipova, od kojih je tip Štrpci—Čurug samo jedan među mnogima, te da se put ka rešavanju ovog pitanja nalazi, pre svega, u razvrstavanju i analizi pojedinih varijanata, koje bi kasnije međusobno upoređene mogle dovesti do određenih rezultata. Naime, glavna karakteristika ovih fibula, kako je istakao Jakobsthal¹⁴, jeste povezivanje igle i glave pomoću nitne, odnosno šarnira, pri čemu u najvećem broju slučajeva na fibulama u Jugoslaviji glava ima oblik manje

² M. Hoernes, *Srebrni pokladni nakit iz Štrbaca u Bosni*, GZM 13, 1901, 527—536.

³ V. Čurčić, *Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefäße aus Bosnien und der Hercegovina*, Jahrbuch für Altertumskunde II, 1908, 1—14.

⁴ J. Dechelette, *Manuel de l'archéologie préhistorique II*, 1908, 1349.

⁵ Ch. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, Kopenhagen 1926, 226—230 (u daljem tekstu Blinkenberg).

^{5a} L. v. Marton, *Die Frühlatenezeit in Ungarn*, Arch. Hung. XI, Budapest 1933, 83—89.

⁶ F. Maier, *Zur einigen bosnisch-herzegovinischen Bronzen in Griechenland*, Germania 1—2, 1956, 70—72.

⁷ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, Oxford 1956, 204—208.

⁸ A. Benac-B. Čović, *Glasinac 2*, Sarajevo 1957, 52—53 (u daljem tekstu Glasinac 2).

⁹ M. Parović-Pešikan, *O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja*, Starinar N. S. XI, 1960, 29—31.

¹⁰ P. Lisičar, *O jednom tipu lučne fibule iz naših arheoloških zbirki*, Radovi Filoz. fak. u Zadru 2, 1960/61, 25—36.

¹¹ P. Amandry, *Coll. H. Stathatos I*, Strasbourg 1953, 56—58; *Coll. H. Stathatos III*, Strasbourg 1963, 202—212.

¹² I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, Skoplje—Beograd 1966, 42 i 57—58.

^{12a} A. Dimitrova, *Srebrno skrovište ot s. Vladinja, Loveško*, Izvest. Arh. Inst. XXIX, 1966, 124—128.

¹³ K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, PBF XIV, 2, München 1975, 155—156.

¹⁴ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 205.

ili više prepoznatljive palmete a noga stilizovane životinjske glave¹⁵. Treba odmah reći da brojne jednopetljaste fibule iz Gordiona, Efesa i drugih maloazijskih nalazišta, čije noge nisu sa iglom povezane šarnirom, ne pripadaju našoj grupi fibula, iako se često zbog sličnosti u obliku luka s pravom ističu kao njihove tipološke paralele¹⁶.

Pored oblika sa pet ili više zvezdastih ukrasa ili rozeta na luku — ova varijanta je najbrojnija i najpoznatija, — javljaju se i oblici sa tri ili četiri rozete, kao i fibule bez ikakvih dodataka na luku. Isto tako, umesto zvezdastih ukrasa na fibulama se mogu nalaziti kuglasta zadebljanja u obliku bikoničnih perli ili u vidu više paralelnih jednakih prstenova¹⁷. Broj varijanata i kombinacija je veoma veliki, što su najbolje zapazili V. Lahtov¹⁸ i B. Kitanoski¹⁹, koji su pokušali da ove fibule iz Makedonije, odnosno Pelagonije, razvrstaju u različite grupe. Ovde posebno ističemo podelu B. Kitanoskog, veoma praktičnu i prihvatljivu. Kitanoski deli sve ovakve fibule na pet grupa prema broju ukrasa na luku: u prvu grupu stavlja fibule bez ikakvih ukrasa, u drugu one sa dva zadebljanja, u treću sa tri, u četvrtu sa četiri i u petu fibule sa pet ukrasa ili zadebljanja na luku. Različite oblike ovih ukrasa on deli na različite varijante, tako da svaka od navedenih grupa ima i više varijanata. Iako je podela veoma praktična i lako pamtljiva, ona razdvaja na različite grupe fibule sa identičnim oblicima ukrasa koje su

¹⁵ Umesto palmete, noga može biti jednostavno izdužena i na kraju imati rupu za šarnir. Ovakav završetak, relativno čest u Grčkoj, u Jugoslaviji se retko javlja, npr.: Prilep, Kaldrma (B. Kitanoski, *Maced. Acta Arch.* 1, 1975, T. IX, 246), Karaorman, Gorno Pole (I. Mikulčić, *Starinar N. S.* 13—14, 1962/63, sl. 15d), nepoznato, Muzej grada Beograda (J. Todorović, *Katalog praist. metal. predmeta*, Beograd 1971, T. XLI, 2). Posebno su zanimljive zlatne fibule iz solunske oblasti, o kojima će još biti reči, sa ženskom ili lavljom glavom na reljefnoj pločici. Inače, plastično prikazana lavlja glava umesto palmete javlja se na primerku iz Dodone (Blinkenberg XII 14k), iz Fere (ibid., XII 15b) i jednoj fibuli iz Muzeja Kanelopulos, koja potiče iz severne Grčke.

¹⁶ Up. Blingenberg, XII 1—14 (uz neke izuzetke); D. G. Hogarth, *Excavations at Ephesus*, 1908, T. V, XI, XVII itd.

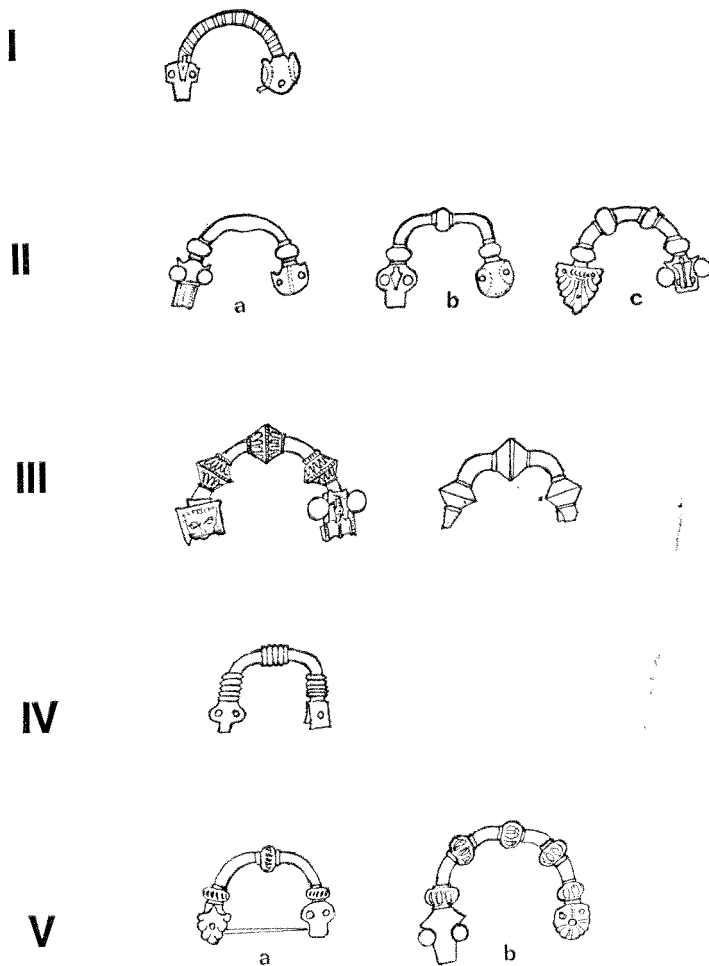
¹⁷ Šarnir na glavi fibula ima i jedna varijanta lučnih fibula sa četvrtastom nogom (up. R. Vasić, *Starinar N. S.* Starinar 27, 1976, 8—11, Prilog 1), koju, i pored nekih zajedničkih elemenata sa šarnirskim fibulama, treba staviti među prve. Ovakve fibule su nađene u Gorici (Č. Truhelka, *WMBH VIII*, 1902, 15, sl. 13), Radimlju (W. Radimsky, *WMBH III*, 1895, 514, sl. 23—25), Kačnju (Z. Marić, *GMZ N. S.* 30/31, 1977, 101, T. II, 3), Ljubomiru (V. Atanacković-Salčić, *Tribunia* 3, 1977, 19, sqq., T. II, 1), Mati u Albaniji (S. Anamali-F. Prendi, *Studia Albanica I*, 1964, T. XIV, 13), Ostrovul Mare na Đerdapu (D. Berciu, *Arheologia prehistorica a Olteniei*, Craiova 1939, sl. 223, 2), i Gradešnici kod Bitolja (I. Mikulčić, *Pelagonija*, sl. 17f), te se može pretpostaviti da su, ili bar većina, nastale u Hercegovini. Tome u prilog govori i pomenuta fibula iz Gorice, koja se po obliku možda može smatrati pretečom ovog tipa. Fibula iz Gradešnice samo formalno pripada ovoj varijanti lučnih fibula sa četvrtastom nogom, ali je zanimljiv nalaz iz Ostrovul Mare koji bi ukazivao na vezu južnog Primorja sa Đerdapom.

¹⁸ V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid 1965, 50—52.

¹⁹ B. Kitanoski, *Fibuli od V do III vek ot starata era vo Narodniot muzej vo Prilep*, Zbornik Arheološkog muzeja u Skopju IV—V, 1961—1966, 1—17 (dalje u tekstu, Kitanoski, Fibuli).

genetski bliže jedne drugima od fibula sa istim brojem različitih ukrasa, čije je mesto nastanka katkada moglo biti međusobno dosta udaljeno²⁰.

Imajući u vidu da pri razvrstavanju oblika treba voditi računa o prirodnom razvoju pojedinih elemenata i njihovom širenju u pojedina geografska područja, kao i o postojanju sitnih varijacija na osnovnu temu koje, bile namerne ili slučajne, ne menjaju suštinu glavne ideje, — skloni smo da pođemo od nešto drugačijeg principa u podeli naših fibula na grupe: od oblika a ne od broja ukrasa na luku, da bismo kasnije, u

Sl. 4: Različite grupe šarnirskih fibula

²⁰ Kao primer ističemo grupu sa četiri ukrasa na luku, gde su fibule sa četiri kuglaste perle u suštini varijacije na temu sa tri kuglaste perle dok su fibule sa četiri zvezdasta ukrasa ili rozete stvarno varijante fibula sa pet ili šest istih ukrasa na luku.

daljem razvrstavanju, u većini slučajeva došli, do istih podgrupa i varijanata do kojih i Kitanoski. U krajnjoj liniji, svaka podela ove vrste je formalne prirode i stvara brojne probleme, pa tako i naša, kao što će se videti u daljem izlaganju. Držimo je se, ipak, jer, pored gore navedenih razloga, čini nam se da je njome lakše obuhvatiti veći broj poznatih formi ovih fibula, za razliku od podele B. Kitanoskog, gde su obrađivane samo fibule iz okoline Prilepa.

Kako nam je najveći broj fibula poznat po crtežima i fotografijama, katkada prilično lošim, dok su neki primerci samo pomenuti u literaturi, ovde nismo u mogućnosti da uđemo u detaljnu podelu ovih fibula: složenost oblika zahteva neposredno poznavanje većeg broja komada. S druge strane, donete liste pojedinih grupa i tipova verovatno nisu kompletne, što umanjuje mogućnost potpune analize. Iz tih razloga naš cilj je da ovde istaknemo osnovne tipove šarnirskih fibula i njihove karakteristike, u nadi da će na taj način biti do izvesne mere rasvetljeno njihovo mesto u protoistoriji Jugoslavije (Sl. 4).

I. GRUPA: FIBULE BEZ PLASTIČNIH DODATAKA NA LUKU

Ova grupa, koja odgovara I grupi kod B. Kitanoskog, obuhvata mali broj nalaza. Svi primerci su od bronzе i manjih dimenzija — 2 do 4 cm. Najveći broj komada ima vertikalne ureze na luku (Sl. 5).

Bugarska

Pernik 2 (J. Č a n g o v a, Pernik I, Sofija 1981, 76—78, sl. 31. 3. 4).

Jugoslavija

Karaorman—Gorno Pole — 1 (I. Mikulčić, Starinar N. S. 13—14, 1962/63, 204, sl. 15 a).

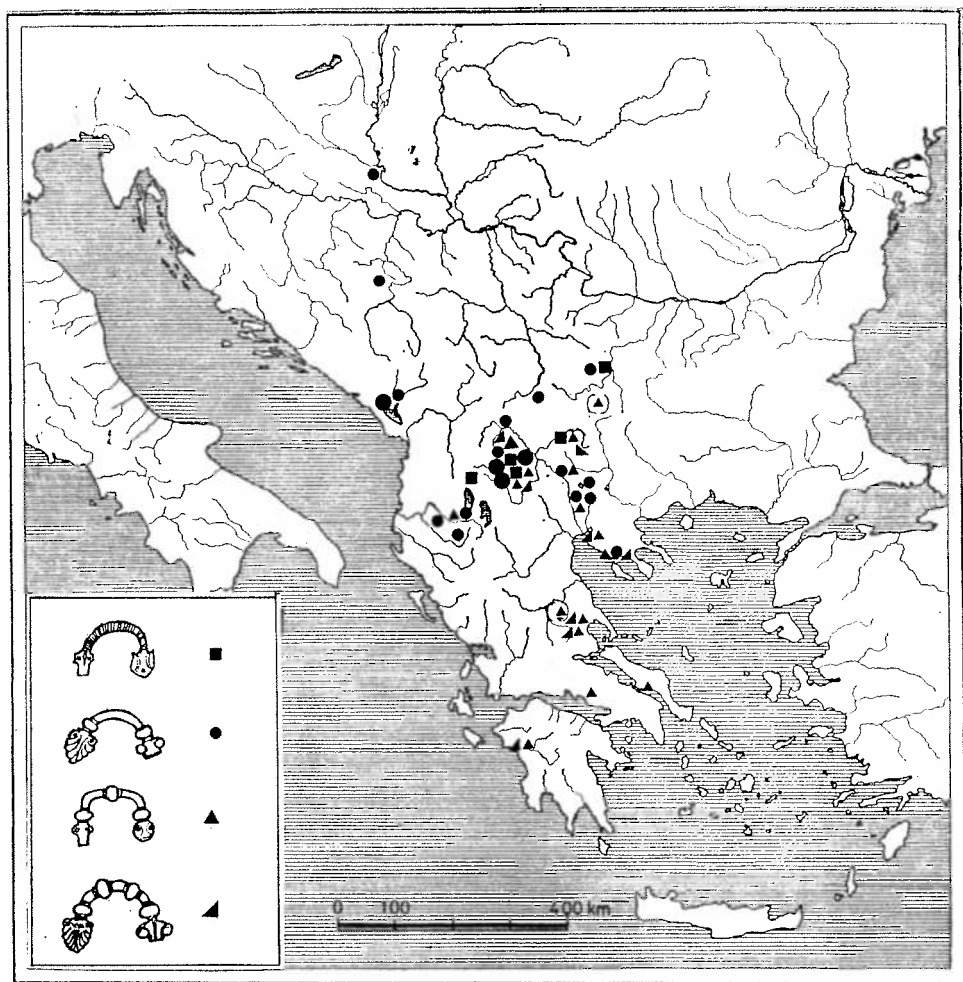
Prilep—Kaldrma — 1 (B. Kitanoski, Maced. Acta Arch. 1, 1975, 121, T. X, 266).

Prilep—Zagrad — 2 (Kitanoski, Fibuli, 2, T. I, 7, 8).

Prilepec — 1 (i b i d., 4, T. II, 29).

Tri Čeljusti—Trebenište — 1 (V. Malenko, Maced. Acta Arch. 1, 1975, 128, sl. 15).

Većina fibula je nađena u Pelagoniji, ali se javljaju i kod Štipa i u zapadnoj Bugarskoj, te se njihov centar bez novih nalaza ne može sa sigurnošću odrediti. Fibula iz Karaormana, iz groba 4, datuje se na osnovu grčke keramike najverovatnije u poslednju četvrtinu V veka, dok bi grob 18 iz Kaldrme kod Prilepa na osnovu druge šarnirske fibule iz istog groba sa zupčastim ukrasima na luku, pripadao vremenu oko

Sl. 5: Rasprostiranje I i II grupe fibula na šarnir

400. g. pre n.e.²¹ S obzirom na mali broj nalaza fibula ove grupe, može se pretpostaviti da i ostale komade treba datovati u približno vreme, odnosno da je oblik nastao u drugoj polovini V veka i zadržao se do početka IV veka.

²¹ Fragmenti slikane keramike iz groba 4 (I. Mikulčić, Starinar N.S. 13—14, 202, sl. 34) pripadaju grupi VII tzv. Sent Valentin vaza koja se datuje u to vreme — na podatku zahvaljujem dr Maji Parović-Pešikan. Za grob 18 iz Prilepa—Kaldrma, B. Kitanoski, Maced. Acta Arch. 1, 102, T. IX, 246. Up. P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 207.

II. GRUPA: FIBULE SA KUGLASTIM PERLAMA NA LUKU

U ovu grupu uvrstili smo fibule na šarnir koje na luku imaju ukrase u obliku kuglastih perli, često pojačanih sa jednim ili dva uska prstena sa strane. Broj kugli na luku je različit, najčešće su fibule sa dve ili tri kugle, ali se javljaju i primerci sa više kuglastih ukrasa na luku. Mogu biti od srebra ili, češće, od bronzе i manjih su dimenzija — 3 do 4 cm. (Sl. 5).

Podgrupa IIa: Fibule sa dve kuglaste perle

Albanija

Irmaj — 1 (F. Prendi-D. Budina, *Iliria* II, 46, T. 16 b 4).

Lešnje — 1 (L. Ylli, *Iliria* VI, 279, T. I, 4).

Podgradec — 2 ili više (S. Anamali, *Iliria* IX—X, 219, T. VI, 2. 4).

Bugarska

Pernik — 2 (J. Čangova, *op. cit.*, sl. 31, 5. 6).

Grčka

Čaušica — 4 (D. Bailey, *Opusc. Athen.* IX, 1969, 26, 30 sl. 18 i 30).

Olint — 2 (D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* X, 1941, 106, T. XXIII, 362, 363).

Pontoiraklea — 1 (Muzej u Kilkisu, nepublikovano).

Jugoslavija

Čepigovo — 1 (I. Mikulčić, *Pelagonija*, 58).

Dalj — 1 (Z. i K. Vinski, *Arh. rad. i raspr.* II, 276, sl. 83).

Demir kapija — 2 (I. Mikulčić, *Starinar* N. S. 21, 1970, 136, T. I, i. 434).

Dojran, Stari — 1 (B. Kitanoski, *Fibuli*, 1, T. I, 4).

Gostilj — 6 srebrnih (Đ. Basler, *GZM* N. S. 24, 1969, T. VI, 37/2—3, XVII, 77/2—5).

Glasinac, Rudine — 2 (Glasinac 2, 24, T. 49, 1—2).

Krševica — 1 (I. Mikulčić - M. Jovanović, *Vranjski glasnik* 4, 1968, 363, T. III, 27).

Momišići — 5 (O. Žižić, *Starinar* N. S. 15—16, 1964—65, 197, sl. 25—26).

Prilep, Kaldrma — 13 (B. Kitanoski, *Maced. Acta. Arch.* 1, 1975, 121, T. II, 264, 270, X, 251, 252, 288—291; XII, 320—321, 336, 371—372).

Prilep, pod Kuli — 1 srebrna (K. Kepeski, *Maced. Acta. Arch.* 1, 1975, 156, T. II, 4).

Prilep, pod Kuli — 2 (i b i d., 163).

Prilep, Zagrad — 1 srebrna (B. Kitanski, Fibuli, 1, T. I, 1).

Prilep, Zagrad — 3 (i b i d., 1—2, T. 2. 5. 6).

Skopje, Kale — 2 (I. Mikulčić, Actès du VIII Congrès UISPP, Beograd 1971, tome III, 182, T. II F.).

Volkovo, Prilep — 3 (Vulić, Glasn. Skop. Nauč. Dr. XI, 1932, 40, sl. 67; B. Kitanski, Fibuli, 3, T. II, 28).

Ova podgrupa odgovara II grupi B. Kitanskog, koji je inače prema broju navoja uz kuglu odredio tri posebne varijante. Kao što se iz gornje liste vidi, većina ovih fibula je od bronz, dok su srebrni komadi retki i nađeni su do sada u okolini Prilepa i na južnom Jadranu. Najveći broj fibula potiče iz Pelagonije, i to iz okoline Prilepa, gde im je sudeći prema dosadašnjim nalazima, bio glavni centar proizvodnje. Odavde su se raširile na jug do Olinta, na istok do jugozapadne Bugarske i na sever do zapadne Slavonije. Nalazi iz Crne Gore su nešto drugačiji: glava fibule ima oblik veće i jasno označene palmete, no, imajući u vidu da takve palmete srećemo i oko Prilepa (up. srebrni primerak iz nalazišta Prilep, pod Kuli), i u ovom slučaju treba tražiti vezu sa Pelagonijom.

Oblik je možda nastao već u V veku — Robinson stavlja dve ovakve fibule iz Olinta u svoju IX grupu fibula i datuje ih između 432. i 348. g. pre n.e.²² — ali se sigurno datovani komadi stavljaju u IV vek, i to pretežno u drugu polovinu²³. Tip je, svakako, egzistirao i dalje, sve do II veka pre n.e., na šta sa sigurnošću ukazuju navedeni primerci iz Gostilja, nađeni zajedno sa novcem Gencija.

Podgrupa Iib: Fibule sa tri kuglaste perle

Albanija

Podgradec — 1 (S. Anamali, Iliria IX—X, 219, T. VI, 3).

Bugarska

Nepoznato — 1 (R. Popov, Godišn. Narod. Muz. Sofia 1921, 161, sl. 151).

Grčka

Čaušica — 1 (K. Kilian, Praeh, Zeitschr. 50, 1975, T. 37, 7).

Eretria — 1 (Blinkenberg XII 16 b, sl. 260).

Fere — 4 (Kilian, Fibeln in Thessalien, 155, Nos. 1732—1734, 1736).

Ftiotitska Teba — 1, varijanta (i b i d., № 1753).

²² D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* X, 107.

²³ Grobna celina sa Glasinca, Rudine, pripada periodu Glasinac V b, dok su fibule iz Krševica i Prilepa, Kaldrma, na osnovu novca i drugih nalaza datovane u drugu polovinu IV veka. U IV vek se stavljaju i grobovi sa ovakvim fibulama iz Prilepa-pod Kuli, i iz Čaušice.

Halkidik — više (P. Amandry, Coll. Stathatos I, Fig. 32, 1).
 Olimpija — 1 (H. Philipp, Bronzeschmuck aus Olympia, Olymp. Forsch. XIII, 1981, 317, № 1133).
 Olint — 3 (D. M. Robinson, *op. cit.*, T. XXIII, 364—366).
 Suvala, Delfi — 1 (Deltion 27, Hronika B 2, 1972, 387, T. 324a).
 Nepoznato — 2 (Festschrift RGZM Mainz 1972, 101, sl. 22, h.i).
 Nepoznato — 2 zlatne (Ars Antiqua 7. 12. 1969, Luzerne, 38, № 161).

Jugoslavija

Beranci—Crkvište — 7 srebrnih (I. Mikulčić, Starinar N. S. 15—16, 1964/65, 227 sqq., sl. 9 i 20).
 Demir Kapija — 1 (V. Sokolovska, Starinar N. S. 24—25, 1973/74, 190, T. III, 5).
 Karaorman, Gorno Pole — 3 (I. Mikulčić, Starinar N. S. 13—14, 1962/63, 204, sl. 15 b—d).
 Prilep, Kaldra — 3 (B. Kitanoski, Maced. Acta Arch. 1, 121, T. V, 249, 274—275).
 Prilep, Zagrad — 2 (B. Kitanoski, Fibuli, 2, T. I, 10, 11).

Ova podgrupa odgovara III grupi B. Kitanskog, koji je prema broju navoja uz kuglu odredio dve varijante. Dimenzije fibula su slične kao kod prethodne podgrupe. Fibule su mahom od bronzе, sa izuzetkom nekoliko srebrnih komada iz Beranaca u Pelagoniji i dve zlatne sa nepoznatog nalazišta, najverovatnije iz solunske oblasti.

Iako dobar broj fibula potiče iz Pelagonije, tip je znatno češće nalažen u Povardarju i grčkoj Makedoniji nego što je to bio slučaj sa podgrupom IIa. Kako je znatan broj ovakvih fibula otkriven i u Grčkoj, naročito u Tesaliji, gde su, izgleda, bile prilično rasprostranjene šarnirske fibule sa tri ukrasa na luku²⁴, može se pretpostaviti da je oblik nastao negde u severnoj Grčkoj, odakle se raširio na sever do Bugarske i na jug do Olimpije. Štaviše, veoma je moguće da je ova forma poslužila kao uzor za stvaranje podgrupe IIa, jednostavnije i prihvatljivije za lokalne radionice u Pelagoniji.

Datovanje nalaza donekle ide u prilog ovoj pretpostavci. Fibule iz Karaormana pripadaju, najverovatnije, drugoj polovini V veka, dok primerci iz Beranaca—Crkvište i Prilepa većinom potiču iz IV veka. Fibule iz Grčke svakako nisu mlađe — olintske komade Robinson stavlja u svoju grupu X i datuje u poslednju trećinu V i prvu polovinu IV veka²⁵, dok ostali nalazi ne pružaju neke sigurnije indicije u tom pogledu.

²⁴ Na Tesaliju kao jedan od mogućih centara proizvodnje ukazuje variranje ukrasa na luku na primerku iz Filotitske Tebe, i moguće vezivanje prikazivanja lavlje glave umesto palmete za ovo područje (up. nap. 15).

²⁵ D. M. Robinson, *op. cit.*, 107—109.

Podgrupa II c: Fibule sa četiri i pet kuglastih perli

Grčka

Fere — 1 (K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, 156, № 1740).

Ftiotitska Teba — 1 (*ibid.*, № 1739).

Halkidik — 2 (P. Amandry, *Coll. Stathatos I*, sl. 32, 3—4).

Olimpija — 3 (H. Philipp, *op. cit.*, 316, Nos. 1131, 1132, 1134).

Olint — 1 (D. M. Robinson, *op. cit.*, 110, № 383).

Nepoznato — 1 (*Festschrift RGZM Mainz 1927*, 101, sl. 22 m).

Jugoslavija

Beranci, Crkvište — 1 srebrna (I. Mikulčić, *Starinar N. S.* 21, 1970, 143, T. II, i. 408).

Markov kamen, Štip — 1 (I. Mikulčić, *Starinar N. S.* 13—14, 1962—63, 209, sl. 15e).

Prilep, Zagrad — 1 (B. Kitanoski, *Fibuli*, 2, T. I, 14).

Nepoznato — 1 (J. Todorović, *Katalog, praist. metal. predm., Muzej grada Beograda*, 1971, 86, Br. 328, T. XLI, 2).

Ova podgrupa, ne tako brojna, može se smatrati varijantom fibula sa tri kuglaste perle na luku, na šta ukazuje i njihovo paralelno rasprostriranje u približno istim područjima: Pelagoniji, Štipskoj oblasti, na Halkidiku i u Tesaliji. Izvestan uticaj su pri tome mogle imati i šarnirske fibule sa više zvezdastih ukrasa na luku, što se naročito vidi po fibuli iz Markovog kamena, koja je po obliku bliska ranoj fazi razvoja pomenutih fibula u Makedoniji²⁶.

Fibula sa nepoznatog nalazišta iz Muzeja grada Beograda sa pravouglim lukom i četiri perle predstavlja varijantu za sebe i podseća do izvesne mere na tzv. „peloponeske” fibule na šarnir sa bikoničnim perlama iz VIII i VII veka, o kojima će još biti reči. Međutim, kako je noga verovatno bila oblikovana u vidu stilizovane životinjske glave, fibulu bi trebalo datovati znatno kasnije, na šta ukazuje i složena obrada samih perli, koje imaju paralela u solunskoj oblasti.

III. GRUPA: FIBULE SA BIKONIČNIM PERLAMA NA LUKU

Fibule ove grupe su najvećim delom bogato obrađeni primerci od zlata čije su bikonične perle ukrašene filigranom i granulacijom, dok umesto palmeta i stilizovanih životinjskih glava imaju na glavi i nozi pločicu sa predstavom ženske glave, na jednoj, i minijaturene životinje — pegaze i grifone u okrugloj plastici, na drugoj strani.

²⁶ H. Philipp, *op. cit.*, 316, verovatno s pravom vezuje ovakve fibule iz Olimpije za severnu Grčku, mada se njihovo datovanje u VI vek za sada mora prihvatiti sa rezervom.

Ovoj grupi pripada 6 fibula iz Sedesa kod Soluna sa tri perle na luku i 5 fibula iz Nea Mihanione, takođe kod Soluna, isto sa tri perle na luku²⁷, 6 fibula iz zbirke Statatos sa tri perle²⁸ i 3 fibule sa četiri perle iz zbirke Statatos i Kempe i Berlinskog muzeja²⁹.

U suštini, grupa predstavlja varijantu za sebe, bogato ukrašenu, čiji su integralni deo zlatna fibula iz zbirke Kempe, koja ima formalnih veza sa našom II grupom, i veći broj zlatnih fibula sa zvezdastim ukrasima na luku i istim završecima na nozi i glavi. O ovoj grupi fibula opširno je pisao P. Amandry, koji je s pravom istakao da su, po svemu sudeći, nastale u radionicama oko Soluna u IV veku pre n.e.³⁰

U ovu grupu bi trebalo ubrojati i srebrnu fibulu iz Muzeja Benaki u Atini sa pet bikoničnih perli, nađenu verovatno na Halkidiku³¹. Na nozi ima palmetu i na glavi malteški krst, u kome se mogu, ali i ne moraju, očitovati izvesne balkanske tradicije.

Formalno, ovoj grupi bi pripadale i bronzane fibule sa bikoničnim perlama, jedna iz Fere sa tri perle, dve iz Sindosa kod Soluna, jedna iz Vinice kod Štipa i jedna iz Muzeja Kanelopulos, sa četiri perle na luku³². U suštini, one su, kako svedoče nalazi iz Fere, veoma bliske fibulama sa istim brojem kuglastih perli i predstavljaju varijaciju na istu temu. Grob iz Sindosa sa ovakvim fibulama datovan je u sredinu V veka, te se ovo vreme može okvirno uzeti kao karakteristično za ovu pojavu³³.

Bikonične perle na luku ima i jedna grupa bronzanih fibula sa šarnirom koja je dobila naziv „peloponeska” jer većina nalaza potiče sa Peloponeza iz Herejona Argoskog, Olimpije, Lusoja, Perahore, Prosimne, kao i iz Suvale kod Delfa³⁴. Najveći broj ima tri perle na luku, ali su poznati i komadi sa četiri perle, dok luk, pored polukružnog, može imati i pravougaoni oblik.

Pomenute fibule se, na osnovu paralela u Maloj Aziji, datuju u VIII i VII vek pre n.e., ali su, po svemu sudeći, pojedini komadi ostali i kasnije u upotrebi, kako se može zaključiti i iz okolnosti nalaza.³⁵ Ova grupa, nastala pod impulsima iz Male Azije, mogla je delimično uticati na formiranje fibula na šarnir u Makedoniji, ali su u tom pogledu nužna detaljnija proučavanja.

²⁷ N. H. Kotzias, *Arh. Ephemeris* 1937 G, 1956, 879—883.

²⁸ P. Amandry, *Coll. Stathatos III*, 202, sqq. Nos. 127—132.

²⁹ *Ibid.*, № 133 i sl. 111a-e.

³⁰ *Ibid.*, 203 sqq. Up. H. Hoffmann—P. Davidson, *Greek Gold, Jewellery from the Age of Alexander*, The Brooklyn Museum 1965, 200, № 78.

³¹ A. Amandry, *Coll. Stathatos I*, 56, sl 29.3.

³² K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, 156, No. 1733. Na podacima o nalazima iz Sindosa i Vinice zahvaljujem K. Despini i R. Pašić. Za poslednju fibulu, Muzej Kanelopulos u Atini, inv. 501.

³³ Grob 43, podatak K. Despini.

³⁴ N. Waldstein, *The Argive Hereum*, Cambridge 1905, 247, Nos 906—918; H. Payne, *Perachora I*, Oxford 1940, 171; C. W. Blegen *AJA* 43, 1939, 413; H. Philipp, *op. cit.*, 315; takođe O. W. Muscarella, *Phrygian Fibulae from Gordion*, London 1967, 26—28. Za Suvalu, *Arh. Deltion* 27, 1972, Hron., 387, T. 324 a.

³⁵ O. W. Muscarella, *op. cit.*, 28.

IV. GRUPA: FIBULE SA TRI ILI ČETIRI PRSTENASTA NAVOJA NA LUKU

Grčka

Čaušica — 2 (D. Bailey, *Opusc. Athen.* IX, 1969, 39—40, sl. 30—31).
Olint — 2 (D. M. Robinson, *op. cit.*, 109, № 376—377, T. XXIII).
Sindos — 1 (podatak K. Despini).

Jugoslavija

Prilep, Zagrad — 1 (B. Kitanski, *Fibuli*, 2, T. I, 12).
Trebenište — 2 (V. Lahtov-J. Kastelic, *Lihnid I*, 1957, 40, T. XVI, 1. 2).

Ova grupa, retka po broju nalaza, odgovara podgrupi IIIc kod B. Kitanskog. Sve fibule su od bronzе, često sa gvozdеном iglom, veličine su oko 3 cm i imaju tri ili četiri ukrasa na luku u obliku jednakih prstenastih navoja. Grob 49 iz Sindosa sa ovakvom fibulom datuje se u drugu četvrtinu V veka, dok bi grob 29 iz Trebeništa sa dve takve fibule pripadao trećoj četvrtini istog veka. Fibule iz Olinta i iz Čaušice treba, najverovatnije, staviti u drugu polovinu V veka. Pojava sličnih ukrasa na lučnim fibulama iz Male Azije ukazuje na poreklo ovog ornamenta, koji izgleda, nije, doživio veću popularnost na Balkanu³⁶.

V. GRUPA: FIBULE SA ZVEZDASTIM UKRASIMA ILI ROZETAMA

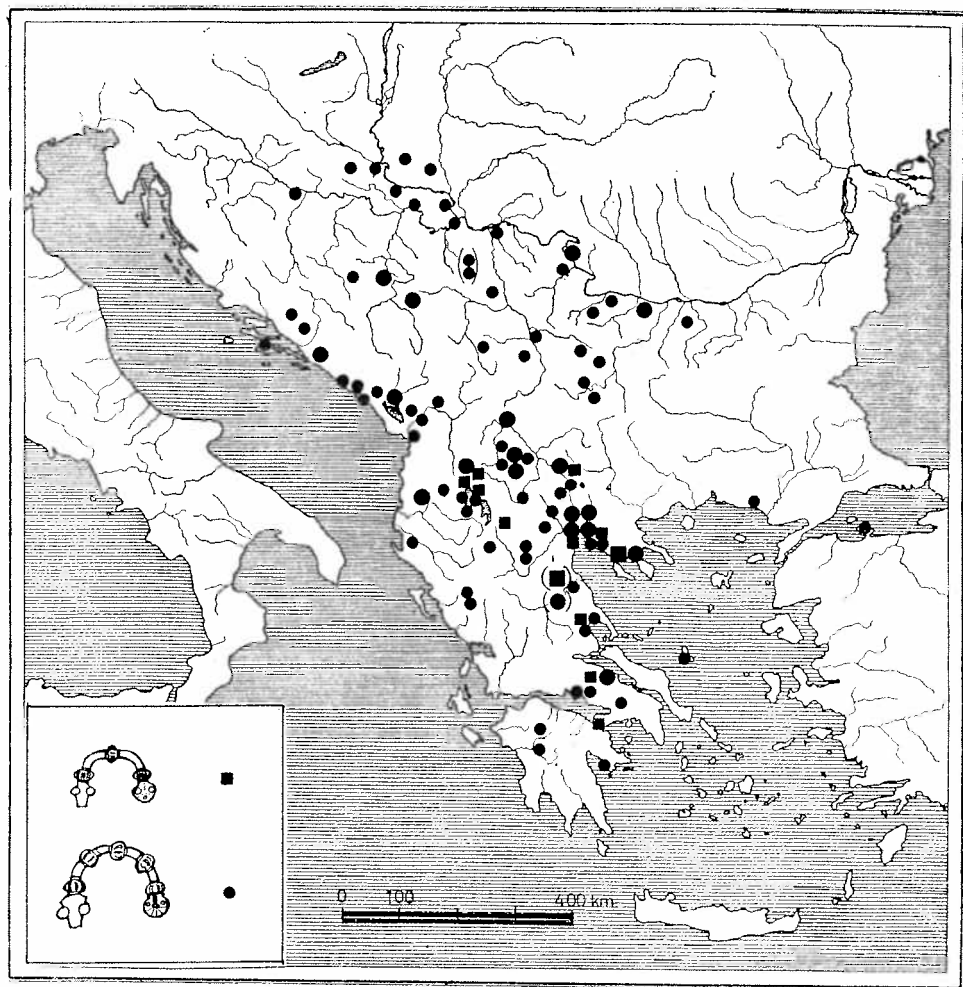
Fibule sa zvezdastim ukrasima na luku javljaju se u dve osnovne varijante: fibule sa tri ukrasa — šema kompozicije koja se javlja i u ranije pomenutim grupama — i fibule sa četiri, pet, šest, pa i više rozeta na luku, najpoznatija i najbrojnija varijanta među ovde obrađenim fibulama na šarnir (Sl. 6).

Podgrupa V a: Fibule sa tri zvezdasta ukrasa

Grčka

Fere — 2 (K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, 156, Nos. 1737—1738).
Florina — 1 (A. Keramopoulos, *Arch. Ephemeris* 1932, 64, sl. 39, 10).
Halai — 1? (H. Goldman, *Hesperia* 9, 1940, sl. 71, 1).
Halkidik — više srebrnih i bronzanih (P. Amandry, *Coll. Stathatos I*, sl. 29, 6; 33, 4—6).
Olint — 8 (D. M. Robinson, *op. cit.*, 107—109, Nos. 367—373, 375, T. XXI, XXIII).

³⁶ Blinkenberg XII 12 a-1. Za datovanje pojedinih primeraka vidi literaturu uz listu nalaza. Sa ovim tipom stoje, možda, u vezi 2 zlatne šarnir fibule sa tri cilindrične perle na luku u grobu 67 u Sindosu, datovanom u kraj VI v.

Sl. 6: Rasprostiranje V grupe fibula na šarnir

Perahora — 2 (H. Payne, *Perachora I*, 171, T. 73, 22, 26).

Sindos — 2 srebrne (podatak K. Despini).

Nepoznato — 6 srebrnih i 2 bronzane (Muzej Kanelopulos, inv. 495—497, 500, 502).

Jugoslavija

Bučiste, Ohrid — 1 (V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, 51).

Demir Kapija — 2 zlatne (Narodni muzej, Beograd, inv. 778/I).

Trebeniško Kale — 1 (V. Lahtov, *Lihnid II—III*, 51, T. 24, 5).

Trebeniste — 3 (V. Lahtov—J. Kastelic, *Lihnid I*, 24, T. V, 1—3).

Većina fibula ove podgrupe nađena je u severnoj Grčkoj, odakle po svemu sudeći, potiču i primerci iz Muzeja Kanelopulos, te bi njihov glavni centar trebalo tražiti na tom području. Zanimljivo je istaći da se na teritoriji Jugoslavije one sreću pretežno oko Ohridskog jezera, kuda su dospеле verovatno iz grčke Makedonije. Fibule iz Sindosa datovane su u drugu četvrtinu V veka, olintski komadi u drugu polovinu V i prvu polovinu IV veka, a fibule iz Trebeništa u drugu polovinu V veka³⁷. Ovakvo datovanje potvrđeno je i tipološki: većina fibula ima naglašene zupce na rozetama, bliske tipu Halai sa pet ukrasa na luku, o kojima će još biti reči i koje se datuju približno u drugu polovinu V i početak IV veka³⁸. Sam oblik je ipak nastao ranije, na šta ukazuju nalazi iz Perahore, kao što se održao i kasnije, kako svedoči datovanje groba 6 iz Trebeniškog Kaleta sa ovom fibulom³⁹.

Dve zlatne fibule, nađene, navodno, u Demir-kapiji, dugačke su 2,6 cm⁴⁰ i prema obliku palmete, stilizovane životinjske glave i zvezdastih ukrasa na luku izdvajaju se iz ove grupe i približavaju fibulama sa pet rozeta. Do smanjenja broja ukrasa došlo je, najverovatnije, zbog minijaturene veličine.

Podgrupa V b: Fibule sa četiri, pet, šest ili više zvezdastih ukrasa

Ova grupa fibula na šarnir, kako smo već rekli, najbrojnija je i u literaturi napoznatija. Zbog velikog broja primeraka i čestog variranja pojedinih elemenata na fibuli nije moguće sve komade razvrstati na određene varijante jer često jedna ili dve fibule sačinjavaju grupu za sebe. Ipak, izvesne tendencije u tom pogledu se daju uočiti, kao što su приметljive i razlike u hronologiji i geografskom rasprostriranju pojedinih varijanata. Pokušavajući da istaknemo ove karakteristike, govorićemo, s obzirom na veliki broj fibula, posebno o zlatnim, srebrnim i bronzanim komadima radi lakšeg i preglednijeg izlaganja materijala.

Primerci od zlata

Sem gore pomenute dve fibule iz Demir-kapije, zlatni primerci nisu nađeni na teritoriji Jugoslavije. O fibulama ove grupe od zlata pisao je posebno P. Amandri⁴¹ i naveo 6 fibula iz Dervenija kod Soluna, 6 iz okoline Soluna (danas u muzejima u Njujorku i Berlinu) i nekoliko primeraka u privatnim zbirkama. Ovim nalazima treba dodati

³⁷ D. M. Robinson, *op. cit.*, 112; V. Lahtov—J. Kastelic, *Lihnid I.* 26—30 (posebno vidi tip „Pidijinog” pehara sa vertikalnim rebrima iz 440—430 g. T. VI, 26).

³⁸ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 207.

³⁹ V. Lahtov, *Lihnid I.* 51—53 i 62, T. XXIV—XXV, gde autor daje dva datuma za ovu fibulu, početak V i kraj IV veka pre n.e.

⁴⁰ Na podacima o fibulama iz Demir-kapije zahvaljujem dru Ljubiši Popoviću iz Narodnog muzeja u Beogradu.

⁴¹ P. Amandry, *Coll. Stathatos III*, 202 sqq.

i dve fibule iz Verije, koje takođe imaju pegaza i žensku glavu u reljefu na nozi i glavi fibula⁴².

Na osnovu ovoga može se pretpostaviti sa dosta sigurnosti, pogotovu kada se imaju u vidu zlatne fibule sa bikoničnim perlama na luku (up. III grupu), da je proizvodnja zlatnih fibula na šarnir bila vezana za solunsku oblast, odakle su neki komadi izvezeni u bližu okolinu. Njihovo datovanje u IV vek potvrđeno je na više načina.

Primeri od srebra

Albanija

Amantija — 2 (S. Anamali, *Iliria* II, 102, T. 19, 1. 2).

Beš — 15 (N. Čeka, *Iliria* VI, 362 sq., sl. 21).

Gajtan — 5 (M. Korkuti, *Iliria* II, 457 sq., T. III, 1—5).

Bugarska

Bukjovci — 5 (R. Popov, *Godišn. Narod. Muz. Sofia* 1922/25, 1sq. sl. 2).

Čustendil — 2 (A. Dimitrova, *Izv. Arh. Inst. XXIX*, Sofia 1966, 115, sl. 1, 3).

Garbino — 2 (R. Popov, *Godišn. Narod. Sofia* 1932/34, 36, sl. 12).

Penkovci — 2 (*ibid.*, sl. 13).

Stalijska mahala — 4 (A. Dimitrova, *op cit.*, 117, sl. 4—5; G. Nikolov, *Izv. Arh. Inst. XXVIII*, 1965, 179, sl. 19b).

Tarnava — 1 (B. Nikolov, *op cit.*, sl. 19 g).

Vladinja — 2 (A. Dimitrova, *op cit.*, 115, sl. 2).

Nepoznato — 1 (R. Popov, *Godišn. Nar. Muz.* 1932/34, 37, sl. 15).

Grčka

Elida — 4 (P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 107, sl. 647; BMCJ 2845—2848, T. 67).

Halai — 13 (A. L. Walker—H. Goldman, *AJA* XIX, 1915, 425, sl. 2; H. Goldman, *Hesperia* 9, 1940, 461, sl. 147, 4).

Kozani-Mavropigi — 1 (P. Amandry, *Coll. Stathatos III*, sl. 109; *Treasures of Ancient Macedonia*, 42 № 47, T. 10).

Janjina — 2 (Blinkenberg XII 17 a).

Mesembrija — 2 (*Treasures of Ancient Macedonia*, 103, Nos. 429—430).

Potideja — više (*Arh. Deltion* 29, *Hron.* B 3 1973—74, 677, T. 488a).

Porto Cheli, Halieis — 1 (*Expedition*, Spring 1963, str. 9).

Sindos — preko 20 (podatak K. Despini).

Solun, okolina — preko 20 (P. Amandry, *Coll. Stathatos I*, 56, Nos. 148—151 i varijante Nos. 152—153; takođe sl. 29, 4—5 i sl. 30; *Coll. Stathatos III*, 202, Nos 123—126).

⁴² *Treasures of Ancient Macedonia*, Catalogue of the Exhibition, Thessaloniki 1978, 44, No, 63, T. 12.

- Tempe, dolina — 4 (P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 207, sl. 648); BMCJ 2841—2844, T. 67).
- Tesalija ili Makedonija — 3 (J. Jacobsthal, *Greek Pins*, 206, n. 1).
- Tesalija ? — 1 (Auktion Helbig, München 27/28 Juni 1910, 478, T. 8).
- Nepoznato — 1 (Zbirka v. Schon, R. Lullies, *Eine Sammlung griech. Kleinkunst*, München 1955, 89 № 289, T. 88).
- Nepoznato — 1 (Zbirka Manz, Basel — K. Scheffold, *Meisterwerke griech. Kunst*, Basel 1960, 312, № 576).
- Nepoznato — 2 (Mus. Berlin — A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, Berlin 1975, II, 89, № 8116, T. 65, 8 i № 31347, T. 65, 9).
- Nepoznato — 1 (Muz. Štokholm—Blinkenberg XII 17a).
- Nepoznato — 1 (Muz. Kopenhagen—Blinkenberg XII 17e).

Jugoslavija

- Beranci—Crkvište — 4 (I. Mikulčić, *Starinar N. S.* 15—16, 1964—65, 227, sl. 38—39).
- Beranci—Petilep — 2 (I. Mikulčić, *Starinar N. S.* 15—16, 219, sl. 7).
- Blato, Korčula⁴³ — 2 (P. Lisičar, *Radovi Fil. fak. u Zadru* 2, 1960/61, 29, sl. 2).
- Budva — 3^{43a} (sl. 7) (R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, 1961, 131, sl. 31c).
- Cavtat — 2 (P. Lisičar, *op cit.*, 30—31, sl. 3).
- Čukarica, Beograd — 1 (D. Garašanin, *Katalog metala*, Beograd 1954, 75, T. 48, 5).
- Čurug — 4 (*ibid.*, 40, T. 30, 1—4).
- Demir-kapija — 3 (I. Mikulčić, *Starinar N. S.* 21, 1970, 135, T. II, i. 420—422).
- Donja Toponica — 1 (Praist. kulture Pomoravlja i ist. Srbije, *Katalog izložbe Niš* 1971, 55, br. 492).
- Gimbabica, Ohrid — 1 (V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, 51).
- Glasinac, Rusanovići — 1 (Glasinac 2, T. 46, 11).
- Glogovik — 1 (I. Pušić, *Arh. pregled* 4, 1962, 78, T. XI, 8).
- Gorica — 1 (Č. Truhelka, *WMBH VIII*, 1899, 24 sq., sl. 40).
- Gostilj — 6 (Đ. Basler, *GZM n. s.* 24, 1969, T. V, 22/7—11; T. VII, 77/1).
- Juhor, Svetozarevo — 4 (S. Vetnić, *Arh. pregled* 15, 1973, 35, T. XIX).
- Kostolac — 2 (D. Garašanin, *Katalog metala*, 76, T. 48, 6—7).

⁴³ P. Lisičar (*ibid.*, 27) pretpostavlja, čini mi se s pravom, da su dve korčulanske fibule oni isti primerci za koje V. Čurčić navodi da su nađeni na Hvaru (*Jahr. f. Altertumskunde* II, 1908, 10).

^{43a} Moguće je da su iskopavanja helenističke nekropole u Budvi 1980 g. pružila nove nalaze ovih fibula, no ja nisam bio u mogućnosti da se upoznam sa ovim materijalom.

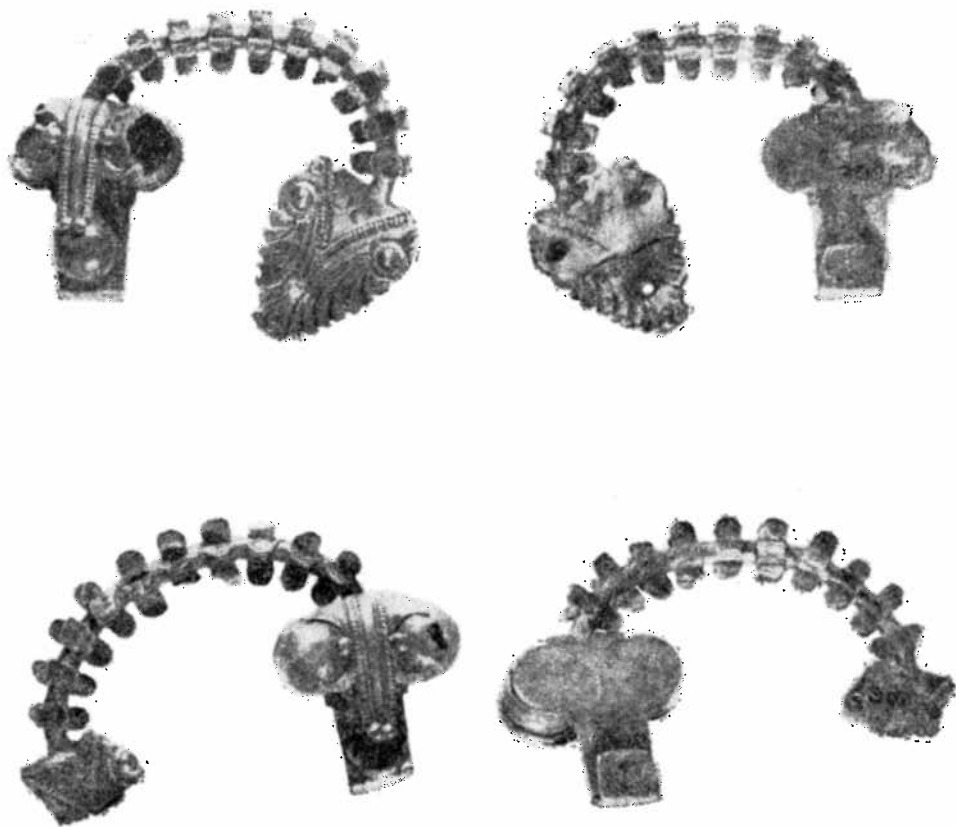
Negotin — 1 (L. v. Marton, *Die Frühlatenezeit in Ungarn*, AH XI, 83, T. 28, 4).
 Niš, Humska Čuka — 1 (Praist. kulture Pomoravlja i ist. Srbije, 55, br. 491).
 Prilep, Zagrad — 1 (B. Kitanski, *Fibuli*, 2, T. II, 16).
 Radolište — 1 (Lj. Popović, *Zbornik Nar. Muz. I*, Beograd 1956, T. VII).
 Ružići — 4 (V. Čurčić, *WMBH XI*, 1909, 98, T. 18, 13; 19, 10, 11).

Sl. 7: Tri srebrne fibule iz Britanskog muzeja, navodno nađene u Budvi (Foto: British Museum)

Sombor — 2 (sl. 8) (L. v. Marton, *op cit.*, 83, sl. 2).
 „Slavonija” — 3 (J. Brunšmid, *Vjesn Hrv. arh. društva VI*, 1902, 82, sl. 41, 1—3).
 Sremska Mitrovica — 3 (*ib id.*, sl. 38, 1—3).
 „Srbija” — 3 (D. Garašanin, *Katalog metala*, 77, T. 48, 3, 4).

Susek — 1 (Z. i K. Vinski, Arh. rad. i raspr. II, 282, sl. 107).
 Štrpci — 8 (M. Hoernes, GZM 13, 1901, 532 sqq. sl. 11—15).
 Trebenište — 7 (Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, 1965, T. XI, 17, 18, 19, 21; V. Lahtov—J. Kastelic, *Lihnid I*, T. II, 1—3).

Sl. 8: Dve srebrne fibule iz Naturhistorisches Museuma u Beču, nađene u Somboru
 (Foto: Meyer K. G. Wien)

Volkovo — 1 (N. Vulić, Glasn. Skop. nauč. društva XI, 1932, 50, sl. 67).
 Ždanec, Skoplje — 8 (sl. 9) (V. Sokolovska—R. Pašić, *Zbornik Arh. muz. Skoplje VI—VII*, 1975, 233 sqq, T. II).

Sl. 9: Četiri srebrne fibule iz Zdaneca kod Skoplja: (Foto: Arh. Muzej Skoplje)

Rumunija

Ostrovul Mare — 7 (D. B e r c i u, *Arheol. preist. a Olteniei*, 178, sl. 223, 1—7).

*Turska*⁴⁴

Kizik ? — 3 (sl. 11) (Blinkenberg XII 17 d; P. J a c o b s t h a l, *Greek Pins*, 205, n. 2).

⁴⁴ Fibule sa nepoznatih nalazišta u Štokholmu (Blinkenberg XII 17a) i u Berlinu (A. Greifenhagen, *op. cit.*, T. 65,9, inv. 31347) kupljene su u Istambulu, no verovatno potiču iz Grčke, te smo ih stoga i naveli u listi grčkih nalaza; B. Kitanoski (*Fibuli*, 8) navodi dve srebrne fibule u Muzeju u Pečuju, nađene u Okoragu, Mađarska, no o njima mi dr Istvan Ecsedy iz Muzeja Janus Pannonius u Pečuju, kome zahvaljujem na pismu, nije mogao da da nikakve podatke.

Najveći broj nalazišta konstatovan je na teritoriji Jugoslavije, ali se prema koncentraciji ovih fibula u solunskoj oblasti može pretpostaviti da je ovde bio prvobitni centar proizvodnje srebrnih fibula sa pet zvezdastih ukrasa na luku. U tom smislu govore i hronološke indicije.

Naime, najstarija grupa ovih fibula je tzv. tip Trebenište, koji se odlikuje skladnim odnosom rozeta na luku i razmaka između njih. Glava je mala i oblikovana u vidu nedovoljno izražene palmete, dok dva dugmetasta ispupčenja na nozi igraju ulogu očiju. Fibule su srednje veličine, od 4 do 6 cm. Datuju se od druge polovine VI do druge polovine V veka i javljaju se u Makedoniji i Grčkoj (Trebenište, Beranci—Petilep, Volkovo, Kozani, Potideja, Sindos, okolina Soluna — zapadni Halkidik, Porto Cheli, fibule sa nepoznatih nalazišta u Grčkoj, danas u muzeju u Štokholmu i u zbirci v. Schoena itd.). Datovanje najranijih fibula ovog tipa u VI vek potvrđuju ne samo fibule iz Trebeništa i Petilepa u jugoslovenskoj Makedoniji, nađene zajedno sa grčkim predmetima iz druge polovine VI veka⁴⁵, nego i dve fibule iz zbirke Statatos (verovatno sa zapadnog Halkidika blizu Soluna), nađene u bronzanom lebesu zajedno sa dvojn timer iglama, klupastim naušnicama i zmijastim grivnama — materijalom karakterističnim za drugu polovinu VI veka⁴⁶. Ovakvo datovanje potvrđuju i srebrne fibule iz nekropole u Sindosu kod Soluna, koje pripadaju mahom kraju VI i prvoj polovini V veka i od kojih su najstarija 2 primerka iz groba 48, datovana u poslednju četvrtinu VI veka⁴⁷.

U drugoj polovini V veka zvezdasti ukrasi, dotle kompaktni i skladni, doživljavaju izvesne promene. Jedan broj fibula karakteriše se uskim i zupčastim zvezdastim ukrasima (tzv. cogwheels po Jakobstalu)⁴⁸, koji se najbolje ogledaju na jedanaest fibula iz Halai u Beotiji i dve fibule sa nepoznatih lokaliteta u Grčkoj, danas u Berlinu, predstavljajući tip Halai. Nastala, po svemu sudeći, na teritoriji Grčke, ova karakteristika rozeta javlja se i na nekim primercima iz naše zemlje, o čemu će još biti govora.

Dok tip Halai u rasporedu elemenata zadržava osnovne odlike tipa Trebenište, javljaju se i druge forme ovih fibula, koje se karakterišu većim i širim zvezdastim ukrasima koji dobijaju oblik mlinskih točkova (tzv. millwheels po Jakobstalu⁴⁹) i ređaju se na luku jedan za drugim bez razmaka. Među više varijanata, od kojih su neke vezane za severnu Grčku a druge za jugoslovenske oblasti, ovde posebno ističemo tip Radolište, nazvan po fibuli sa ovog nalazišta. Gornje odlike su kod ovog oblika naročito izražene, glava i noga fibule su takođe delimično povećane, te čitav oblik postaje zdepast, neelegantan, gubi raniju jasnoću linija i deluje, pre svega, svojom masom. Pored fibule iz Radolišta, ovom tipu bi pripadale fibule iz Beranaca—Crkvište, Prilepa—Zagrad, Amantije i Gajtana u Albaniji, Ružića u Hercegovini, kao i više bronzanih komada, odnosno pre-

⁴⁵ Up. Mikulčić, *Pelagonija*, 37—38, sl. 20—21.

⁴⁶ P. Amandry, *Coll. Stathatos III*, 101—102, Nos. 20—43, 112 i 120—124, Amandri datuje lebes na osnovu drški najkasnije u početak druge polovine VI veka.

⁴⁷ Na podacima o ovim fibulama u nekropoli u Sindosu najlepše zahvaljujem dr Katerini Despini iz Arheološkog muzeja u Solunu.

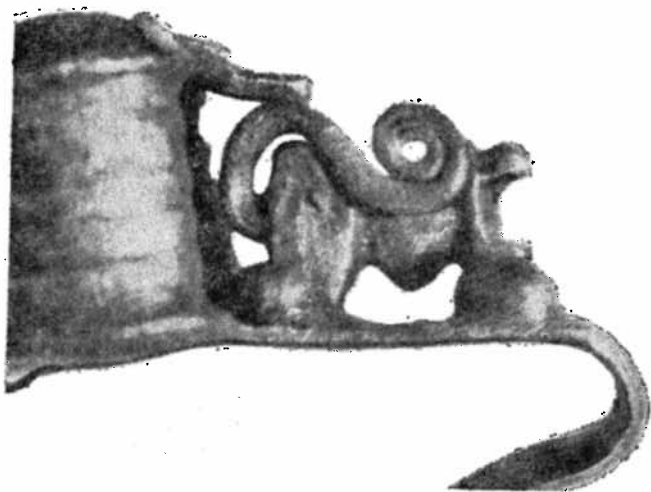
⁴⁸ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 206—207.

⁴⁹ *Ibid.*, 207.

težno nalazi van glavnih centara proizvodnje ovih fibula u Grčkoj, čime se, možda, može objasniti njihova naglašena masivna forma. Kako zvezdaste ukrase u vidu mlinskih točkova treba smatrati nešto kasnijim od zupčastih oblika, tip Radolište bi trebalo staviti, pre svega, u IV vek, ali se on zadržava i posle toga, kako vidimo iz datovanja fibula u Gajtanu, pa i u Gostilju, koje su sličnog oblika ali manjih dimenzija, u čemu se ogledaju tendencije ka izradi manjih i finijih oblika nakita u helenističko doba.

Ovakve tendencije u severnoj Grčkoj i Makedoniji održavaju se donekle i na fibulama na severu Balkana — u Srbiji, Bosni i Bugarskoj. Ove su inače obično većih dimenzija — gotovo sve su preko 6 cm, mnogi primerci dostižu 10 cm a neki i 20 cm dužine — i broj ukrasa na luk, obično pet ili šest, može biti i znatno veći. Palmete na glavi fibula su velike i veoma dekorativne, često obogaćene elementima domaće ornamentike, dok su noge masivne i najčešće predstavljaju stilizovane životinjske glave sastavljene od više delova.

Među ovim severnobalkanskim komadima, u literaturi je istaknuta grupa fibula Negotin—Bujkovci⁵⁰, koja se odlikuje naglašenim zupcima na rozetama, u čemu se, čini nam se, ne ogledaju direktni uticaji tipa Halai, nego opšte tendencije u tom pravcu koje se javljaju u Makedoniji

Sl. 10: Detalj fibule iz Ždaneca

u obradi zvezdastih ukrasa. Ovom tipu, inače, pored fibula iz Negotina i Bukjovaca, pripadaju nalazi iz Ostrovul Mare, Vladinje, Sremske Mitrovice, Belša u Albaniji, fibula sa nepoznatog nalazišta u zbirci Mans u Bazelu itd., mada i među njima postoje uočljive razlike, koje su razumljive kada se ima u vidu složenost samog oblika.

⁵⁰ Ibid., 206; K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, 155; A. Dimitrova, op. cit., 124.

Jedna druga grupa balkanskih fibula, koja se do izvesne mere može povezati sa tipom Radolište, obuhvata fibule iz Ždaneca kod Skoplja, sl. 9; 10), Štrbaca i Rusanovića na Glasincu, i mogla bi se nazvati tip Štrpci u užem smislu. Naime, pored gotovo identičnog rasporeda i oblika zvezdastih ukrasa — tipičnih *millwheels*-a —, ove fibule su međusobom bliske po slično obrađenoj palmeti i stilizovanoj životinjskoj glavi na kojoj se javlja miniaturna životinjska figura (sl. 10), koju treba shvatiti kao podražavanje likova fantastičnih životinja sa zlatnih fibula iz solunske oblasti⁵¹. Za njih se donekle mogu vezati fibule iz Donje Toponice i Tarnave u Bugarskoj, kao i jedan broj fibula van Jugoslavije: četiri fibule iz doline Tempe u Tesaliji, fibula sa nepoznatog nalazišta u Narodnom muzeju u Kopenhagenu, kupljena u Londonu, i dve od tri fibule navodno nađene u Kiziku na Mramornom moru, danas u Muzeju Ashmolean u Oksfordu (sl. 11)⁵². Zanimljivo je istaći da se poslednjih sedam pomenutih fibula pojavilo u prodaji približno u isto vreme — u prvoj deceniji ovog veka, — te bi se, s obzirom na njihovu međusobnu sličnost, moglo pretpostaviti da postoji mogućnost da potiču iz istog izvora, verovatno na području severne Grčke. Inače, treća fibula, navodno iz Kizika (slika 11 dole), bliska je dvema fibulama iz Halai, koje nemaju istaknute zupce, i ne bi se mogla nikako vezati za ovaj tip⁵³.

Od ove grupe ili tipa Štrpci izdvajaju se fibule iz Garbina, Čustendila i Penkovaca u Bugarskoj, na kojima mlinske karakteristike rozeta nisu toliko izražene, ukrasi se ne redaju na luku jedan za drugim, već postoji izvestan razmak i palmeta je stilizovana na drukčiji način. Njima su bliske dve od tri fibule, navodno nađene u Budvi, danas u Britanskom muzeju u Londonu (Sl. 7)⁵⁴, dok bi treća fibula iz Budve (slika 7 gore) bila slična fibuli iz Porto Cheli na Peloponezu i fibuli sa nepoznatog nalazišta iz Narodnog muzeja u Stokholmu i predstavljala bi jednu kasniju razvojnu fazu tipa Trebenište. Za prve fibule bi se mogla, donekle, vezati i fibula iz Niša, Humska Čuka, koja s druge strane pokazuje sličnosti sa tipom Negotin — Bukjovci, što sve zajedno još jednom ukazuje na složenost oblika i mešanje pojedinih elemenata i na teškoće pri pokušaju da se izdvoje pojedini tipovi na severu Balkana.

Posebnu grupu i najjasnije izdvojenu od drugih sačinjavaju fibule iz Čuruga, Sombora (Sl. 8), iz nepoznatog nalazišta u Slavoniji i Stalijske mahale u severozapadnoj Bugarskoj — tip Čurug u užem smislu — koje

⁵¹ Životinjske figurine na fibulama iz Ždaneca (panter, grifon) očigledno stoje pod uticajem makedonskih uzora, ali je prilikom korišćenja modela nevestina domaćih majstora dovela do izvesnih nedorečenosti (V. Sokolovska — R. Pašić, *op. cit.*, T. II, 9, ovde sl. 10). S druge strane, na figuri lava iz Štrbaca (M. Hoernes, *op. cit.*, sl. 14) zapaža se racionalniji pristup motivu, dok su nejasnoće uklonjene jačom geometrizacijom oblika i unošenjem domaćih dekorativnih elemenata (koncentrični kružići na oku i trbuhu životinje).

⁵² Ashmolean Museum, Oxford 1909. 888—890. Na ovom mestu još jednom zahvaljujem dr Ann Brown na mogućnosti da reprodukujem fotografije ovih fibula.

⁵³ A. L. Walker — H. Goldman, *AJA* 19, 1915, 425, sl. 2 (dve fibule u gornjem redu).

⁵⁴ British Museum 1939 3.24, 1—3. Na ovom mestu još jednom zahvaljujem dru D. Baileyu na podacima o fibulama i mogućnosti da objavim njihovu fotografiju.

sve na luku imaju veći broj rozeta, dosta uprošćenih i obično spojenih međusobom, i slično komponovane palmete. Njihov uzor bi mogle biti četiri fibule sa Juhora kod Svetozareva, koje su finiije obrađene ali imaju veliki broj rozeta na luku, dok su im noge fibula sastavljene od istih

Sl. 11: Tri srebrne fibule iz Ashmolean Museuma u Oksfordu, navodno nađene u Kiziku (Foto: Ashmolean Museum)

elemenata kao čuruški primerci. Ova poslednja grupa, po svojim opštim odlikama, predstavlja završnu fazu razvoja ovog oblika nakita u unutrašnjosti Balkana.

Hronologija ovih fibula u unutrašnjosti Balkana nije potpuno određena. Ako bismo se držali Jakobstalovog mišljenja da su fibule sa zupčastim rozetama starije od fibula na kojima zvezdasti ukrasi imaju oblik

mlinskih točkova⁵⁵, onda bi tip Negotin—Bukjovci pripadao kraju V i početku IV veka, dok bi ostale fibule trebalo datovati mahom u IV vek. Ipak, s obzirom na mnogobrojna variranja pojedinih elemenata i mogućnost zadržavanja ranijih oblika duže vremena u perifernim oblastima, ovo mišljenje treba prihvatiti sa oprežnošću u očekivanju novih potvrda sa terena. Što se tiče datovanja ostalih fibula, čuruški nalaz pripada drugoj polovini IV veka ili čak nešto kasnijem periodu, dok fibule iz doline Tempe, na osnovu dva tonda sa ljudskim glavama nađenim zajedno sa njima, Jakobstal datuje u isto vreme⁵⁶. Uprkos pokušajima da se nalazi iz Štrbaca i Ždaneca datuju u ranije vreme, čini nam se da ne mogu biti stariji od poodmaklog IV veka⁵⁷. Najmlađi nalaz među navedenim fibulama predstavljao bi primerak iz Tarnave u Bugarskoj, otkriven u jednoj humci zajedno sa keltskim oružjem⁵⁸.

Srebrne fibule ove podgrupe sa južnog Jadrana i iz Hercegovine imaju neke zajedničke odlike sa fibulama sa centralnog balkanskog područja, ali su uočljive i izvesne razlike, te bi njihovu pojavu verovatno trebalo objasniti direktnim uticajima iz makedonskih oblasti. One nisu tako brojne i ne sačinjavaju neku grupu za sebe, nego obiluju relativnom raznovrsnošću, što, uz minuciozniju obradu od podunavskih komada, govori u prilog gore navedenog mišljenja. U hronološkom pogledu, u većini slučajeva se ne mogu datovati pre IV veka (izuzeci bi na osnovu tipologije možda bili komadi iz Gorice i Budve — slika 7 gore)⁵⁹, pa se može pretpostaviti da se širenje ovog oblika na zapad i sever kretalo približno istovremeno. Na ovakvo datovanje ukazuje indirektno grupa nalaza sa grčkim materijalom iz okoline Bileće (Kačanj, Ljubomir, Plana), koja se pretežno vezuje za V vek i ne sadrži ovakve fibule⁶⁰. Datovanje fibula iz Belša u Albaniji u IV vek podudara se sa ovom konstatacijom⁶¹.

⁵⁵ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 207.

⁵⁶ Idem. Up. BMCJ 3046—3047, T. 7o.

⁵⁷ Većina zlatnih fibula sa životinjskim predstavama na nozi iz okoline Soluna datuje se posle sredine IV veka (*Treasures of Ancient Macedonia*, 44, No. 63; 71, No. 256; 80, No. 320), te bi i fibule iz Ždaneca i Štrbaca trebalo datovati sledstveno tome, s obzirom na njihovu verovatnu vezu sa ovim motivom (up. nap. 54).

⁵⁸ B. Nikolov, *Izv. Arh. Inst.* 28, 1965, 178—179, sl. 19 g. Fibula pripada prvom nalazu iz Tarnave i otkrivena je, izgleda, zajedno sa latenskim mačem i dva koplja. Mač bi (ibid., sl. 19a) prema tipu pripadao Latenu D (D. Božić, *Arh. Vestnik* 32, 1981, 324, T. III, 30), no fibula je, svakako, načinjena ranije.

⁵⁹ Fibule na šarnir iz Glogovika kod Herceg-Novog (I. Pušić, *Arh. pregled* 4, 1962, 76279, T. XI), prema ostalom materijalu iz humke mogle bi se, datovati nešto ranije, no ovde je verovatno reč o više grobova iz različitih vremenskih perioda. Inače, tipološki fibule pripadaju IV veku.

⁶⁰ Č. Truhelka, *Bogati prehistorički nalaz iz jedne gromile u Plani*, GZM 13, 1901, 1—15; Z. Marić, *Grobovi ilirskih ratnika u Kačnju*, GZM N. S. 14, 1959, 87—100; isti, *Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće*, GZM N. S. 30—31, 1977, 101—110; V. Atanacković-Salčić, *Prethodni izveštaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru*, Tribunia 3, Trebinje 1977, 19—51.

⁶¹ N. Ceka, *Iliria* VI, 363.

Primerci od bronz e

Albanija

- Lješ — više (F. Prendi, Utvrđena ilirska naselja, Sarajevo 1975, 155, T. IV, 4).
Podgradec — više (S. Anamali, Iliria IX—X, 219, T. VI, 1).
Rosuje — 1 (B. Jupani—N. Čeka, Iliria I, 60, sl. 15).
Selce Donje — 1 (N. Čeka, Iliria II, 173, T. VIII, 4).
Skadar, okolina — 1 (F. Prendi, Bul. p. Shkencat Shoqerore 1958/2, 123, sl. 8, 6).
Nepoznato — 1 (Blinkenberg XII 16 d).

Bugarska

- Pernik — 1 (J. Čangova, Pernik I, 76, sl. 31, 2).

Grčka

- Aiani — 1 (Arh. Deltion 17, 1961—62, Hron., 216, T. 258a).
Aksiokastro — 1 (ibid., 214, sl. 5 d).
Almiros — 1 (K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, 156, № 1747).
Dodona — 4 (Blinkenberg XII 14k, 15a i 16a, i Narod. Muz. u Atini, inv. 253).
Halai — 1 (H. Goldman, *Hesperia* 9, 1940, 420, sl. 71, 4).
Halkidik — više (P. Amandry, *Coll. Stathatos* I, 56, sl. 32, 2).
Fere — 5 (K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, 156, Nos. 1741—1745).
Lusoi — 1 (Blinkenberg XII 14u).
Medeon, Delfi — 1 (BCH XCI, 1967, 866, sl. 12).
Nea Silata — 2 (Ph. Papadopoulou, *Arh. Deltion* 19, 1964, 84 sqq., T. 57a).
Olint — 15 (D. M. Robinson, *op. cit.* 109, Nos. 378—382, 384—393).
Pela — 1 (Arh. Deltion 20, 1965, Hron., 416, T. 470e).
Sianisti, Cotili — 1 (Narodni muzej u Atini, inv. 20199).
Skiros — 2 (P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 206, n. 1).
Suvala, Delfi — 2 (Arh. Deltion 27, 1972, Hron., 387, T. 324a).
Teba — 1 (P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 206, n. 1).
Nepoznato — 3 (Muzej P. Kanelopulosa, Atina, inv. 502).

Jugoslavija

- Babuna, Stari Grad — 1 (I. Mikulčić, *Godišen Zbornik* 8 (34), Filoz. Fak. Skoplje 1982, 137, sl. 12).
Čečan — 2 (sl. 1—3).
Dalj — 2 (Z. i K. Vinski, *Arh. rad. i raspr.* II, 276, sl. 84—85).
Debelo brdo — 1 (F. Fiala, *WMBH* IV, 1896, 63, sl. 175).

- Demir-kapija — 4 (I. Mikulčić, *Starinar* N. S. 21, 1970, 135, T. I, inv. 431—433; V. Sokolovska, *Starinar* N. S. 24—25, 1973—1974, 186, T. III, 4).
- Donja Dolina — 1 (Z. Marić, *GZM* N. S. 19, 1964, T. XIII, 31).
- Glasinac, Gosinja — 2 bronzane i 1 gvozdena (F. Fiala, *WMBH* V, 1895, 19, sl. 13).
- Glasinac, Rudine — 5 (Glasinac 2, 24, T. XLIX, 6—10).
- Glogovik — 1 (I. Pušić, *Arh. pregled* 4, 1962, 78, T. XI 7).
- Gradac, Donje Hrasno — 10 (V. Čurčić, *Jahr. f. Altertumskunde* II, 10).
- Milci Đevdelija — 1 (podatak R. Pašić).
- Momišići — 1 (O. Žižić, *Starinar* N. S. 15—16, 1964/65, 197, sl. 25a).
- Novi Banovci — 2 (J. Brunšmid, *Vjesn. Hrv. Arh. društva* VI, 1902, 81, sl. 40, 1—2).
- Prilep, Kaldrema — 4 (B. Kitanski, *Maced. Acta Arch.* 1, 121, T. IX, 246; X, 292, 373; XII, 337).
- Prilep, Zagrad — 12 (B. Kitanski, *Fibuli*, 2—3, T. I, 15; II, 17—27).
- Srbija — 3 (D. Garašanin, *Katalog metala*, 77, T. 48, 8—9; J. Todorović, *Katalog praist. metal. predmeta*, 86, br. 327, T. 41, 1).
- Sremska Mitrovica — 1 (Z. i K. Vinski, *Arh. radovi i rasprave* II, 276, sl. 103).
- Trebenište, Tri Čeljusti — 1 (V. Malenko, *Maced. Acta Arch.* 1, 138, sl. 15).
- Volkovo — 4 (N. Vulić, *Glasn. Skop. nauč. društva* XI, 1932, 40, sl. 67).
- Živojno — 2 (I. Mikulčić, *Pelagonija*, 43).

Bronzane fibule ovog tipa manje su brojne od srebrnih, što bi, imajući u vidu i hronološke indicije, moglo da upućuje na pretpostavku da su ovakve fibule pretežno pravljene od srebra i da su u bronzi podražavane. Na ovo ukazuju i neke podudarnosti u oblicima.

Tip Trebenište, koji se može smatrati najstarijim, javlja se u bronzi na akropolju u Halai i u Ferama (№ 1745), dok kasnija faza ovog tipa, poznata najbolje po srebrnim primercima iz zbirke Statatos, ima svoje pandane u bronzi u Olintu, Nea Silati, Prilepu—Zagrad itd. Tip Halai sa istaknutim zupcima na rozeti ima paralele u bronzi u Olintu, Prilepu—Kaldrema, fibuli sa nepoznatog nalazišta u Albaniji itd., dok se tip Radolište sreće u bronzi u primerku iz okoline Skadra, u Perniku, Demir-kapiji i drugim mestima.

Mnogi bronzani komadi podražavaju oblik uopšte i ne mogu se vezati ni za jedan ovde istaknut tip, te često predstavljaju varijantu za sebe, kao što je to slučaj, na primer, sa jednom od dve bronzane fibule iz Novih Banovaca, koja je jedino bliska dvema srebrnim fibulama iz Demir-kapije⁶². U ovom mnoštvu materijala, međutim, čini nam se da je

⁶² Up. J. Brunšmid, *Vjesn. Hrv. Arh. društva* VI, 1902, sl. 40, 2 sa I. Mikulčić, *Starinar* N. S. 21, 1970, 135, T. II, inv. 421, 422, mada treba istaći da i ove fibule imaju izrazite mlinske ukrase na luku.

moguće uočiti jednu veću grupu bronzanih fibula, kojoj pripadaju i naša dva komada sa Čečana. U okviru ove grupe postoje znatne razlike u fibulama, te se ona ne može smatrati naročito kompaktnom, ali, kako se zapažaju i neke zajedničke odlike, može se posmatrati odvojeno od ostalih nalaza.

Fibule imaju obično pet zvezdastih ukrasa na luku i manjih su dimenzija — 3—4 cm, prostije izrade, bez finih i preciznih detalja kojima se odlikuju srebrni primerci, ali se i ovde zapažaju razlike u obradi — bolji i lošiji komadi, bliži ili dalji primercima od srebra. U ovu grupu mogu se, šire shvaćeno, ubrojati fibule iz Albanije (Donje Selce, Podgradec), sa Kosova (Čečan), iz Bosne i Hercegovine (Glasinac, Debelo brdo, po opisu verovatno Gradac—Donje Hrasno), iz Crne Gore (Momišići), iz zapadne Makedonije (Trebenište—Tri Čeljusti, Prilep, Demir-kapija), iz Grčke (Olint, Pela, Sianisti, Dodona, Almiros, Medeon) itd. Iako se većina nalaza ne može datovati sa preciznošću, za floruit ovog oblika može se smatrati IV vek, kada se datuju ovakve fibule iz Pelagonije, sa Glasinca, iz Donjeg Hrasnog, Olinta itd. Ipak, tip se, po svoj prilici, javlja i ranije — karakteristične su u tom pogledu neke paralele sa tipom Trebenište — dok je u upotrebi ostao i kasnije od navedenog datuma. Prema rasprostranjenju gornjih nalaza, reklo bi se da je Pelagonija igrala izvesnu ulogu u širenju ovih fibula u unutrašnjosti Balkana.

*

Na osnovu svega ovoga može se reći da su se prve fibule na šarnir u našoj zemlji pojavile u zapadnoj Makedoniji ili, preciznije, u Trebeništu u drugoj polovini VI veka pre n. e. pod uticajima iz severne Grčke, gde je, po svemu sudeći, ovaj oblik i nastao. Inače njihov nastanak u grčkoj Makedoniji stoji u zavisnosti od više činilaca. Impulse za pojavu ovih fibula u krajnjoj liniji, treba tražiti, u Maloj Aziji, gde su u VIII i VII veku bile rasprostranjene mnogobrojne slične varijante fibula, uz koje treba istaći i tzv. „frigijske” fibule, koje se javljaju takođe u Makedoniji i Grčkoj⁶³, ali se postavlja pitanje ne treba li u njihovom formiranju računati i sa grčkim međufaktorom — oblicima, koji su, kao „peloponeske” fibule, o kojima je već bilo reči, nastali po uticajima sa istoka i odomaćili se na grčkom tlu. Paralelna pojava peloponeskih ukrasnih igala u zapadnoj Makedoniji mogla bi da govori tome u prilog⁶⁴.

Najstarije datovanu grupu fibula na šarnir predstavljaju u ovom trenutku fibule sa rozetama ili zvezdastim ukrasima na luku — elementom koji je nastao zarezivanjem kuglastih ispupčenja i bio posebno popularan u VI veku, kada se slične tendencije zapažaju u ukrašavanju kuglastih glava igala i drški bronzanih posuda⁶⁵. U drugu polovinu VI veka može se sa dosta sigurnosti datovati najraniji oblik sa pet rozeta na luku — tip Trebenište, ali je veoma verovatno, sudeći po nalazima u Grčkoj,

⁶³ K. Kālian, *Praeh. Zeitschr.* 50, 1975, 107, T. 79.

⁶⁴ Up. Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, T. IX—X; I. Mikulčić, *Arhajske nekropole južne Pelagonije*, *Starinar*, N. S. 15—16, 1964—65, 219, sl. 7; isti, *Jedna nekropola iz okoline Bitolja*, *Starinar* N. S. 21, 1970, 139, T. I. inv. 396, 397.

⁶⁵ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 46.

na primer u Perahori, da se istovremeno, ako ne i ranije, javljaju fibule sa tri zvezdasta ukrasa na luku⁶⁶. Ostale grupe — fibule sa kuglastim perlama, bikoničnim perlama, navojima ili bez ukrasa na luku — ne mogu se u ovom trenutku sa sigurnošću datovati pre V veka, vremena kada dolazi do punog razvoja ovog tipa nakita. Dominirajuća grupa sa zvezdastim ukrasima na luku javlja se od sredine V veka u više varijeteta, a i ostale pobrojane grupe dolaze do jačeg izražaja. Vrhunac interesa za fibule na šarnir dostignut je u IV veku, kako u severnoj Grčkoj tako i u unutrašnjosti Balkana. Glavni centar njihove proizvodnje je i dalje grčka Makedonija ili, preciznije rečeno, solunsko područje, gde se u to vreme — u drugoj polovini IV veka — javljaju i bogato obrađeni zlatni primerci, ali je verovatno da su značajni centri njihove proizvodnje postojali i u srednjoj Grčkoj i Pelagoniji. Pod uticajem ovih centara, ovakve fibule su, svakako, izrađivane i u manjim radionicama, o čemu će, kad je reč o unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, još biti govora. U toku III i prve polovine II veka fibule na šarnir i dalje egzistiraju u Makedoniji i okolnim područjima, ali se shodno tendencijama u nakitu toga doba njihova veličina smanjuje i dekorativni detalji gube. To je posebno uočljivo u Pelagoniji, gde domaći proizvodi ovog vremena, kako je ostakao Mikulčić⁶⁷, predstavljaju samo blede reminiscencije na ranije bogato ukrašene primerke ove vrste nakita.

Pojava fibula na šarnir u unutrašnjosti Balkana predstavlja, u izvesnom smislu, problem za sebe⁶⁸. Tipološki najranije fibule na šarnir na Dunavu — tip Negotin ili Bukjovci, koji se uz rezerve može staviti u kraj V ili prvu polovinu IV veka — mogu se najvećim delom smatrati uvoznim komadima, na osnovu finije obrade i municioznijih detalja koji su bili izvan domašaja zanatskih mogućnosti lokalnih radionica⁶⁹. U pri-

⁶⁶ Po logici stvari moglo bi se pretpostaviti da su oblici šarnirskih fibula sa tri ukrasa na luku, skladniji i proporcionalniji, brojniji među uzorima u Maloj Aziji i jednostavniji za izradu, nastali ranije u samoj Grčkoj, kako to pokazuju i „peloponeske“ fibule, i da su se oblici sa više ukrasa na luku razvili iz njih u oblastima gde su vladali neumerenost i neklasični ukus u ukrašavanju nakita (up. D. M. Robinson, *op. cit.*, 112). Vidi takođe nap. 36.

⁶⁷ I. Mikulčić, *Pelagonija*, 58.

⁶⁸ U unutrašnjosti Balkana javljaju se pretežno fibule sa pet, šest i više ukrasa na luku, dok su primerci sa manje ukrasa veoma retki — Rudine (Glasinac 2, 24, T. 49, 1—2) i Dalj (Z. i K. Vinski, *Arh. rad. rasp. II*, 276, sl. 83) verovatno se mogu povezati sa uticajima iz Pelagonije, što još jednom ukazuje na masivnost i pretrpanost kao osnovne komponente ukrašavanja ovog nakita u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.

⁶⁹ Ipak i ovde postoje nijanse i neke od ovih fibula bi mogle biti proizvod grčkih majstora na licu mesta, kojima je glavni cilj bio da impresioniraju varvarsku klijentelu veličinom a ne skladnim oblicima. Kao primer moglo bi da posluži poređenje fibula iz Negotina i Bukjovaca, koje su sastavljene od istih elemenata. Na fibuli iz Negotina luk svojom dužinom predstavlja dominantu kompozicije, dok su noga i glava sekundarni elementi, od kojih je prva nešto naglašenija veličinom i masom: međusobni odnos tri elementa je jasan i skladan. Naprotiv, na fibulama iz Bukjovaca sva tri elementa, luk, noga i glava, imaju podjednaku važnost, jer je luk smanjen a noga i glava povećane; nema dominante i celina je za oko nejasna i nezanimljiva.

log ovakvom mišljenju govore i paralele ovim fibulama u Grčkoj⁷⁰. Što se tiče ostalih fibula na šarnir na severu Balkana, koje se mahom datuju u IV vek, verovatno je da su neki komadi takođe uvezeni sa juga, ali su mnogi — naročito tip Čurug, pa i tip Štrpci — imitacije grčkih primeraka i mogu se smatrati domaćim proizvodima u čijem su nastajanju, možda do izvesne mere imali udela grčki putujući majstori. Na izradu ovih fibula u domaćim radionicama ukazuju i nalazi bronzanih komada na severu Balkana, koji su dosta slični srebrnim komadima sa istog područja⁷¹.

Na pitanje lociranja ovih domaćih radionica ne može se odgovoriti sa preciznošću, mada u tom pravcu postoje neke indicije. Naime, grupa fibula sa brojnim zvezdastim ukrasima na luku — tip Čurug, koja svakako, predstavlja, najizrazitija domaća dostignuća u tom pogledu, stoji, što se centara proizvodnje tiče, u vezi sa širokim narukvicama od srebrnog lima nađenim kod nas u Čurugu, Sremskoj Mitrovici i Bogdanovcima⁷², i u severnoj Bugarskoj u Graničovu, Stalijskoj Mahali i Vladinji⁷³, te bi i ove radionice trebalo tražiti na pomenutom prostoru, pri čemu bi zapadno područje možda imalo izvesnu prednost⁷⁴. S druge strane, imajući u vidu sličnosti fibula iz Ždaneca sa primercima iz Štrbaca i Rusanovića u istočnoj Bosni — tip Štrpci — moglo bi se pretpostaviti da je njihov centar proizvodnje bio negde u skopskoj kotlini, koji je pored severozapada zračio dolinom Morave i ka severu.

Noga i glava fibule — stilizovana životinjska glava i palmeta — predstavljaju poglavlja za sebe, čija šira analiza u ovom trenutku prevazilazi okvire našeg rada. Šema kompozicije glave vuče poreklo od frigijskih i maloazijskih fibula, ali je ona na Balkanu obogaćena različitim elementima i na različite načine. Između dveju polulopti sa strana mogu se javiti zmijske stilizovane glave ili slični listasti dodaci koji se, naročito na severu Balkana, transformišu u raznovrsne geometrijske oblike. Nasuprot izvesnoj regularnosti u ponavljanju istih elemenata u Tesaliji, Beotiji ili grčkoj Makedoniji, velika raznolikost u Srbiji, Bosni i Bugarskoj govori u prilog njihovog nastanka u lokalnim radionicama, gde su pojedini elementi varirani, verovatno više slučajno nego svesno. U donjem delu glave ispod „štita“ često se javljaju različiti plastični dodaci — lavovi i grifoni u Štrpcima i Ždanecu (Sl. 10), pčela u Humskoj Čuki

⁷⁰ Npr., srebrne fibule iz zbirke Statatos (P. Amandry, *Coll. Stathatos I*, Nos. 149—151; *Coll. Stathatos III*, Nos. 123—126). Inače, pojava većeg broja fibula tipa Negotin—Bukjovci u istočnoj Srbiji i severozapadnoj Bugarskoj mogla bi se možda povezati sa grčkim importom iz prve polovine IV veka u grobovima lokalnih glavara iz okoline Vrace (I. Venedikov, *Novootkritie trakijsko mogilno pogrebenie v Vraca*, *Arheologija* 1966/1, 7 sqq.; B. Nikolov, *Grobница III ot Mogilanskata mogila v Vraca*, *Arheologija* 1967/1, 11 sqq.). No, ovu pretpostavku nije moguće proveriti pre detaljnijeg publikovanja pomenutog materijala iz Vrace.

⁷¹ Npr., fibule iz Dalja (Z. i K. Vinski, *Arh. rad. raspr.* II, sl. 84—85) ili Sremske Mitrovice (*ibid.*, sl. 105).

⁷² D. Garašanin, *Katalog metala*, 40, T. 29, 1—4; J. Brunšmid, *Vjesn. Hrv. Arh. društva VI*, 1902, 80, sl. 38, 4; isti, *Vjesn. Hrv. Arh. društva X*, 1908/9, 234, sl. 23, 3—4.

⁷³ A. Dimitrova, *Izv. Arh. Inst.* 29, 1966, 128—130, sl. 6—14.

⁷⁴ R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR S31, 1977, 29.

kod Niša, žabe na fibulama iz Čustendila, Penkovaca, Garbina i Budve, rozeta na primercima iz Negotina, Vladinje, Bukjovaca, Juhora, Čuruga itd. Sličnosti i podudarnosti ovih elemenata u većini slučajeva odgovaraju rezultatima koje smo saopštili, mada bi njihova detaljna analiza pružila nove indicije o pojedinim radionicama ili majstorima. Kao jedan zanimljiv primer pominjemo srcoliki motiv sa kuglom na donjem delu na glavi i nozi fibula iz Ostrovul Mare na Đerdapu i Belša u srednjoj Albaniji — podudarnost koja svakako ne može biti slučajna⁷⁵.

Palmetom se posebno pozabavio P. Lisičar u svom radu na ovu temu⁷⁶ i mi se nećemo ovde zadržavati na tom pitanju. Velika i dekorativna palmeta je, pre svega, karakteristika fibula na severu Balkana i ona svojom veličinom i monumentalnošću izražava estetska merila i težnje lokalnog stanovništva ka masivnim formama. Uprkos tome, kao i činjenici da su se neke severnobalkanske palmete prilično udaljile od svoje polazne inspiracije, njihovo poreklo je nesumnjivo u grčkoj Makedoniji, kako to nedvosmisleno pokazuje veći broj šarnirskih fibula iz Makedonije sa, po dimenzijama nešto manjim, ali u suštini veoma izraženim palmetama.

Na kraju treba istaći da, i pored toga što se na osnovu svega ovde rečenog može doći do zaključka da su se fibule na šarnir raširile po Balkanu pod makedonskim uticajem i da one u suštini predstavljaju više deo makedonskog a manje ilirskog kulturnog nasleđa, unutrašnjost Balkana je prihvatila ovaj oblik — naročito fibule sa pet i više rozeta na luku — kao svoju sopstvenu odliku, te se one stoga mogu smatrati sastavnom komponentom centralnobalkanske materijalne kulture. Dolaskom Kelta u Podunavlje krajem IV i početkom III veka i prevladavanjem njihovog oružja, oruđa, nakita i keramike, ove fibule, iako srebrne, nestaju iz upotrebe kao prevaziđeni i zastareli oblici, kao što se integracijom ilirske i makedonske države u Rimsku Republiku sredinom II veka pre n. e. one gube i sa južnog Jadrana i iz Makedonije. Na taj način one su podelile sudbinu ostalih oblika domaćeg nakita, nastalog manje ili više pod uticajima sa juga no prihvaćenog kao integralni deo domaće kulture, kao, na primer, dvojnih igala, koji su se svi, kao tipične forme kasnog halštata, izgubili dolaskom novog doba, nove mode i nove tehnologije.

Vratimo se za trenutak dvema fibulama sa Čočana. Malih dimenzija, načinjene od bronzе, one se ne mogu porediti sa monumentalnim i bogato ukrašenim srebrnim primercima. Pa ipak, ovi nalazi, prvi ove vrste sa Kosova, nastali, po svoj prilici, u IV veku pre n. e., pružaju važnu potvrdu o vremenu i putevima širenja fibula na šarnir iz Makedonije u unutrašnjost Balkana.

⁷⁵ Na ovu vezu upućuje i šarnirska fibula sa četvrtastom nogom iz Ostrovul Mare, čije je poreklo moglo biti na južnom Jadranu (up. nap. 17).

⁷⁶ P. Lisičar, Radovi Fil. Fak. u Zadru 2, 1960/61, 25 sqq.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF „SCHARNIER” FIBULAE IN YUGOSLAVIA

The question of the so-called „Scharnierfibeln” — the bow fibulae, where the head is connected to the bow by a hinge — and its place in the development of the Iron Age cultures in Yugoslavia has been a subject of discussion for a long time.

Before discussing in brief this problem I would like to thank professor Relja Novaković of Belgrade University who enabled me to publish two bronze fibulae of this type, found in Čečan by Vučitrn in Kosovo. I thank also Dr. Ann Brown from the Ashmolean Museum in Oxford, Dr. Donald Bailey from the British Museum, Dr. Herbert Melichar from the Naturhistorisches Museum in Vienna and Dr. Viktorija Sokolovska from the Archaeological Museum in Skopje, as well as the Trustees of the mentioned museums, who have permitted me to publish photographs of the fibulae from Kyzikos, Budva, Sombor and Zdanec.

The discussion concerning the „Scharnier” fibulae began at the very beginning of this century in the archaeological literature, when M. Hoernes published the particularly rich find from Štrpci in East Bosnia. After that, V. Čurčić, J. Dechelette, Ch. Blinkenberg, L. v. Marton, P. Jacobsthal, F. Maier, A. Benac and B. Cović, M. Parović, P. Lisićar, P. Amandry, V. Lahtov, I. Mikulčić, A. Dimitrova, B. Kitanoski, K. Kilian and many others took part in this discussion. Although the connection of this type of fibula with Greece and Greek Macedonia as well as its dating mainly from the 5th and 4th centuries B.C. were evident, there have been many nuances in the interpretation: some ascribing all these brooches to the Greeks and Greek manufacture, others supposing that some fibulae are Greek and some local imitations, and yet others thinking that they are local products made under a degree of Greek influence.

In Yugoslav literature these fibulae are called the „Štrpci—Čurug” type regardless of the form of „Scharnierfibeln” in question. However, apart from the starlike knobs or rosettes, which are the characteristic decoration on the bow of the „Štrpci—Čurug” fibulae, there are other forms of knobs — pearl — or globelike, biconic, ringlike, etc. Similarly their number is varied. This versatility of shapes shows that before reaching any satisfactory conclusion, one needs to analyse each form separately and to determine regional and chronological differences, if any, among the various groups of „Scharnier” fibulae. Such an effort was made by B. Kitanoski in his analysis of about 30 „Scharnierfibeln” from the Prilep Museum. He established five groups depending on the number of knobs on the bow, dividing them into subgroups characterised by various knob forms. Our division is similar, though it is based primarily on the form of the knob and not on their number. In this way it is possible, it seems to me, to follow more closely the genetic and regional development of the variants and it is also easier to include a larger number of the fibulae. Yet, the aim of this paper is to point out the basic forms of the „Scharnier” fibulae in Yugoslavia and to determine their place in the material culture of the Iron Age Yugoslavia, without attempting to give answers to all the questions.

According to our division GROUP I includes the „Scharnier” fibulae without knobs on the bow. All the specimens are made of bronze, 2—4 cm in length. Most of them have been found in Pelagonia — Prilep, Prilepec, and in the Trebenište region, but also near Štip—Karaorman, and in West Bulgaria—Pernik. The piece from the grave 4 at Karaorman should be placed to the last quarter of the 5th century on the basis of the fragments of the St. Valentine vases found with it, while the fibula from Prilep—Kaldama belongs to the same or slightly later period on account of another „Scharnierfibeln” from the same grave, having „cogwheels” on the bow.

GROUP II consists of the fibulae with globular or pearl like knobs. They are mostly of bronze and seldom of silver, 3—4 cm in length. One can discern three main subgroups — those with two, three or more knobs on the bow.

The fibulae with two globular knobs on the bow (subgroup IIa) are all bronze apart from 2 specimens from Prilep and 6 from Gostilj which are silver. Most of these finds come from Pelagonia (Čepigovo, Prilep, Volkovo), some from central Macedonia (Demir Kapija, Dojran, Chauchitsa, Pontoiraklea), then from Chalcidike (Olynthos), Albania (Irmaj, Leshnje, Podgradec), Montenegro (Gostilj, Momišići), while occasional specimens have been discovered in Bosnia (Glasinac), Slavonia (Dalj) and Bulgaria (Pernik). It seems that their centre was in Pelagonia where over 20 specimens have been found, and from where they had spread most probably to the west and north. It is possible that the form appeared already in the 5th century, but the accurately dated examples belong to the 4th century and remained in use up to the 2nd century B. C.

The fibulae with three globular knobs (subgroup IIb) are bronze apart from 7 silver fibulae from Beranci—Crkvište and 2 gold fibulae from an unknown locality. In Yugoslavia they have been found in Pelagonia (Beranci, Prilep), at Demir Kapija, at Karaorman by Štip, then in Albania (Podgradec) and Bulgaria (unknown locality). In Greece and Greek Macedonia they have also been discovered in large numbers — Chauchitsa, Chalcidike, Olynthos, Pherai, Phthiotian Thebes, Souvala by Delphi, Eretria, Olympia, etc. One could suppose that this form was originally Greco-Macedonian and that it spread to Yugoslav territory from the south. It very probably influenced the appearance of the fibulae with two globular knobs in Pelagonia (subgroup IIa) which suited more the local needs and was easier to manufacture. The dating of subgroup IIb bears out such a supposition — in Pelagonia they belong mostly to the 4th century, while the specimens around Štip should probably be dated towards the end of the 5th century. Greek specimens are from the 5th and 4th centuries.

The fibulae with four or five globular knobs (subgroup IIc) represent a variation of subgroup IIb and appear in the same regions — Pelagonia (Beranci, Prilep), near Štip (Markov Kamen), Greek Macedonia (Chalcidike, Olynthos), Thessaly (Pherai, Phthiotian Thebes) and Olympia.

GROUP III has biconic knobs on the bow. Most of the specimens are made of gold and have been found in the region of Thessaloniki. They are richly and elaborately decorated with granulation and filigree and have a plaque on the head portraying the head of Omphale or of a lion, and miniature animal figures on the catch-plate. Together with other richly decorated gold fibulae which have different globe shapes they represent a particular group of „Scharnierfibeln“ of which P. Amandry wrote in detail and placed it to the 4th century B. C.

A silver fibula from the Benaki Museum and the bronze fibulae from Pherai, Sindos, Vinica near Štip and from the Canellopoulos Museum belong formally to this group on account of their biconic knobs. Because of their dating, the bronze pieces could have been the predecessors of the gold specimens: the fibulae from Sindos have been dated relatively accurately as the middle of the 5th century B. C.

Biconic knobs on the bow are a characteristic of one other group of the „Scharnier“ fibulae — the so-called „Peloponnesian“ fibulae found in Heraion of Argos, Olympia, Lusoi, Perachora, Prosymna, Souvala by Dephi, etc. They have been placed to the 8th and 7th centuries but remained in use after this date. The „Peloponnesian“ fibulae appeared in Greece under the influence from Asia Minor and possibly played a certain role in the formation of the „Scharnier“ fibulae in Greek Macedonia.

The fibulae of GROUP IV have narrow parallel rings on the bow and are relatively rare. They have been found in Olynthos, Chauchitsa, Sindos, Prilep-Kaldrma and Trebenište and can be placed to the second and third quarter of 5th century judging by the Greek pottery in grave 43 in Sindos and in grave 29 in Trebenište, where they were discovered.

GROUP V represents „Scharnierfibeln“ with star-like globes or rosettes, in which two main subgroups can be discerned: fibulae with three rosettes and fibulae with four, five, six or more rosettes on the bow.

Subgroup Va has been discovered so far in Yugoslavia mainly around the Lake Ohrid, while in Greece it is more numerous and has been found in Greek Macedonia (Florina, Sindos, Olynthos, Chalcidike), Thessaly (Pherai) and Peloponnesos (Perachora). The silver fibulae of this group from the Canellopoulos Museum were probably also discovered in North Greece. Two gold specimens from Demir Kapija were imported most probably from the Thessaloniki region. The dating of grave 25 in Trebenište on account of the Greek pottery as the third quarter of the 5th century gives an approximate date for the finds around the Lake Ohrid while Greek specimens are contemporary or earlier which is clearly pointed by the two fibulae of this group in Perachora.

Subgroup Vb is the most numerous one and thus we shall speak here of the gold, silver and bronze fibulae separately. The gold specimens found mostly around Thessaloniki form together with the gold fibulae with biconic knobs of group III a particular variant which should be considered and studied separately.

The silver specimens are best known and most numerous. They have been found in large numbers in Greece, Macedonia, Albania, Bulgaria, Serbia, Vojvodina, Bosnia, Hercegovina, Montenegro and occasionally in Rumania and Turkey. Although they come in a large variety of shapes and sizes, one could, following Jacobsthal's remarks in this respect, determine several principal types. The earliest is probably the *Trebenište type* originating in Greek Macedonia and dated with certainty back to the second half of the 6th century (Trebenište graves 8 and 9, Beranci—Petilep, Sindos grave 48, Collection Stathatos nos. 123—124). It remained in use during the 5th century too. In the second half of the 5th century this harmonious and well-proportioned shape changed and the star-like knobs took the form of either 'cogwheels' or 'millwheels': from among many shapes in Greece and Macedonia the two most significant types seem to be the *Halai type* with 'cogwheels', best represented by the 11 fibulae from Halai and placed to the 5th and the beginning of the 4th centuries, and the *Radolište type* with 'millwheels', placed to the 4th century and later. While the Halai type generally followed the composition and design of the former Trebenište type, changing only the shape of the rosettes, the Radolište type (Radolište, Prilep, Beranci—Crkvište, Amantia, Gajtan) lost the earlier elegance and became heavy.

In the interior of the Balkans several variants appeared under the influence from the south. One of them is the *Negotin—Bukjovci type* with rosettes representing a variation of the cogwheels, found in northwest Bulgaria and east Serbia (Negotin, Ostrovul Mare, Bukjovci, Vlatinja) and also more to the west (Beograd—Cukarica, Sremska Mitrovica). With some reserve, it, or at least some of its specimens can be placed to the end of the 5th or the first half of the 4th centuries. The *Štrpci type* with 'millwheels' is similar to the Radolište type (Štrpci, Rusanovići, Ždanec, Donja Toponica). The four fibulae from the Val Tempe in Thessaly, a fibula from an unknown locality in the Copenhagen Museum and two fibulae from Kyzikos, presently in the Ashmolean Museum, belong probably to this type. These seven fibulae appeared on the market in the first decade of this century and perhaps come from the same source. The *Čurug type* is characterised by a large number of simplified rosettes on the bow and represents a local form (Čurug, Sombor, „Slavonija”, Stalijska mahala), while the four fibulae of similar shape but of better finish from Juhor near Svetozarevo served perhaps as a model for this variant. The other north Balkan specimens are a mixture of these and the Macedonian types (Garbino, Penkovci, Čustendil, Niš—Humaska Čuka, Budva) and point to the complexity of the form and difficulties in ascribing each item to a particular type.

The fibulae from the Adriatic Coast and Hercegovina show connections with the north Balkan specimens but also some differences and probably remain under a direct influence from Macedonia. Most of them belong to the 4th century and later, which is proved also by the lack of these fibulae in the rich local graves with Greek material of the 5th century in Plana, Kačanj and Ljubomir in the region of Bileća.

The bronze specimens of subgroup Vb are also very numerous but in most cases they imitate or follow the above mentioned silver types. Yet, a particular bronze form can be discerned which shows a certain independence in relation to

the silver fibulae. It is 3—4 cm in length and the finish is less elaborate. In spite of the differences between various specimens, one can ascribe to it the fibulae from Albania (Donje Selce, Podgradec), from Kossovo (our two specimens from Čecan), from Bosnia and Hercegovina (Glasinac, Debelo Brdo, Donje Hrasno), Montenegro (Momišići) Macedonia (Tri Čeljusti—Trebenište, Prilep, Demir Kapija, Olynthos, Pela, Sianisti), Greece (Dodona, Almiros, Medeon), etc. Its floruit was the 4th century B. C. but it was also in use before and after this date.

*

The earliest „Scharnier” fibulae in Yugoslavia appeared in west Macedonia in the second half of the 6th century under the influence from north Greece, where this form probably originated. The appearance of the „Scharnierfibeln” in Macedonia can be ascribed to various factors — they bear elements of the East Greek fibulae and the Phrygian fibulae, but also of some Greek types — e. g. the so-called „Peloponnesian” Scharnier fibulae — created in the 8th and 7th centuries under the Eastern influence.

The fibulae with rosettes on the bow (subgroup Vb) have been dated at the earliest as the second half of the 6th century, while the first specimens with three rosettes (subgroup Va), more simple in composition and logically earlier, can be dated perhaps before that, as some specimens from Perachora may show. The fibulae with other forms of knobs can not be dated with certainty before the 5th century. The full development of the „Scharnierfibeln” occurred, as it seems, in the second half of the 5th century and the climax of their popularity was the 4th century B. C. when the largest number of their variants was in use, various materials were tried, and their spread towards the north and the west reached its maximum. In the 3rd and 2nd centuries B. C. these fibulae were still in use but their shapes and finish lost their previous glamour and richness.

In the north Balkans they appeared at the earliest towards the end of the 5th century or more probably in the first half of the 4th century. Most of these specimens (the Negotin—Bukjovci type) were probably Greek imports, but later forms (the Štrpci type and in particular the Čurug type) were created in the local workshops possibly under the supervision of Greek travelling artisans. An example of this local manner of expression is a geometrized miniature beast on the fibula from Štrpci which should be compared with similar but less clearly represented quadrupeds on the Zdanec specimens and with the refined griffons and Pegasi on the gold fibulae from the surrounding of Thessaloniki.

At the end, I would like to point out that the „Scharnier” fibulae were in general a Macedonian form, that they were mostly created in this region and that under Macedonian influence they spread to the interior of the Balkan peninsula. And yet, the hinterland accepted this form as its own, in particular the „Scharnierfibeln” with five, six and more rosettes on the bow (subgroup Vb) which appealed to their aesthetic views and understanding, and thus they should be considered as an integral part of the Balkan material culture in the 4th century B. C. This fibula disappeared from the north after the arrival of the Celts, and from Macedonia and south Adriatic after the arrival of the Romans — in both cases in a period when new tastes, fashion and technology prevailed in the material culture.

VLADIMIR LEKOVIĆ

THE STARČEVO MORTUARY PRACTICES — NEW PERSPECTIVES*

In all societies, regardless of whether their customs call for festive or restrained behavior, the issue of death throws into relief the most important cultural values by which people live their lives and evaluate their experiences. Life becomes transparent against the background of death, and fundamental social and cultural issues are revealed. (Huntington, R. — P. Metcalf 1979 : 2)

The focus of studies by prehistoric archaeologists investigating the Central Balkan Neolithic period has hitherto been directed primarily to the periodization of Starčevo and Vinča cultures and their relative chronology within the so-called Balkano-Anatolian cultural sphere i. e. Complex (Garašanin, M. 1982; Miložčić, V. 1970) rather than to the attempt to elucidate the interplay of cultural, social, economic, religious and other values that were conceptualized throughout everyday human experiences¹. Within the scope of such orientation study of mortuary practices has attracted rather little attention (Galović, R. 1967; Garašanin, M. 1956 and 1982).

Although a larger body of data regarding Starčevo mortuary practices has recently been brought to light, mainly due to the increased build-

* This study is a slightly modified paper presented at the general session on *Archaeological Research in Europe*. 48th Annual Meeting of the Society of American Archaeology, Pittsburg, Pa. April 27—30, 1983.

¹ Lately, beside some general studies, efforts have been made by the scholars marking the beginnings of a new and more systematic approach to the contemplation and reconstruction of socio-economic and religious aspects of everyday life of the Central Balkan Neolithic populations (Benac, A. 1973 and 1979; Brukner, B., 1974; Garašanin, D., 1968; Garašanin, M., 1979 and 1982; Gimbutas, M., 1982; Glišić, J., 1968; Jovanović, B., 1974; Kaiser, T., 1983; Srejić, D. — Z. Letica et al. 1978; Tringham, R., 1983; Voytek, B., 1983). Majority of these studies were directed towards analysing the material remains attributed to the Vinča culture.

ding activity leading to numerous archaeological salvage projects within the last two decades in Yugoslavia, the endeavors towards the comprehension of this phenomenon are still affected by various limitations. First of all, it has to be understood that under the impact of various sets of factors the proper carrying out of this particular kind of archaeological investigation could be affected in many ways. Consequently, the interpretation of a such finds might be at least of limited, not to say of problematic, usefulness. Secondly, a situation of this kind is definitely reflected in archeological literature. Publishing activity did not adequately follow the performed field efforts, by which, unfortunately, the study of Starčevo mortuary data has been one of the most affected ones. Therefore, only a rough estimation of the body of data relevant to the present study could be deduced. Approximately over 110 individuals have been discovered at no less than 20 sites. However, published information more or less sufficient, refer to 69 individuals (100%). Skeletal remains of 22 individuals (31,88%) belong to the category of scattered bones. Among the remaining 47 burials (68,12%) the existence of burial construction was recognized in only 17 cases (24,63%); in 18 instances (26%) body orientation reported; grave goods were attributed to only 15 interments (21,73%)². Finally, rather a few of all these have been treated by physical anthropologists.

A further difficulty lies in the fact that the precise determination of available mortuary data within the Starčevo sequence is almost impossible without additional study, although datable burials fall clearly within the developed, classical period of the Middle Neolithic Starčevo culture (Arandjelović - Garašanin, D. 1954; Dimitrijević, S. 1974; Garašanin, M. 1982; Miložčić, V. 1950; Srećević, D. 1972).

The present initial study of Starčevo mortuary practices was encouraged by recently published reports from the excavations at Anzabegovo and Obre carried out by a joint American—Yugoslav team (Gimbutas, M. 1974 and 1976; Benac, A. 1973; Nemeškéri, J. - I. Lengel 1976) and the results obtained through archaeological salvage projects conducted by the author during the past two years (unpublished) — Fig. 1. In this study, having in mind all the above mentioned facts, I shall refer to the Starčevo culture in general, although I am aware of the pitfalls of such an approach. For that, as well as other reasons, my intention here cannot be to propose a framework for the study of mortuary practices but to point out how complex mortuary evidences attributed to the Starčevo culture actually are. The attempt will also be made to elucidate some of the elementary forms of the social organization of Starčevo population through a focus on the inhumation prac-

² Two of these burials were discovered at Kozluk site (Jovanović, B., 1967), 2 at Tečić (Galović, R., 1967), 3 at Obre I (Benac, A., 1973), 2 at Nadelá I site, near Pančevo (unpublished, excavated by Ljubomir Bukvić and the author during 1982), 3 at Novi Sad — Temerin „Klisa” (unpublished, excavation co-directed by Vladimir Stančić and the author during 1982), and 3 individuals at Zlatara site.

tice. Approach to the discussion shall be made through the description of funeral remains discovered at the Zlatara site excavated under the direction of the author.

Fig. 1 — Distribution of Starčevo burials 1. Zlatara, 2. Obre I, 3. Anzabegovo

Zlatara burials

Zlatara is located about 50 km west of Belgrade in the plain of Srem (Sirmia) near Ruma. The site, most probably, represents a single but rather large Starčevo settlement organized around a pond close to a creek that flows down the southern slope of Fruška Gora onto the plain. The survey performed during the excavation indicates that the settlement is comprised of about 60 different architectural units (houses approximately 7 by 4 m) as well as a flint workshop area and a pottery kiln. The salvage operation was conducted at the S-E periphery of the settlement where, among the other archaeological data, skeletal remains of three individuals were recovered from two burials named *burial construction A* and *burial construction B*.

Burial construction A (Plate I)

The layout of burial construction A is, at first sight, of irregular shape. It was dug into virgin soil and consists of an oval pit, i.e. *burial chamber* to which a ramp, with two shallow pits within it, was joined. The length of this burial construction is 8,00 m of which 4,40 m belongs to the *burial chamber* and 3,60 m to a ramp while the width is 4,60 m. There is no archaeological indication that burial chamber and the ramp were dug separately. The axial orientation of the burial construction A is NE-SW with the ramp pointed towards NE. Two individuals were interred here, within the burial chamber placed in a flexed left side body position. Their orientation is in alignment with the axis of the burial construction A but with heads opposite to the ramp. According to the archaeological evidence (see Pl. I), it is obvious that the deceased, buried here, were not interred simultaneously. After the burial construction has been dug, the deepest central area of the burial chamber was filled with sterile soil onto which the body of an adult male between 19 and 21 was laid. Fragments of pottery (fine: monochrome and few painted- dark brown on red, as well as a coarse ware), animal bone remains as well as fragments of shells (*Unio* sp.) together with dirt covered the deceased and the whole burial construction A, which is the proof of elaborate funeral rites. One fragmentary amulet (?) of marble and one fragment of quartzite were found with the skeleton. Pottery fragments of a large amphora containing over 500 snail shells of *Helix pomatia* L. were recovered within the ramp pit closer to the burial chamber.

Skeletal remains of a latter interment — a child about 6, were placed in a shallow pit next to the head of the original one opposite the ramp. According to the archaeological data and general impression that the latter burial respected physical integrity of the previous one as well as the inhumation pattern of the burial construction A, I assume that relatively short time elapsed until the reuse of this burial construction. The body of the child was covered in the same manner and a fragment of quartzite was also found with its skeleton³.

Burial construction B (Plate II)

The layout of the burial construction B is the same as that of the burial construction A but for its dimensions and the number of shallow pits within the ramp (here three). The length of the burial construction B is 7,80 m of which 4,20 m belongs to the burial chamber and 3,60 m to the ramp. The width of the burial chamber in this case is 3,20 m. The burial chamber and the ramp with its pits were dug simultaneously and the orientation of this burial construction is the same as that of the previously described one. Skeletal remains of the single interment were positioned in accordance with the principle noticed at the burial construction

³ A large quantity of objects of a similar type has been found at Lepenski Vir, Padina, Vlasac, and other sites of the so-called Lepenski Vir culture on the Yugoslav bank of the Danube as well as at the corresponding sites in Rumania (Srejšović, D., 1971).

Plate I

 pottery
  animal bones
  snail shells
  ash-coal

0 1 2 3m

Plate II

pottery animal bones snail shells ash-coal

0 1 2 3m

A, i.e. the head opposite the ramp, but with the head pointed towards W in this case. Here the flexed left side body position of the interred female between 40 and 45 was in alignment not with the axis of burial construction but with the circumference of the burial chamber.

The funeral paraphernalia in the burial construction B surpass in variability and richness those found in the burial construction A. Besides a larger quantity of pottery fragments a few complete vessels were found within the burial chamber. One miniature bowl on a tall solid foot with anthropomorphic mask was also found (Fig. 3) as well as a few beads of spondylus shell, two polished stone axes (one of miniature dimensions), two fragmented flint blades, two bone awls, one earthen loom weight (lightly baked) and a few fragments of quartzite. Among the faunal remains, a larger variety of domesticated and wild species was found. Remains of domesticated cattle (*Bos taurus*) sheep-goat (*Ovis aries*-*Capra hircus*), goat (*Capra hircus*) and dog (*Canis familiaris*) accompanied the deceased. The assemblage of wild animals consisted of remains of wild boar (*Sus scrofa*), red fox (*Vulpes vulpes*), pine-marten (*Martes martes*), brown hare (*Lepus europeus*), roe deer (*Capreolus capreolus*), red deer (*Cervus elaphus*) as well as a few shells of *Unio* sp. and snail shells of *Cepea* sp.⁴ Skeletal remains of red deer consisted of skull fragments together with badly deteriorated antlers and a few of postcranial bones (vertebratae) which were placed next to the pelvis of the interred. Important was the recovery of over 7000 snail shells of *Helix pomatia* L. These were limited to the burial chamber. Before the interment took place the burial chamber, had been ritually purified by fire, as evidenced by a thin and sporadic layer of ash which remained at the bottom of the chamber. The fire was of a low intensity and the underlying virgin soil, into which the burial construction was dug, was not burned.

The three shallow pits dug within the ramp contained a few fragments of pottery mixed with a small amount of faunal remains.

The described inhumation practice attested at Zlatara site open some crucial questions for the future studies of Starčevo mortuary practices. Presently, I would like only to point out the following.

1. Both of Zlatara burial constructions are of a composite character. Namely they consist of the burial chamber and the ramp within which shallow pits were dug.

2. In both cases the burial chamber and the ramp with pits had been dug simultaneously in order to serve exclusively for the funerary purpose.

3. The dimensions of the burial constructions differ slightly regarding the burial chamber but the length of the ramp in both instances is 3,60 m.

4. Both burial constructions have the same orientation NE—SW with the ramp pointed towards NE.

⁴ The faunal analysis was done by Svetlana Blažić and the analysis of human remains was done by Dr Živko Mikić. I am using here the data presented to me in the form of short preliminary reports.

5. The sacred area of the burial constructions A and B, i.e. the burial chamber was ritually purified either by sterile soil — as in the burial construction A, or by fire — as in the burial construction B.

6. The burial construction A was reused.

7. All the interred (1 subadult, 1 adult male, 1 adult female) were layed in a flexed left side body position, of which.

8. Two were placed at the center of the burial chamber (burial construction A) and one on the circumference of the burial chamber (burial construction B).

9. The head positions of the buried is always opposite the ramp.

10. The Zlatara burials were never placed at the bottom of the burial chamber or a shallow pit (the second interment at the burial construction A).

11. The deceased were associated with lavish funerary paraphernalia, particularly the one of the burial construction B.

12. The find of a large quantity of land-snail shells is significant.

13. Grave goods were found in the burial chambers as well as within the shallow pits of the ramp but never in the ramps themselves.

The evaluation of the undoubted congruence of the mortuary data recovered within the Zlatara burial constructions A and B indisputably suggests the presence of a particular type of burial, implying a rather sophisticated inhumation practice, during the classical period of Starčevo culture. The burial construction of Zlatara type definitely recalls the intricate situation attested at the earliest level at Vinča (Galović, R. 1967; Garašanin M. 1979; Jovanović, B. 1961; Letica Z. 1968), i.e. the presence of burial practice within the „deserted semi-subterranean house Z” — „ossuarium”, the so-called „Crypt with dromos” (Vasić, P. 1936).

What is described here as a burial construction, burial chamber with joined ramp, is precisely the description of the semisubterranean house but, at least in our case, constructed for a particular purpose and conceptualized as The Eternal House never to be inhabited by the living. Whether the same was the case with Vinča „Crypt with dromos” is difficult to say at this point. It is very intriguing that the proportions of Vinča „Crypt with dromos” are rather similar to Zlatara burial constructions but the most striking trait is the identical orientation of its axis NE—SW with that of the „dromos” pointed towards NE.

I assume that no burial rite was intended to be practiced within the grave construction itself after the interment took place, because no postholes were found in either Zlatara burial construction, nor any kind of material remains suggesting superstructure⁵. If my presumption that the burial construction, as described here, represents The Eternal

⁵ The Postfuneral rites may have been practiced next to the Eternal House and/or on top of it as was the case with the later tumulus constructions. If that was the case with the described burial constructions, of which we possess no data, we are witnessing here the basic form of IMAGO MUNDI of the Starčevo Neolithic population of the Central Balkans.

House is correct then the most practical way to build the image of house superstructure is by piling the soil on top of the burial chamber. Dirt is the most available raw material and the existence of such a construction, called tumulus in later prehistory, could explain the absence of postholes. Furthermore, the same idea was already demonstrated at Obre I (burials № 7 and 8), but for the use of different material that was available in the surroundings of this site: „This method of covering the unit with a layer of stones is the same as that practiced on a grave tumulus.” (Benac, A. 1973:354, fig. 17). Another congruence between Zlatara and Obre I inhumation practice is the ritual purification of the sacred area by fire (Obre I — burial № 8, Zlatara — burial construction B) or by sterile soil (Obre I — burials № s 2, 3, and 4, Zlatara — burial construction A). Also it is of importance to notice here that the manner of piling different raw materials on top of the deceased layed on the ritually prepared surface has been attested both at Zlatara (burial construction A — original interment) and Obre I (burials № s 2—4, 7, and 8).

These elaborate burial assemblages that testify to the existence of complex funeral rites practiced by the people of Starčevo culture could be misleading, unless compared, at least briefly, with other mortuary evidence. In general, it is possible to outline the basic characteristics of Starčevo mortuary practices as follows:

Inhumation, both primary and secondary as well as partial, was in practice. No evidence of cremation has been attributed to the Starčevo culture so far, though it should not be *a priori* excluded. It is also possible that to certain members of that society proper burial practice was not applied⁶.

⁶ The secondary burial practice is demonstrated at Lepenski Vir (Srejšović, D., 1972) while a partial interment is attested at Obre I (Benac, A., 1973 burial №5) and most probably at Kremenilo (Zotović, M., 1963 and 1965) were the attribution of the find to the Starčevo culture is problematic. Unfortunately the Starčevo burial data recovered at Lepenski Vir, still wait to be published (Srejšović, D., 1967 and 1972).

The presence of scattered human bones attested at Anzabegovo (Gimbutas, M., 1976; Nemeškeri, J.—I. Lengel, 1976) and Obre I (Nemeškeri, J., 1974) is partially caused by the disturbance and destruction of the interred but also to a certain degree it is directly connected with the existence of secondary and partial burial practices (compare also Jacobsen, T. W.—Tr. Cullen, 1981).

The scattered bone remains attributed to Starčevo culture at Anzabegovo (Anza II—III) amount to 9 individuals, which is considerably less than in the preceding Anza I culture. This category of human remains at Anzabegovo belongs mainly to adults. Seven of them, according to a published anthropological report (Nemeškeri, J.—I. Lengel, 1976), might have belonged to disturbed primary or/and secondary burials, while in two instances they belong to the scattered bone category (fragmentary skulls of an adult female and female child). The percentage of female bones scattered within the settlement at Anzabegovo (78%) stresses the most probable connection with Neolithic Greek tradition (Jacobsen, T. W.—Tr. Cullen, 1981), although Anza II—III settlement, as suggested by the pottery assemblage, belonged to a developed and late Starčevo culture. Only one male adult was represented by scattered bones as well as one of undetermined sex (Nemeškeri, J.—I. Lengel, 1976).

At Obre I (Nemeškeri, J., 1974) 13 individuals were recognized among the scattered bones, of which only two adults were determined (one male and one female). Seven infants were present as well as 4 individuals of child age. These

Of particular interest to the present study is the variety of the inhumation practice. Therefore, in summarizing its characteristics I feel obliged to propose, prompted by some recent discoveries, that the assertion that the burials took place in refuse pits (Galović, R. 1967; Garašanin, M. 1979 and 1982; Grbić, M. 1930; Brukner, B. 1974) without recognizable rules has to be abandoned. On the contrary, two general categories or types of burial, are suggested here:

Type № I — *The pit burial type* with two variants⁷:

- Ia *The simple pit burial*, the most common form demonstrated at the greatest number of sites, where the deceased is layed either in the center or on the circumference of an oval pit of a rather small size, and,
- Ib *The elaborate pit burial* in which the grave, within an oval pit, is lined with stone and/or covered with a stone slab or traces of perishable material. This variant is found at a fewer number of sites, including Lepenski vir (Srejšović, D. 1972), Obre I (Benac, A. 1973) and most probably Tečič (Galović, R. 1967), and Kozluk (Jovanović, B. 1967) as well as Novi Sad—Temerin (unpublished — excavation directed by Vladimir Stančić and the author during the 1982 campaign).

Type № II — *The sophisticated burial construction*, also with two variants:

- IIa Sophisticated burial construction without the ramp/dromos, where the body of the deceased was not buried into the soil but layed on the surface, more or less ritually prepared, and covered with the raw material. This variant, so far, has been established only at Obre I — burials № s 2—4 and particularly 7 and 8 (Benac, 1973), and,
- IIb Sophisticated burial construction with the ramp/dromos, as represented only at Zlatara, most probably at Vinča (Vasić, M. 1936) and possibly at Bač (Trajković, D. 1978).

By far, the majority of interments consist of a single burial practice while double burials have been discovered in two instances — at Zlatara and Bač (Trajković, D. 1978) and the multiple burial in only one

figures, combined with the number of proper burials and one partial burial, bring the number of dead individuals at this site to a total of 9 infants, 10 children and only two adults. This suggested to the investigator (Benac, A., 1973) the idea of the practice of subadult sacrifice within the settlement at Obre I site. However, the presence of the scattered bones of two adult individuals among the scattered bones require ultimately further evidence of the suggested practice of human sacrifice.

It is important to emphasise slightly different mortuary practices detected at Anzabegovo, Obre I and the heartland of Starčevo culture, as we know it nowadays. Besides the already accentuated limitations (see pp. 157—158) it is possible to say that the differences are significant and that they advocate for the regional differentiation within the territory of distribution of the Starčevo culture.

⁷ It is possible, due to the stage of the preservation of particular burials (destruction caused by deep plowing, rebuilding activities and various human and natural agencies) that some of burials classified in this type might have actually belonged to the burial type № II of the proposed categorization.

— at Vinča (Vasić, M. 1936). This phenomenon, i.e. the number of interred in a grave construction follows invariably the here proposed burial types and variants — within the Simple pit burial type only one interment has been attested so far.

Burials were grouped in the cemetery or placed isolated within or next to the settlement.

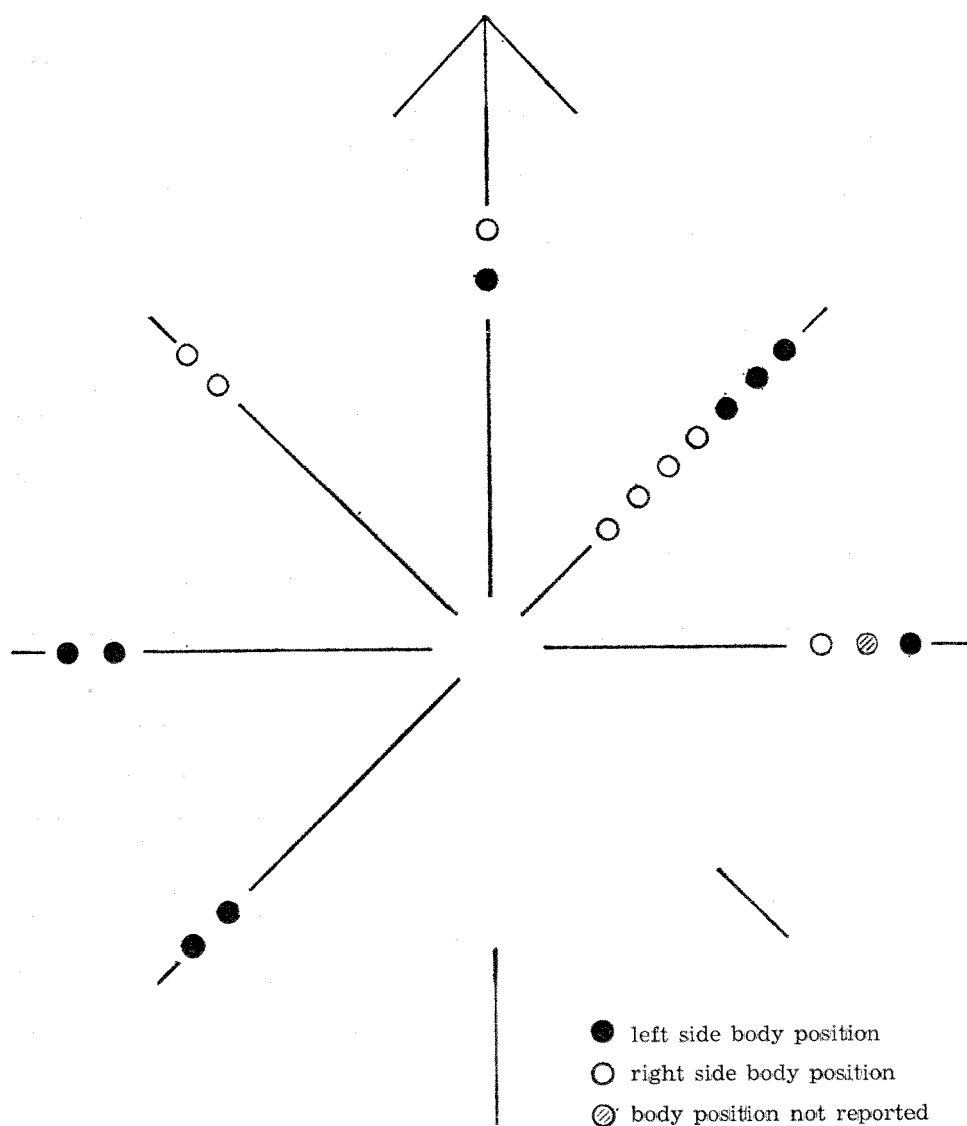

Fig. 2 — Orientation of Starčevo burials Head orientation with

The dead were buried in flexed left or right side body position⁸. There has been detected no preferential orientation towards the cardinal points. However, most of the interments had the head of the deceased oriented towards North with a stressed diagonal NE—SW axis (Fig. 2)⁹. The influence of the seasons in this phenomenon seems to be most probable, as indicated in the Zlatara burials according to the faunal remains.

The presence of the grave goods has been reported in only 15 burials. However, it is possible to generalize that the richness of funeral gifts follows the proposed division into two general types of burials with the richest ones in the Sophisticated burial construction.

The fact that the subadult category of the deceased was inhumed in all the types of burials proposed here is indicative¹⁰. (Benac, A. 1973; Brukner, B. 1974; Fewkes, V. J. 2 — H. Goldman — R. W. Ehrlich 1933; Grbić, M. 1930; for Zlatara here). Regarding the above facts, the meaning of such an archaeological context is far from obscure. It has also to be emphasized that there has been noted no distinction in relation to age or sex in placing the dead in the left or right body position (Hertz, R. 1960; Needham, R. et al. 1973).

Because of a rather limited availability of data, the social organization of Starčevo population cannot be understood in great detail. However, the existence of sharp differences in the treatment of the deceased, a distinctive attitude towards particular interments that cut across the age and sex boundaries, suggest the conclusion that during the period of the classical Starčevo culture, if not earlier, a kind of hierarchical, ranked, social organization was in practice. Moreover, special categories of artefacts (marble amulets, spondylus shell beads, amber beads, variants of imprac-

⁸ The only exception, attested so far, is Grave № 7 discovered at Obre I, where, according to the investigator (Benac, A., 1973), the deceased was layed in the sitting position.

⁹ The orientation of the interred has been reported in 18 instances (100%). Their orientation was as follows:

- 2 were oriented N—S (11,11%).
- 2 along the NW—SE diagonal axis (11,11%).
- 5 in alignment with the E—W axis (27,78%), of which 2 have their heads pointed W (11,11%), and
- 9 regarding the NE—SW axis (50%) where in 7 cases the head was oriented towards NE (38,89%).

It is of interest to notice that the orientation of the interred within Zlatara burial construction B is W—E, while the orientation of the burial construction B itself is NE—SW (ramp towards NE).

¹⁰ On the one hand, single adults were buried within the Pit burial types № s Ia and Ib, without funeral gifts, at Lepenski Vir (Srejšović, D., 1972), Saraorice (Garašanin, M., 1982), Bogojevo (Galović, R., 1967; Velenrajter, P., 1961), Novi Sad—Temerin (unpublished) as well as subadults at Obrež (Brukner, B., 1974), Starčevo (Grbić, M., 1930; Fewkes, V. J.—H. Goldman, R. W. Ehrlich, 1933) and Obre I (Benac, A., 1973).

On the other hand, we can witness the existence of a rather baroque burial practice applied to both male and female adults as well as to the subadults interred, this time, within the Elaborate pit type or within the Sophisticated burial type. These are represented at Obre I (Benac, A., 1973 — particularly the find of amber jewelry, burial № 8), Tečić (Galović, R., 1967), Zlatara, Novi Sad—Temerin, Nadela I, Bač (Trajković, D., 1978), Vinča (Vasić, M., 1936), and most probably Kozluk (Jovanović, B., 1967).

licable miniature stone tools, miniature pottery vessels of obscure use with or without human masks — fig. 3, etc.) and the accumulation of a great amount of valuables with a particular burial, strongly suggest the existence of privileged groups as well as individuals within the Starčevo society. This is further supported by the presence of clay imitations of certain obviously valuable objects (status object), such as marble amulets (Benac, A. 1979; Jovanović, B. 1967; Srejšović, D. 1967 and 1972)¹¹.

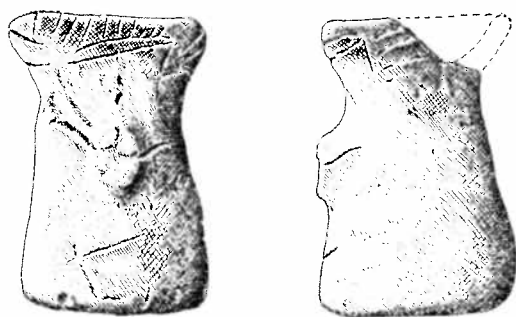

Fig. 3

The noticed preferential subadult mortuary treatment indicate that the Starčevo population was both horizontally (sub-group affiliation) and vertically (ranked) differentiated which consequently means that social status was also ascribed or may have even been in some instances inherited (Binford, R. L. 1971; Jacobsen, T. W. — Tr. Cullen 1981; Tainter, J. A. 1978; Wright, G. A. 1978).

This study is offered only as a preliminary one, for it is clear that further studies in this area are much needed¹².

KRATAK SADRŽAJ

NAČIN SAHRANJIVANJA U STARČEVAČKOJ KULTURI

U uvodnom delu rasprave, osvrćući se na osnovnu orijentaciju istraživača neolitskog perioda centralnog Balkana, autor ukazuje na objektivne nedostatke i poteškoće koje su bitno uticale, zapravo uslovile dosadašnji pristup ovoj problematiki. Uprkos pojavi većeg broja pojedinačnih grobova ili grobnih celina sa više pokojnika, istraženih u relativno novije vreme zahvaljujući znatnijoj arheološkoj aktivnosti, ne možemo nikako biti zadovoljni sa situacijom u stručnoj arheološkoj lite-

¹¹ The assumption that the Starčevo houses, regarding their scale (at Zlatara site unexcavated, but according to the survey approximately 7 by 4 m — see p. 159) were most probably equipped to support the existence of the nuclear family may contribute to the suggested hypothesis (see also Garašanin, M., 1979 and 1982).

¹² The symbolic meaning of the burial gifts and the secret religious thought behind the material remains shall be discussed elsewhere.

raturi. Tako su, na primer, do danas otkriveni ostaci od preko 110 individua na više od 20 raznih lokaliteta (Fig. 1). Međutim, publikovane informacije, više ili manje zadovoljavajuće odnose se samo na 69 pojedinačnih slučajeva (100%), od kojih ostaci 22 individue (31,88%) pripadaju kategoriji „posejanih, odnosno razbacanih ljudskih kostiju” dok su preostale 47 (68,12%) inhumirane.

Jedan od osnovnih problema predstavlja i teškoća preciznijeg datiranja grobova u okviru razvojnih etapa starčevačke kulture.

Imajući u vidu objektivne nemogućnosti za detaljniju analizu, autor i ne predlaže čvrstu koncepciju sistema ili modela za izučavanje funerarne prakse u Starčevu, već ukazuje na kompleksnost običaja u tretiranju pokojnika i načinu sahranjivanja pripisanih starčevačkoj kulturi. Pristup diskusiji ostvariće se putem opisa grobnih ostataka otkrivenih na lokalitetu Zlatara.

Lokalitet Zlatara se nalazi oko 50 km zapadno od Beograda, u blizini Rume. Relativno veliko naselje starčevačke kulture, organizovano oko bare, pripada najverovatnije jednom kulturnom periodu. Zaštitna arheološka istraživanja sprovedena na delu J—I periferije naselja, pored drugih arheoloških ostataka otkrila su, skelete tri individue u okviru dva groba nazvana *grobna konstrukcija A* i *grobna konstrukcija B*.

Grobna konstrukcija A (Pl. I)

Osnova ove grobne konstrukcije, otkrivene ispod zone dubokog oranja, na prvi pogled je nepravilnog oblika. Ukopana je u zdravicu i sastoji se iz ovalne jame, nazvane *grobna komora* i rampe, u okviru koje su konstatovane dve plitke jame. Ne postoji arheološka indikacija da su grobna komora i rampa sa plitkim jamama izrađene odvojeno. Podužna orijentacija *grobne konstrukcije A* je SI—JZ, sa rampom prema SI. U okviru grobne komore sahranjene su dve osobe u grčenom stavu, položene na levu stranu tela sa orijentacijom glave prema JZ. Pokojnici nisu sahranjeni istovremeno.

Pošto je grobna konstrukcija iskopana najdublji centralni deo grobne komore ispunjen je sterilnim slojem zemlje, pa je na tako pripremljenu površinu postavljeno telo muškarca starog između 19 i 21 godine. Potom su i sahranjeni i grobna konstrukcija u celini prekriveni zemljom. Fragmenti keramike i ostaci životinjskih kostiju, kao i školjki, svedoče o ritualu vezanom za sahranjivanje. Jedan fragmentovani amulet (?) od mermera i fragmenat kvarcita pronađeni su pored pokojnika. Telo mladeg ukopa — dete odo 6 godina, položeno je u plitku jamu u blizini glave centralnog ukopa. Prema arheološkim podacima i činjenici da mlađi ukop poštuje stariji, kao i opštem utisku da je mlađi ukop u svemu u saglasnosti sa principima sahranjivanja u ovoj grobnoj konstrukciji, najverovatnije je da je proteklo relativno malo vremena između dva sahranjivanja. Telo deteta je prekriveno na isti način, a fragmenat kvarcita je pronađen pored skeleta.

U okviru rampe nisu pronađeni nikakvi ostaci, osim u jami bližoj grobnoj komori. Ovde su pronađeni fragmenti velike amfore sa preko 500 ljuštura puževa.

Grobna konstrukcija B (Pl. II)

U osnovi ova grobna konstrukcija je gotovo istovetna prethodnoj. Podužna orijentacija konstrukcije je ista, samo se dimenzije i broj plitkih jama u okviru rampe neznatno razlikuju. Skeletni ostaci sahranjene osobe su u saglasnosti sa principom primećenim u *grobnoj konstrukciji A*: glava nasuprot rampe. Telo ženske osobe stare oko 40—45 godina položeno je na levi bok, u zgrčenom stavu orijentacije Z—I. U ovom slučaju telo pokojnika je položeno ne u saglasnosti sa podužnom orijentacijom grobne konstrukcije već ivicom grobne komore.

Bogatstvo nalaza u ovoj grobnoj konstrukciji prevazilazi u raznolikosti i luksuzu one iz grobne konstrukcije A. Pored znatno većeg broja fragmenata keramike, pronađeno je i nekoliko fragmentovanih i celih posuda. Takođe je pronađena minijatura zdela na visokoj nozi sa antropomorfnom maskom (Fig. 3), zatim dve kamene sekire (jedna minijatura), dva fragmentovana kремена nožića, dva koštana šila, jedna zemljana utega, nekoliko perli od spondilusa i nekoliko fragmenata kvarcita. Među životinjskim ostacima konstatovana je velika raznolikost domaćih i divljih vrsta. Značajno je otkriće preko 7000 ljuštura od puževa *Helix pomatia* L.

Svi nalazi pripadaju grobnoj komori. Grobna je komora, u ovom slučaju, pre nego što je došlo do sahrane ritualno pročišćena tihom vatrom.

Tri plitke jame u okviru rampe sadržavale su vrlo malo fragmenata keramike i životinjskih kostiju, dok u samoj rampi nije konstatovan nijedan nalaz.

Opisane grobne konstrukcije, kao i grobni nalazi, otvaraju neka bitna pitanja za buduće studije običaja i načina sahranjivanja u starčevačkoj kulturi.

U ovom momentu i na ovom mestu neophodno je naglasiti sledeće:

1. Obe grobne konstrukcije sa lokaliteta Zlatara su kompozitnog karaktera.
2. U oba slučaja su grobna komora i rampa sa plitkim jamama pripremljene istovremeno u cilju da služe isključivo funerarnoj nameni.
3. Dimenzije grobnih konstrukcija se nebitno razlikuju, prvenstveno imajući u vidu grobnu komoru, dok je dužina rampe u oba slučaja istovetna.
4. Podužna orijentacija obe grobne konstrukcije je SI—JZ, sa rampom prema SI.
5. Grobna komora je u oba slučaja ritualno pripremljena — pročišćena.
6. Grobna konstrukcija A je ponovno upotrebljena u istu svrhu.
7. Sahranjeni (1 subadultna, 1 adultna muška i 1 adultna ženska osoba) su položeni na levu bočnu stranu u zagrčenom stavu, od kojih su:
 8. dve osobe položene u centar grobne komore (grobna konstrukcija A), a jedna uz ivicu grobne komore (grobna konstrukcija B).
 9. Telo sahranjenih je postavljeno tako da je glava nasuprot rampe.
 10. Tela pokojnika nikada nisu postavljena na dno grobne komore ili plitke grobne jame (grobna konstrukcija A).
 11. Upokojeni su sahranjeni sa značajnim grobnim prilogom.
 12. Od značaja je pronalazak velike količine ljuštura od puža *Helix pomatia* L.
 13. Grobni prilog je pronađen u okviru grobne komore i plitkih jama unutar rampe, ali nikad u samoj rampi.

Nesumnjiva saglasnost raznih grobnih podataka otkrivenih u grobnim konstrukcijama sa Zlatare sugerise postojanje posebnog tipa groba za vreme klasičnog perioda razvoja starčevačke kulture. Grobna konstrukcija Zlatare podseća na vinčansku „kriptu sa dromosom“. Opis grobnih konstrukcija sa Zlatare je u suštini opis poluzemuničkog staništa, u našem slučaju konstruisanom za specijalnu namenu u koncepciji grobne arhitekture — večna kuća. Da li je to bio slučaj i u Vinči, za sada je teško reći. Veoma je interesantno napomenuti da su proporcije „kripte sa dromosom“ slične grobnoj konstrukciji sa Zlatare, ali je posebno indikativna istovetnost njihovih podužnih orijentacija u dijagonali SI—JZ sa „dromosom“, rampom upravljenom prema SI.

S obzirom da nije konstatovan nikakav ostatak eventualne krovne konstrukcije niti negativni drvenih stubova vezanih za grobne konstrukcije, pretpostavka je da nije predviđen nikakav posthumni ritual u okviru grobne konstrukcije. Ako je hipoteza da grobna konstrukcija predstavlja večnu kuću ispravna, onda je najjednostavniji način da se dočara izgled nadzemnog dela kuće (poluzemunice) nagomilavanje zemlje nad grobnom komorom. Postojanje ovakve konstrukcije, koja se u kasnijoj praistoriji naziva tumulus, može, između ostalog, da objasni i nedostatak negativna drvenih stubova i sl. Istovetna ideja je, štaviše, već primećena na lokalitetu Obre I (grobovi br. 7 i 8). Pored ove, postoje i druge sličnosti u načinu sahranjivanja konstatovanom na lokalitetima Obre I i Zlatara.

Ovakve složene grobne celine nisu uobičajena pojava. Zbog toga je neophodno ukratko izneti karakteristike starčevačkog načina nahanjivanja. Praktikovana je inhumacija, bilo primarna ili sekundarna, a isto tako i pracijalna. Do danas nijedan nalaz kremacije nije pripisan starčevačkoj kulturi, mada se postojanje ovog načina sahranjivanja ne treba automatski odbaciti. Takođe je moguće da izvesni članovi zajednice nisu bili tretirani na uobičajene načine.

Od posebnog interesa za ovu studiju je raznolikost formi inhumacije. U saglasnosti sa novim nalazima, autor smatra da treba odustati od pretpostavke da su pokojnici u starčevačkoj kulturi bili bacani, odnosno sahranjivani u otpadnim ja-

mama i bez prepoznatljivog pravila. Nasuprot tome, predložene su dve osnovne kategorije grobova, svaka sa po dva podtipa.

Tip br. I — sahranjivane u grobnoj jami, i to:

- Ia jednostavna grobna jama — ukop,
- Ib složena grobna jama — ukop.

Tip br. II — razvijena grobna konstrukcija, i to:

- IIa Grobna konstrukcija bez rampe, odnosno dromosa,
- IIb Grobna konstrukcija sa rampom, odnosno dromosom.

Najveća većina ukopa sadrži jednog pokojnika. Dvojno sahranjivanje je utvrđeno u dva slučaja, na Zlatari i kod Bača, a sahranjivanje većeg broja pokojnika u okviru jedne grobne celine samo u jednom — u Vinči. Ovaj fenomen dosledno prati predložene tipove grobova i njihove varijante (samo jedan pokojnik je karakteristika tipa I).

Grobovi su grupisani u nekropole ili su postavljeni izolovano, bilo u okviru naselja ili u njegovoj neposrednoj blizini.

Pokojnici su sahranjeni u zgrčenom stavu, bilo na levoj ili desnoj bočnoj strani. Nije konstatovana „povlašćena” strana sveta u orijentaciji pokojnika. Ipak, najveći broj sahranjenih (u arheološkoj literaturi su dostupni podaci za samo 18 individua — 26%) postavljen je glavom prema severu, sa naglašenom dijagonalnom orijentacijom SI—JZ (Fig. 2).

Prisutnost darova pretpostavljena je samo u 15 slučajeva (21,73%). I po ovom fenomenu se ipak može zaključiti da je bogatstvo grobnih priloga u uskoj vezi sa predloženim tipovima grobova (najbogatiji u tipu II — posebno IIb).

Saglasno do sada iznetom, činjenica da je subadultna kategorija pokojnika u starčevačkoj kulturi bila sahranjivana bez razlike u svim predloženim tipovima grobnih ukopa, ima posebnu težinu i daleko je od opskurnosti u smislu arheološkom i kulturno-antropološkom. U vezi sa tim na ovom mestu treba naglasiti još jednu činjenicu: da nije postojala razlika u tretmanu pokojnika, zapravo u polaganju tela umrle osobe na levi ili desni bočni položaj, bazirana na uzrastu ili polu.

Zbog veoma ograničenog broja podataka u vezi sa prezentiranom problematikom društvena organizacija starčevačke populacije ne može se rastumačiti u detalje. Ipak, postojanje bitnih razlika u tretiranju pokojnika, upravljanja posebne pažnje prema određenim pokojnicima, koja prevazilazi granice uzrasta i pola, zahteva zaključak da je bar u klasičnoj fazi starčevačke kulture, ako ne i ranije, postojala društvena raslojenost. Štaviše, posebne kategorije objekata (mermerni amuleti, ogrlice—narukvice od perli spondilus-a, perle od ćilibara, varijante minijaturnih kamenih alatki, minijaturne keramičke posude sa ili bez ljudske maske i sl.), kao i akumulacija velikog broja vrednosti u pojedinačnim grobovima, snažno sugerišu prisutnost privilegovane grupe, a isto tako i pojedinaca u okviru starčevačkog društva. Ova pretpostavka je dalje poduprta postojanjem imitacija u pečenoj zemlji, nesumnjivo vrednih ličnih predmeta (za označavanje statusa), kao što su amuleti izrađeni od mermera, i sl.

Značajno je i to da primećeni povlašćeni tretman pojedinih pokojnika subadultne kategorije takođe ukazuje da je starčevačka populacija bila društveno izdiferencirana, kako po horizontali tako i po vertikali, što dosledno znači da je socijalni status bio i pripisivan, a možda u pojedinačnim slučajevima čak i nasleđivan.

Dalja istraživanja analiziranog segmenta iz svakodnevnog života i organizacije starčevačke populacije su neophodna.

REFERENCES

ABBREVIATIONS:

- AI — Archeologia Iugoslavica, Beograd
 AP — Arheološki Pregled, Beograd
 BASPR — Bulletin of American School of Prehistoric Research
 MSAA — Memoirs of the Society for American Archeology
 WMBHL — Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegovinisches Landesmuseums, Sarajevo

- Arandelović-Garašanin, D. (1954): *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1954.
- Benac, A. (1973): *Obre I*; A Neolithic settlement of the Starčevo — Impresso and Kakanj cultures at Raskršće. 327—430 In: WMBHL Bd. III heft A, Sarajevo 1973; (1979) *Prelazna zona*, 363—470; In: „Praistorija Jugoslovenskih Zemalja” — Neolit, T. II, Sarajevo 1979.
- Binford, L. R. (1971): Mortuary practices: Their study and their potential. In: „Approaches to the social dimensions of mortuary practices”, edited by James A Brown, MSAA № 25; 1—5, 1971.
- Brukner, B. (1974): *Rani neolit*, In: „Praistorija Vojvodine”, ed. by B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, Novi Sad 1974; 29—68 with summary in English, 425—484.
- Dimitrijević, S. (1974): *Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema*, 59—93; with translation in German: Das Problem der Gliederung der Starčevo-Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der Südpanonischen Fundstellen zur Lösung dieses problems, 93—121, MATERIJALI X, Beograd 1974.
- Fewkes, V. J. — H. Goldman — R. W. Ehrich, (1933): *Excavations at Starčevo, Yugoslavia, Seasons of 1931 and 1932. A preliminary Report*. BASPR № 9, 33—54.
- Galović, R. (1967): *Sahranjivanje u starčevačkoj kulturi* (The Starčevo culture inhumation practice), with summary in French, STARINAR NS XVIII, 167—174, Beograd 1967.
- Garašanin, D. (1968) *Religija i kult neolitskog čoveka na Centralnom Balkanu*, 241—263, with summary in French „Croyance et Culte de L'Homme Neolithique dans le Centre des Balkans” — In: Neolit Centralnog Balkana; Beograd 1968.
- Garašanin, M. (1956): *Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mladog neolita*, with summary in German: Die Bestattungssitten im Balkanisch-Anatolischen Komplex der Jüngerer Steinzeit, 205—236, GZMS NS sv. XI, Sarajevo 1956; (1979): *Centralno Balkanska zona*, 79—212; In: „Praistorija Jugoslovenskih zemalja” — Neolit, T. II, Sarajevo 1979; (1982): *The Stone Age in the Central Balkan Area*, 75—135 In: „The Cambridge Ancient History”, Vol. III pt. I second edition, 1982.
- Gimbutas, M. (1974): *Chronology of Obre I and II*, In: WMBHL Bd. IV heft A, Sarajevo 1974, 15—35; (1976): ed. Neolithic Macedonia — as reflected by excavation at Anza, Southeast Yugoslavia, Los Angeles 1976; (1982): *The Goddesses and Gods of Old Europe — Myths and Cult Images*, Berkeley and Los Angeles 1982.
- Glišić, J. (1962): *Ekonomika i socijalno ekonomski odnosi u Neolitu Podunavsko-Pomoravskog basena*, 21—61; In: „Neolit Centralnog Balkana”, Beograd 1968.
- Grbić, M. (1930): *Die Bemalte Keramik aus Starčevo in Banater Donaugelände Jugoslawien*, In: Księga pamiątkoi prof. V. Demetrikiewieza, Poznan 1930.
- Hertz, R. (1960): *Death and the Right Hand*, London 1960.
- Huntington, R. — Metcalf, P. (1979): *Celebrations of Death, the anthropology of mortuary ritual*, Cambridge 1979.

- Jacobsen, T. W. — Tr. Cullen (1981): *A Consideration of Mortuary practices in Neolithic Greece: burials from Franchthi Cave*, In: „Mortality and Immortality”, edited by S. C. Humphreys and Helen King, London 1981, 79—101.
- Jovanović, B. (1961): *Stratigrafska podela vinčanskog naselja*, with summary in French, STARINAR NSIX, Beograd 1961, 8—20; (1967): *Značenje nekih kulturnih elemenata starčevačke kulture*, with summary in French, STARINAR NS XVIII, Beograd 1967, 11—20; (1974): *Ekonomska i društvena organizacija praistorijskih zajednica Vojvodine*, 317—336; In: „Praistorija Vojvodine”, ed. by B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, Novi Sad 1974; with summary in English, 425—484.
- Kaiser, T. (1983): *Specialization, Production and Social Change in the Balkan Neolithic*, Paper presented at the symposium, the Development of Societal Complexity in Prehistoric South-Central Europe, 48th Annual Meeting of the Society for American Archeology, 27—30 April 1983.
- Letica, Z. (1968): *Starčevo and Keres culture at Vinča*, AI IX, Beograd 1968, 11—18.
- Milojčić, V. (1950): *Köres—Starčevo—Vinča*, Reinecke Festschrift, Mainz 1950; (1970): *Die Kulturbeziehungen zwischen Griechenland und Dalmatien während der Jungeren Steinzeit*, In: „Adriatica praehistorica et Antiqua”, Zagreb 1970, 81—86.
- Needham, R. (1973): ed. *Right and Left*, Chicago 1973.
- Nemeškéri, J. (1972): *The inhabitants of Lepenski Vir*, In: Srejskić, D. 1972, 190—204; (1974): *Outline on the anthropological finds of a Neolithic site*, In: WMBHL Bd. IV heft A, Sarajevo 1974, 37—46.
- Nemeškéri, J. — Lengel, I. (1976): In: M. Gimbutas, 1976.
- Srejskić, D. (1967): *Lepenski Vir*, STARINAR NS XVIII, with summary in English „Excavation at Lepenski Vir — preliminary report 1965—67”, Beograd 1967, 157—166; (1972): *Europe's First Monumental Sculpture: new discoveries at Lepenski Vir*, London 1972; (1971): *The roots of the Lepenski Vir Culture*, AI X Beograd 1971, 13—22.
- Srejskić, D. — Z. Letica et al. (1978): *Vlasac — Mezolitsko naselje u Đerdapu*, T. I—II, Beograd 1978 with summary in English, A Mesolithic settlement in the Iron Gates.
- Tainter, J. A. (1978): *Mortuary practices and the Study of prehistoric Social Systems*, In: „Advances in Archaeological Method and Theory”, 1978, 105—141.
- Trajković, D. (1978): *Šećerana, Topole, Bač — praistorijsko naselje i grobovi* (in Serbo-Croat, Šećerana, Topole, Bač — prehistoric settlement and burials), AP 19, Beograd 1978, 23—24.
- Tringham, R. (1983): *The development of the Household as the primary unit of production in Neolithic and Eneolithic South-East Europe*; Paper presented at the symposium on the Development of Societal Complexity in Prehistoric South-Central Europe at the 48th Annual Meeting of the Society of American Archeology, Pittsburgh, Pa. April 27—30, 1983.
- Vasić, P. (1936): *Praistorijska Vinča*, vol. II and IV (Prehistoric Vinča, in Serbo-Croat, Cyrillic), Beograd 1936.
- Valenrajter, P. (1961): *Bogojevo*, STARINAR NS XII, Beograd 1961, 283—284 with translation in French.
- Voytek, B. (1983): *The domestic mode of production in Neolithic South-East Europe*. Paper presented at the symposium, the Development of Societal Complexity in Prehistoric South-Central Europe, 48th Annual Meeting of the Society for American Archeology, 27—30 April 1983.
- Wright, G. A. (1978): *Social Differentiation in the Early Natufian*, In: „Social Archaeology”, Beyond Subsistence and Dating, edited by Charles L. Redman et al., New York 1978, 201—223.
- Zotović, M. (1963): *Kremenilo*, Višesava. AP 5, Beograd 1963, 18—20; (1965) *Kremenilo*, Višesava. AP 7, Beograd 1965, 10—11.

ZAKLJUČCI

sa XXII sjednice stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja,
održane 10. maja 1984. godine u Sarajevu

Prisutni: A. Benac, B. Bratanić, N. Cambi, B. Čović,
S. Gabrovec, M. Garašanin, R. Katičić, F. Papazoglu,
D. Rendić—Miočević, M. Suić, N. Tasić i stalno zaposleni saradnici: E. Alirejsović, B. Govedarica i Ž. Mikić.

DNEVNI RED

1. Izvještaj o radu u 1983. godini i diskusija o izvještaju,
2. Okvirni plan rada za 1985. godinu,
3. Prethodna rasprava o novom petogodišnjem planu rada Centra,
4. Pitanje učešća članova Centra na V balkanološkom kongresu,
5. Pitanje izbora novih članova Centra,
6. Izdavačka djelatnost Centra,
7. Razno.

Ad 1

Detaljan izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 1983. godini podnio je direktor Centra A. Benac. Ovaj izvještaj je usvojen bez primjedbi.

Ad 2

Plan rada Centra za 1985. godinu obuhvatio je sljedeće zadatke iz tekućeg petogodišnjeg plana:

1. Biće pripremljen za štampu V tom *Praistorije jugoslavenskih zemalja — željezno doba*, a to uključuje i recenzije, indeks pojmova i sve druge detalje vezane za ovu publikaciju.

2. Završiće se i sinteza „Bosna i Hercegovina u antičko doba”, koju za Centar priprema dr Ivo Bojanovski.

3. U okviru rada na kartoteci grobova praistorijskih stanovnika na sjeverozapadnom Balkanu biće kodirano još 600 grobova za kompjutersku obradu. U isto vrijeme će biti pripremljen za publikovanje tekst koji prezentira sistem ovakve obrade arheološkog materijala.

4. Na osnovu dosadašnjih arheoloških istraživanja zemljanih tumula na Kupreškom polju pripremiće se posebna studija o rezultatima ovih istraživanja.

5. Ukoliko se dobiju sredstva od SIZ-a nauke BiH, zapoćeće sistematsko istraživanje gradine Kadića brdo na glasinačkom području.

6. U okviru sistematskog istraživanja ilirskih utvrđenih naselja Centar će, u saradnji sa muzejima u Splitu i Sinju, otpočeti sistematsku obradu gradina u Cetinskoj krajini.

7. Na području antropoloških studija u 1985. godini bi se mogao završiti Atlas patoloških promjena na kostima praistorijske i istorijske populacije u Jugoslaviji. U isto vrijeme pripremiće se za štampu obrada osteoloških nalaza sa iskopavanja u Vinči, a radiće se i na obradi osteološkog materijala iz Podunavlja i Viminacijuma.

8. U 1985. godini će se raditi na pripremanju rada pod naslovom „Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji” (gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija).

9. Pripremaće se metodologija rada na problemu municipalnog sistema u pojedinim rimskim provincijama.

10. U 1985. godini biće pripremljeni radovi za Godišnjak XIV/22.

11. Do iduće sjednice članova Centra pripremiće se definitivni nacrt novog petogodišnjeg plana rada.

12. Tokom godine će se vršiti pripreme za novi zajednički skup sa Arheološkom komisijom Poljske akademije nauka — Odjel u Krakovu. Skup će se održati u toku 1986. godine i predstavlja nastavak dosadašnje serije zajedničkih skupova.

Ad 3

Pošto je dao sumaran pregled izvršenja tekućeg petogodišnjeg plana i pogled na dosadašnji dvadesetogodišnji rad Centra, direktor Centra je iznio nekoliko prijedloga za plan 1986—1990. o kojima bi članovi Centra trebalo da se izjasne. To su:

1. Opća orijentacija rada Centra i njegov organizacioni oblik ne bi se bitno mijenjali u idućem petogodišnjem periodu.

2. Centar bi u toku tih pet godina trebalo da izabere tri do četiri nova stalna člana poglavito iz područja etnologije, vizantologije i istorije.

3. Oblast ilirologije bi i dalje ostala u prvom planu rada Centra i u tom okviru bi se posebna pažnja posvetila obradi gradina, razgraničenju plemenskih zajednica, obilježavanju graničnih područja prema susjednim narodima, obradi antičkih izvora za proučavanje ilirskih plemenskih zajednica i obradi iliro-slavenskih odnosa. U ovom okviru važan zadatak bilo bi i dovršavanje istraživanja nekoliko gradinskih naselja na glasináčkom području.

4. U isto vrijeme tražile bi se mogućnosti za početak izvjesnih proučavanja odnosa Ilira prema istovremenim plemenima u Italiji, odnosa sa helenističkim svijetom, sa panonskim plemenima i tračko-dačkim područjem.

5. U toku ovih pet godina trebalo bi naći mogućnost da se u nekom obliku publikuje Praistorija jugoslavenskih zemalja na jednom stranom jeziku.

6. U okviru antropoloških studija, težište rada će se odnositi na proučavanje osteoloških ostataka iz doba seobe naroda i iz ranijih slavenskih nekropola. Pratiće se i tekuća istraživanja na pojedinim područjima Jugoslavije.

7. Centar će nastojati da dovrši kompjutersku obradu podataka za kartoteku grobova praistorijskih stanovnika na sjeverozapadnom Balkanu. Centar će, isto tako, pokušati da animira neke ustanove u Beogradu, Ljubljani ili Zagrebu za formiranje odgovarajućih kartoteka naselja i depoa i za njihovu kompjutersku obradu.

8. U narednom periodu nastaviće se prikupljanje romanskih jezičkih elemenata i njihova obrada, uz komparativno proučavanje ranije prikupljenog materijala.

9. Pored monografije „Bosna i Hercegovina u antičko doba” trebalo bi iznaći mogućnosti da se neke slične publikacije pripreme i za druge jugoslavenske krajeve.

10. Razmotriće se mogućnost obrade arhitektonskih ostataka kasno-antičkih bazilika kako bi se prišlo pripremanju odgovarajućih korpusa i kataloga.

11. Posvetiće se više pažnje sadržaju Godišnjaka, uključiti novi saradnici i, po mogućnosti, povećati broj tekstova iz oblasti etnologije i istorije, kao i broj prikaza i kritika.

12. Naučni skupovi ostaju i dalje jedan od najboljih načina saradnje sa domaćim i inostranim institucijama. U tom smislu se predviđaju sljedeći skupovi:

a) dva okrugla stola u saradnji sa Arheološkom komisijom Poljske akademije nauka — Odjel u Krakovu, na kojima će se tretirati ekonomski aspekti i duhovna kultura u praistorijskim periodima;

b) eventualna realizacija iliro-tračkog simpozija u saradnji sa odgovarajućim institucijama Bugarske akademije nauka;

c) ispitati mogućnost održavanja jednog šireg međunarodnog skupa posvećenog temi „Starobalkanski narodi u svjetlu novih istraživanja”.

13. Centar će nastaviti redovnu izdavačku djelatnost, a to znači izdavanje Godišnjaka, materijala sa skupova i nekih monografija (npr., Utvrđena ilirska naselja).

Na osnovu diskusije o iznesenim prijedlozima, na sjednici su usvojeni sljedeći dopunski prijedlozi i zaključci:

a) U novom petogodišnjem planu treba podvući multidisciplinarnost rada u okviru Centra i na tome insistirati i tokom idućeg perioda.

b) Što se tiče izdavanja Praistorije jugoslavenskih zemalja na stranom jeziku, predloženo je da sadašnja redakcija detaljno razmotri ovaj problem. Bilo bi najbolje da to izdanje predstavlja skraćenu i sintetiziranu publikaciju na osnovu sadašnjih pet tomova i da se u nju unesu i potrebne inovacije na osnovu najnovijih rezultata. Bilo bi, isto tako, poželjno da se tako skraćeno izdanje pojavi i na srpskohrvatskom jeziku.

c) Članovi Centra smatraju da ne bi bilo poželjno da se prave nove sinteze po uzoru na publikaciju „Bosna i Hercegovina u antičko doba”. Trebalo bi nastojati da se priđe pripremanju sintetske obrade antičkog doba u pojedinim rimskim oblastima, (npr. Moesija, Dardanija i sl.). U tom okviru bi se mogli posebno obraditi i određeni radionički centri. Problem obrade municipaliteta ostaje i dalje aktuelan i zbog toga treba predvidjeti sastanak odgovarajućih članova Centra u Zagrebu. Postavlja se i pitanje izrade jednog teoretsko-programatskog rada o problemu infiltracije antičke kulture i o fazama njenog razvoja na ovom tlu.

d) Kao interesantna tema za jedan širi naučni skup (okrugli sto) prihvaćena je obrada problema susreta helenskog i starosjedilačkog svijeta na ovom dijelu Balkana. Tu se, naravno, podrazumijeva i tzv. protoantika ovog područja.

e) S obzirom da Centar nema mogućnosti za angažman odgovarajućih stručnjaka, u idućem petogodišnjem planu će izostati rad na osmanistici.

f) Kada je riječ o radu na obradi arhitektonskih ostataka kasnoantičkih bazilika, predlaže se održavanje jednog užeg skupa odgovarajućih stručnjaka kako bi se razmotrili svi aspekti ovog rada, a isto tako i mogućnosti za eventualnu realizaciju istraživanja u ovoj oblasti.

g) Nastavljajući dosadašnji rad na obradi gradina, zapoćeće se sa sistematskom obradom gradinskih lokaliteta u zapadnoj Bosni.

h) Prihvaćena je sugestija da se pokušaju animirati neki drugi naučni centri za kompjutersku obradu određenih arheoloških nalaza i kompleksa.

i) Bilo bi korisno kada bi se prišlo prikupljanju paleoetnološke građe, jer je ona izuzetno važna za odgovarajuće studije i sinteze.

j) Saradnik Centra R. Katičić je preuzeo obavezu da napiše za Centar sintezu o svojim dosadašnjim istraživanjima Ilirika (među ostalim: antička literatura kod nas, antičke književne teme i sl.).

Ad 4

Članovi Centra su obaviješteni da će na V balkanološkom kongresu sa referatima učestvovati A. Benac, N. Cambi i M. Garašanin. Upućen je apel članovima da prema svojim mogućnostima učestvuju na ovom kongresu.

Ad 5

Za novog stalnog člana Centra jednoglasno je izabran dr Petar Ilijevski, mikenolog i profesor Univerziteta u Skoplju.

Ad 6

Članovi Centra su zamoljeni da svojim priložima doprinesu kvalitetu Godišnjaka za 1985. i 1986. godinu.

RESULTATS DES RECHERCHES EFFECTUEES PAR LE CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES EN 1983.

Le Centre d'études balkaniques a continué ses activités en 1983 sur les projets scientifiques étant dans le programme pour cette année et dans le programme à long terme. Dans ce cadre ont été effectués les résultats suivants:

1. a) A la fin de l'année 1983 a été publié le IVème tome de la Préhistoire des pays yougoslaves — l'âge du bronze. Au cours de cette année le Centre a été engagé sur tous les préparatifs concernant la presse (corrections, révisions et consultations avec les auteurs), ainsi que ce tome fait un ensemble avec les trois tomes de cette Préhistoire publiés auparavant.

Le Centre a été engagé sur les préparations des matériaux pour le Vème tome de la Préhistoire des pays yougoslaves — l'âge du fer. Les collaborateurs du Centre ont été engagés surtout sur les préparations des illustrations et on a fait environ 500 dessins concernant les objets archéologiques provenant de l'âge du fer. On a fait aussi les consultations avec les auteurs, ainsi que ce tome sera préparé sur les mêmes conceptions.

2. Dans le cadre de l'activité concernant le système d'élaboration mécanique du fichier des tombes sur le territoire illyrien en Yougoslavie, on a terminé le système de codification sur la base de six modèles d'entrée, qu'il reste seulement un modèle final concernant les éléments des objets sépulcraux. Ce système sera complètement terminé l'année suivante et il sera alors publié.

3. Quant il s'agit de collaboration avec les institutions semblables au Monténégro et en Croatie, les collaborateurs du Centre ont participé dans les reconnaissances archéologiques aux environs de Titograd et sur la Plaine de Sinj. Le but principal de ces reconnaissances est d'initier le travail systématique sur les recherches des agglomérations fortifiées sur ces régions illyriennes. Le Centre d'études balkaniques a fait un contrat

de collaboration avec le Musée archéologique à Split concernant les recherches des localités de gradina sur les plaines de Sinj et d'Imotski.

4. Dans le cadre des fouilles systématiques des tumulus en terre sur la Plaine de Kupres, en 1983 a été recherché le grand tumulus sur la localité Pustopolje. On a recherché deux quadrants contraires et on a découvert dans les couches supérieures six tombes médiévales (probablement du XVème siècle), tandis que les autres couches ont été composées de terre et des buissons. On a découvert au fond du 2,70 m les produits en bois, entre autre les pièces du traîneau. Ce terrain est conservé et en 1984 on va préparer la conservation laboratoire, parce que un tel objet est inattendu et unique dans la région des Balkans et il appartient à l'âge du bronze (vers l'année 1700 av. n. è.).

5. Les recherches concernant la troisième phase des fouilles systématiques des agglomérations fortifiées sur la région de Glasinac, ont embrassé les plans géodésiques sur les localités Ilijak et Loznik. On a préparé aussi le projet concernant les fouilles systématiques sur la localité Kadića brdo, prévu pour la période de trois ans.

6. Dans le cadre des recherches anthropologiques ont été effectuées les recherches suivantes:

a) On a terminé complètement l'élaboration des fouilles anthropologiques provenant de la nécropole médiévale à Vinča de la première campagne des fouilles archéologiques en 1979. Les fouilles anthropologiques de la deuxième campagne en 1980 seront étudiées dans la période suivante.

b) Quant à la localité Viminacium antique, le collaborateur du Centre a poursuivi l'étude anthropologique des tombes à squelette et à incinération.

c) L'activité sur la préparation d'un atlas des changements pathologiques sur les os, en collaboration de l'Institut radiologique à Sarajevo, a été poursuivie en 1983.

d) La communication concernant les déformations des crânes provenant de la grande migration des peuples, découverts sur le territoire de la Yougoslavie sera publiée en 1984.

7. En 1983 a été continué le travail sur la monographie „Bosnie et Herzégovine à l'époque romaine". L'auteur de cette monographie a fait des recherches topographiques dans les environs de la ville de Trebinje, Bileće, Gacko, Foča, Pljevlja, Čajniče, Prijepolje et Priboj. En même temps on a fait des extraits de la littérature correspondante et des sources concernant ce territoire.

8. Quant aux recherches des éléments linguistiques romans, on peut constater que le collaborateur chargé de ce travail a étudié les exemples linguistiques ramassés auparavant sur le territoire du Monténégro et on a préparé une contribution intitulée „Quelques parallélismes monténégrins-herzégoviniens d'origine romane".

9. Les collaborateurs du Centre ont participé aux suivantes réunions internationales:

a) Au cours du mois d'avril le directeur du Centre a participé au symposium international à Montpellier où on a discuté sur l'origine et le caractère des anciennes cultures néolithiques dans la Méditerranée occidentale et centrale. A cette occasion-là il a tenu une communication intitulée „Quelques aspects de néolithisation dans les Balkans du nord-ouest”.

b) Au mois de septembre a été organisé à Xanthi (Grèce) le symposium international sous le titre „Die Herausbildung von Ethnos, Kultur und Population”. Les collaborateurs du Centre ont participé avec les communications.

c) En automne 1983 le directeur du Centre a participé au symposium international organisé à Tbilissi (Géorgie) et il y a tenu la communication intitulée „Le néolithique récent et l'énéolithique dans les Balkans du nord-ouest”.

10. Au cours de l'année 1983 on a discuté de l'organisation du symposium yougoslavo-bulgare qui aurait traiter la question des rapports entre les Illyriens et les Thraces.

11. Au mois de mai 1983 a été organisée la réunion des membres permanents du Centre et en même temps une réunion de fête à l'occasion de vingt ans de l'activité du Centre.

12. Le Centre a fait publier en 1983 et préparé pour la presse les publications suivantes:

a) Annuaire XXI/19,

b) On a préparé pour la presse les rapports et les corapports du symposium sur la culture spirituelle des Illyriens. Cette publication spéciale est déjà publiée.

c) On a préparé aussi les contributions pour le nouveau numéro de l'Annuaire.

13. Le Centre a eu la collaboration avec l'entreprise éditrice „Veselin Masleša” et les consultations avec l'auteur M. Wenzel concernant la préparation de la publication „Origine, développement et signification de l'art plastique sur les stèles funéraires”.

14. Le directeur et les collaborateurs du Centre avaient fait plusieurs voyages dans les autres centres et institutions pour mieux coordonner l'activité sur les projets scientifiques du Centre.

15. Le Centre a eu en 1983 une bonne collaboration avec les institutions semblables en Yougoslavie et à l'étranger.

EDINA ALIREJSOVIĆ

Štampa: S OUR „GRAFIS”, RO „MINERVA”, O OUR Štampanija, Subotica
